

ISSN (Print) 2616-7255
ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series
Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ.
РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

№ 4(133)/2020

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2020

Nur-Sultan, 2020

Нур-Султан, 2020

Бас редакторы: тар.ғ.д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының вице-президенті
Сыдықов Е.Б. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

жауапты редактор (тарих)	Жанбосинова А., тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
жауапты редактор (философия)	Ғарифолла Е., философ.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
жауапты редактор (дінтану)	Смагулов М., философ.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Редакция алқасы

Аблажей Н.	тар.ғ.д., проф., РҒА СБ Тарих институты, Новосібір, Ресей (Тарих)
Аманжолова Д.	тар.ғ.д., проф., РҒА СБ Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей (Тарих)
Алпысбес М.	тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Тарих)
Гасанов З.	тар.ғ.к., проф., ҰҒА Археология және этнография институты. Баку, Әзербайжан (Тарих)
Ковальская С.	тар.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Тарих)
Сактаганова З.Г.	тар.ғ.д., проф., академик Е.А. Бөкетов атындағы Караганды университеті, Караганда, Қазақстан (Тарих)
Адаева Г.	философ.ғ.к., ассоц. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Философия)
Бурбаев Т.	философ.ғ.к., ассоц. проф., ҚР жоғарғы соты жанындағы сот төрелігі академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Философия)
Дашковский П.	тар.ғ.д., проф., Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей (Философия)
Синан О.	философ.ғ.д., проф., Коджаэли университеті, Коджаэли, Туркия (Философия)
Толғамбаева Д.	философ.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Философия)
Шамахай С.	PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Философия)
Муминов А.	тар.ғ.д., проф., Ислам ынтымақтастығы ұйымы жанындағы ислам тарихын, өнерін және мәдениетін зерттеу орталығы (IRCICO), Кала, Түркия (Дінтану)
Кабылова А.	философ.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Дінтану)
Сатершинов Б.	тар.ғ.к., проф., ҚР БЖҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Дінтану)
Султонов У.	тар.ғ.к., проф., Ғылым академиясының Бируни атындағы шығыстану институты, Ташкент, Өзбекістан (Религиоведение)
Шаповал Ю.	философ.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (Дінтану)
Ярош О.	философ.ғ.к., Г.С.Сковорода атындағы философия институтының, Киев, Украина (Дінтану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.
Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31-457)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Жауапты хатшы: **Тубышева А.А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.

27.03.18 ж. № 16994-Ж -тіркеу куәлігі. Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 7 дана. <http://bulhistphaa.enu.kz/>

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 457)

Editor-in-Chief *Doctor of Historical Sc., Professor, Academician,*
Vice-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan **Sydykov Ye.B.** (Kazakhstan)

Responsible editor (history)	Zhanbossinova A.S. , <i>Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan</i>
Responsible editor (philosophy)	Garifolla E. , <i>Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan</i>
Executive editor (religious studies)	Smagulov M.N. , <i>Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan</i>

Editorial board

Ablazhey N.	Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of History, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia (History)
Amanzholova D.	Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of Russian History RAS, Moscow, Russia (History)
Alpysbes M.	Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (History)
Gasanov Zh.	Can. of Historical Sc., Prof. Institute of Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences. Baku, Azerbaijan (History)
Kovalskaya S.	Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (History)
Saktaganova Z.	Doctor of Historical Sc., Professor, E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan (History)
Adaeva G.	Can. of Philosophy, Ass. Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (Philosophy)
Burbayev T.	Ph.D., Ass. Prof., Academy of Justice under the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan (Philosophy)
Dashkovckiy P.	Doctor of Historical Sc., Prof., Altai State University, Barnaul, Russia (Philosophy)
Sinan O.	Ph.D., Professor, Kojaeli University, Kojaeli, Turkey (Philosophy)
Tolgambayeva D.	Can. of Philosophy, Ass. Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (Philosophy)
Shamakhay S.	Ph.D., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (Philosophy)
Muminov A.	Doctor of Historical Sc., Professor, Center for Islamic History, Art and Culture at the Organization of Islamic Cooperation (IRCICO), Turkey (Religion Studies)
Kabilova A.S.	Doctor of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (Religion Studies)
Satershinov B.	Can. of Historical Sc., Prof. Institute of Philosophy, Political Science and Religion, SC MES RK, Nur-Sultan, Kazakhstan (Religion Studies)
Sultonov U.	Can. of Historical Sc., Prof., Biruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences, Tashkent, Uzbekistan. (Religion Studies)
Shapoval J.	Can. of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan (Religion Studies)
Yarosh O.	Can. of Philosophy. G.S. Skovoroda Institute of Philosophy, Kiev, Ukraine (Religion Studies)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008

Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-457)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Responsible secretary: **Tubysheva A.A.**

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number 16994-Ж from 27.03.18

Periodicity: 4 times a year. Circulation: 7 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-457)

Главный редактор *д.и.н., проф., академик, вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан*
Сыдыков Е.Б. *ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, Казахстан*

ответственный редактор (история)	Жанбосинова А.С. , <i>д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Нур-Султан, Казахстан</i>
ответственный редактор (философия)	Гарифолла Е. , <i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Нур-Султан, Казахстан</i>
ответственный редактор (религиоведение)	Смагулов М.Н. , <i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Нур-Султан, Казахстан</i>

Редакционная коллегия

Аблажей Н.	<i>д.и.н., проф., Институт истории СО РАН, Новосибирск, Россия (История)</i>
Аманжолова Д.	<i>д.и.н., проф., Институт российской истории РАН, Москва, Россия (История)</i>
Алпысбес М.	<i>д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Нур-Султан, Казахстан (История)</i>
Гасанов З.	<i>к.и.н., проф., Институт археологии и этнографии НАН, Баку Азербайджан. (История)</i>
Ковальская С.	<i>д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Нур-Султан, Казахстан (История)</i>
Сактаганова З.	<i>д.и.н., проф., Карагандинский университет им. Е. Букетова, Караганда, Казахстан (История)</i>
Адаева Г.	<i>к.ф.н., ассоц. проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Нур-Султан, Казахстан (Философия)</i>
Бурбаев Т.	<i>к.ф.н., ассоц. проф., Академия правосудия при Верховном суде РК. (Философия)</i>
Дашковский П.	<i>д.и.н., проф., Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия (Философия)</i>
Синан О.	<i>д.ф.н., проф., Коджаэли университет, Коджаэли, Турция (Философия)</i>
Толғамбаева Д.	<i>к.ф.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Нур-Султан, Казахстан (Философия)</i>
Шамахай С.	<i>Ph.D., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Нур-Султан, Казахстан (Философия)</i>
Муминов А.	<i>к.и.н., проф., Исследовательский Центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICO), Кала, Турция (Религиоведение)</i>
Кабылова А.	<i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Нур-Султан, Казахстан (Религиоведение)</i>
Сатершинов Б.	<i>к.и.н., проф., Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Нур-Султан, Казахстан (Религиоведение)</i>
Султонов У.	<i>к.и.н., проф., Институт востоковедения им. Бируни Академии наук, Ташкент, Узбекистан (Религиоведение)</i>
Шаповал Ю.	<i>к.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Нур-Султан, Казахстан (Религиоведение)</i>
Ярош О.	<i>к.ф.н., Институт философии им. Г.С. Сковороды НАН, Киев, Украина (Религиоведение)</i>

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 402
Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-457)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Ответственный секретарь: **Тубышева А.А.**

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан.
Регистрационный номер 16994-Ж от 27.03.18.
Периодичность: 4 раза в год
Тираж: 7 экземпляров
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31-457)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы, №4(133)/2020

BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Historical Sciences. Philosophy. Religion Series, 4(133)/2020

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение, №4(133)/2020

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

Бас редактордың алғы сөзі

Welcome speech of Editor-in-Chief

Вступительное слово главного редактора..... 7

Аблажей Н.Н., Наземцева Е.Н. Батыс Қытайдағы қырғыз-қазақ босқындары мен орыс эмигранттары: босқын мәселесін шешу жолдары (РСФСР ҰКИД материалдары бойынша 1923 ж.)

Ablazhei N.N., Nazemceva E.N. Kirghiz refugees and Russian emigrants in Western China: Ways of resolving the refugee question (Based on the materials of the People's Commissariat for Foreign Affairs of the Russian SFSR in the summer of 1923)

Аблажей Н.Н., Наземцева Е.Н. Кирбеженцы и русские эмигранты в Западном Китае: пути решения беженского вопроса (по материалам НКВД РСФСР лета 1923 г.)..... 13

Айтмағамбетов Д.Р., Мұстафа Г., Тұрсұн Х.М. Қазақ-түрік байланыстары тарихының бастапқы дереккөздері

Aitmagambetov D.R., Mustafa G. Tursun H.M. Primary sources of the history of Kazakh-Turkish relations

Айтмағамбетов Д.Р., Мұстафа Г., Тұрсұн Х.М. Первичные источники истории казахско-турецких взаимоотношений..... 24

Амангелді Т., Сандыбаев Ж.С. Исламға дейінгі "Соғыс" ұғымы және оның қазіргі таңдағы жиһадпен байланысы

Amangeldi T., Sandybayev Zh.S. The concept of the "war" in pre-Islamic period and its connection with the modern jihad

Амангелди Т., Сандыбаев Ж.С. Концепция "войны" в доисламский период и ее связь с современным джихадом..... 33

Атантаева Б.Ж., Камалжанова Т.А. Күнделікті өмірдегі депортация үрдісі: Шығыс Қазақстан өңірі бойынша деректер және материалдар

Atantayeva B.Zh., Kamaljanova T.A. Deportation Everyday Life: sources and materials (in case of East Kazakhstan)

Атантаева Б.Ж., Камалжанова Т.А. Депортационная повседневность: источники и материалы (на примере Восточного Казахстана)..... 42

Башмаков А.А., Маслов Х.Б., Тұлеубаев Ж.З. Қазақстандық бірегейліктің қайнар көздері және қоғамдық сананы жаңғырту

Bashmakov A.A., Maslov H.B., Tuleubaev J.Z. Origins of Kazakhstan identity and modernization of public consciousness

Башмаков А.А., Маслов Х.Б., Тұлеубаев Ж.З. Истоки казахстанской идентичности и модернизация общественного сознания..... 63

Жахина Т.С. Танымда логикалық және интуитивті білімнің арақатынасы

Zhakhina T.S. Correlation of logical and intuitive knowledge in cognition

Жахина Т.С. Соотношение логических и интуитивных знаний в познании..... 71

<i>Кистаубаева А.К.</i> Қазақтардың Францияға еңбек көші-қоны	
<i>Kistaubayeva A.K.</i> Labor immigration of Kazakhs to France	
<i>Кистаубаева А.К.</i> Трудовая иммиграция казахов во Францию.....	77
<i>Нуртазина Н., Азмуканова А.</i> Қазақстан тарихындағы әлеуметтік катаклизмдерді қабылдаудың исламдық ракурсы («Зар заман" мектебінің мұрасы мысалында»)	
<i>Nurtazina N., Azmukhanova A.</i> Islamic perspective on the social cataclysms in the history of Kazakhstan (on the example of the heritage of the school "Zar zaman")	
<i>Нуртазина Н., Азмуканова А.</i> Исламский ракурс восприятия социальных катаклизмов в истории Казахстана (на примере наследия школы "Зар заман").....	87
<i>Пушкарева Н.Л.</i> Ғылыми қоғамдастықты этнология әдістерімен зерттеу: гендерлік тәсілдің маңыздылығы	
<i>Pushkareva N.L.</i> Study of scientific community by methods of ethnology: gender	
<i>Пушкарева Н.Л.</i> Изучение научного сообщества методами этнологии: значимость гендерного подхода.....	100
<i>Самашев С.К.</i> Оғыз таңбалары	
<i>Samashev S.K.</i> Oghuz tamgas	
<i>Самашев С.К.</i> Огузские тамги.....	117

Құрметті әріптестер мен оқырмандар!

Назарларыңызға журналдың кезекті нөмірі ұсынылды. Алдағы 2021 жыл қарсаңында біз оны дамытудың жаңа басымдықтарын белгіледік, оны іске асыруда редакциялық құрамның түбегейлі өзгеруіне, жаңа біліктілік рейтингтеріне қол жеткізу мақсатында жарияланатын мақалаларға қойылатын талаптардың күшеюіне негізделеді.

Журналдың бас редакторы ретінде мен ғылыми жарияланымдар этикасы жөніндегі комитеттің (Committee on Publication Ethics, COPE) «журнал редакторы үшін ең үздік тәжірибе қағидалары мен мінез-құлық кодексін» (Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors), жауапты редакторлар, редакциялық кеңес өз қызметінде баспа этикасы жөніндегі ережелерге сүйенетін болады (Publication Ethics Resource Kit, немесе PERK).

Тәжірибелік қызметте мақалалардың сапалы мазмұнын жақсарту, жаңа авторларды тарту үшін біз тақырыптық, арнайы журнал шығарылымдарын, арнайы конференция шығарылымдарын қолданамыз. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің мәртебесі ғылыми, инновациялық маңызы бар, ғылыми үлес қосатын және ғылыми жаңалыққа ие материалдарды жариялауға міндеттейді. Біздің журналдағы авторлық жарияланымдарға қойылатын академиялық талаптар Web of Science және Scopus халықаралық базалары журналдарының талаптары деңгейіне сәйкес келетін болады.

Бұл шығарылымда Мәскеу, Новосібір, Алматы, Қарағанды және Нұр-сұлтан қалаларының авторлары бар. Орыс авторларының құрамы ғылыми қоғамдастықта танымал ғалымдар Н.Л. Пушкирева мен Н.Н. Аблажеймен ұсынылған. Н.Л. Пушкиреваның екі жүзден астам жұмысы басылымдарда жарияланған, әрі РҒДИ индекстейтін басылымдар болып табылады, дәйексөздер саны 6000-нан асады, ал Индекс Хирша - 41. Оның «Ғылыми қоғамдастықты этнология әдістерімен зерттеу: гендерлік тәсілдің маңыздылығы» атты мақаласы этнографиялық білімнің әдіснамасы мен әдістерін әлеуметтану мен социопсихологияда қолдануға баса назар аударады. Автор ғылым этнографының басты міндеті-ғалымның күнделікті практикалық іс-әрекетін зерттеу, «зертхана әлемін» құру, ғылыми қоғамдастықты әлеуметтік институционализациялау деп санайды. Н.Н. Аблажей мақаласы «Батыс Қытайдағы қырғыз-қазақ босқындары мен орыс эмигранттары: босқын мәселесін шешу жолдары (1923 жылғы жаздың РСФСР ҰКИД материалдары бойынша)», біздің новосібірлік серіктесіміз, өте қызықты тақырыпты – 1916 жылғы көтеріліс оқиғаларының назарында қырғыз және қазақ халқының (кирбежендер) және орыс эмигранттарының туралы баяндап, Батыс Қытайға жаппай эмиграциялау мәселелерін көтереді.

Бір мақала археологиялық зерттеулерге арналған: біздің университеттің докторанты С. Самашев әртүрлі жазбаша дереккөздер мысалында оғыз таңбаларының айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтап, мәселенің тарихнамасына ғылыми үлес қосты.

Авторлар ұжымы - Д.Р. Айтмағамбетов, М. Гиритлиоглу, М. Тұрсын және А.К. Қыстаубаева жалпы тарих мәселелерін қозғады. Алғашқы авторлардың «Қазақ-түрік байланыстары тарихының бастапқы дереккөздері» мақаласы түркі өркениеті тұжырымдамаларының фокусында қазақ-түрік қатынастары тарихы бойынша дереккөздерге талдамалы шолу болып табылады. Франция үкіметінің 1945-1980 жылдардағы иммиграциялық жұмысшылар мен қызметкерлерге қатысты саясатын талдау, А.К. Қыстаубаева «Қазақтардың Францияға еңбек көші-қоны» мақаласында ЕО елдеріндегі қазіргі заманғы көші-қон проблемаларын көрсетеді, автор қазақтардың Францияға еңбек көші-қон себептеріне назар аударды. «Зар заман» қазақ мектебінің рухани мұрасы туралы, оларды қазақтардың діні, этникалық санасы мен мәдениеті мәселелерін зерттеу кезінде балама тарихи көздер ретінде пайдалану қажеттілігі туралы «Қазақстан тарихындағы әлеуметтік катаклизмдерді қабылдаудың исламдық ракурсы («Зар заман» мектебінің мұрасы мысалында)» мақаласының авторлары Н. Нұртазина, А. Азмұқанова мәлімдеді. Қабаттасқан оқиғалар аясында өзекті - Атантаева Б.Ж., Камалжанова Т.А. авторлар-

дың «Күнделікті өмірдегі депортация үрдісі: Шығыс Қазақстан өңірі бойынша деректер және материалдар» мақаланың ішінде мемлекеттік оңалту комиссиясының мәселелері көтерілген. Еуропадағы радикалды ислам өкілдерінің террористік актілері аясында - Амангелді Т., Сандыбаев Ж.С. авторлардың «Исламға дейінгі «Соғыс» ұғымы және оның қазіргі таңдағы жиһадпен байланысы» тақырып бойынша материалдар ұсынылды.

Алдағы сайлау қарсаңындағы өзекті мәселелерді Қазақстанның Даму стратегиясының бағдарламалық ережелерінің негізінде «Қазақстандық бірегейліктің қайнар көздері және қоғамдық сананы жаңғырту» мақаласын А.А. Башмаков, х. Б. Маслов, Ж. З. Төлебаев біріккен авторлар ұжымы қарастырды. Классикалық философия Т.С. Жахинаның «Танымда логикалық және интуитивті білімнің арақатынасы»мақаласында ұсынылған.

Құрметпен, бас редактор Е.Б. Сыдықов

Dear colleagues and readers!

We are pleased to present you the latest edition of the Journal. On the horizon of the coming year 2021, we have outlined new priorities for its development, the achievement of which led to a radical change in the editorial staff, strengthening the requirements for the articles published to achieve new qualification ratings.

As editor-in-chief of the journal, I will follow the Committee on Publication Ethics (COPE) Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors, and the responsible editors and editorial board will follow the Publication Ethics Resource Kit (PERK) in their work.

In practical activities to improve the quality content of articles, attracting new authors, we will use thematic, special editions of the journal, special conference editions. The status of L.N. Gumilyov Eurasian National University and the position of «National Research University» oblige us to publish content that has scientific, innovative value, makes a scientific contribution, and has scientific novelty. The academic requirements for the author's publications in our journal will correspond to the level of requirements for journals indexed in the international databases of Web of Science and Scopus.

This edition contains articles by the authors from Moscow, Novosibirsk, Almaty, Karaganda, and Nur-Sultan. The Russian authors are represented by N.L. Pushkareva and N.N. Ablazhey. They are well-known figures in the scientific community. It is necessary to note that more than two hundred works by N.L. Pushkareva have been published in editions indexed by the RSCI. The number of her works' citations is over 6000, and the Hirsch index is 41. Her article «Study of scientific community by methods of ethnology: gender approach relevance» updates the methodology and practices of ethnographic knowledge in the focus of their application in sociology and sociopsychology. The author believes that the main task of an ethnographer of science is to study the daily practices of a scientist, to construct the «world of the laboratory» and social institutionalization of scientific community. The article by N. N. Ablazhey «Kirghiz refugees and Russian emigrants in Western China: Ways of resolving the refugee question (Based on the materials of the People's Commissariat for Foreign Affairs of the Russian SFSR in the summer of 1923)» covers a very important topic, the problems of the Kirghiz and Kazakh population (Kirghiz) and Russian emigrants in the focus of the 1916 uprising, reveals the mass emigration to Western China.

There is an article dedicated to archaeological research. The doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University S. Samashev, revealed the differences and similarities of the Oghuz tamgas on the example of various written sources, making a scientific contribution to the historiography of the problem.

The issues of general history were touched upon by the authors - D.R. Aitmagambetov, M. Girtlioglu, Tursun H.M. and A.K. Kistaubaeva. The article of the authors D.R. Aitmagambetov, M. Girtlioglu, Tursun H.M. «Primary sources of the history of Kazakh-Turkish relations» is an analytical review of the sources on the history of Kazakh-Turkish relations in the focus of the concepts of Turkic civilization. Analysis of the French government policy towards immigrant workers and employees in 1945-1980s was made by A.K. Kistaubaeva in the article «Labor Immigration of Kazakhs to France», which reflects the current contemporary migration problems in the EU countries. The author drew attention to the reasons for the labor immigration of Kazakhs to France.

The spiritual heritage of the Kazakh school «Zar Zaman» and the need to use it as an alternative historical source in the study of religion, ethnic consciousness and culture of the Kazakhs stated the authors N. Nurtazina, A. Azmukanova in the article «Islamic perspective perception of social cataclysms in the history of Kazakhstan (on the example of the heritage of the school «Zar Zaman»». The article of Atantayeva B.Zh., Kamaljanova T.A. «Deportation Everyday Life: sources and materials (in case of East Kazakhstan)» is relevant in the context of related events, which includes the beginning of the activities of the State Commission on Rehabilitation, on the background of terrorist acts by

representatives of radical Islam in Europe presented in the article of Amangeldi T., Sandybayev Zh.S. "The concept of the «war» in pre-Islamic period and its connection with the modern jihad".

The authors of the article «Origins of Kazakhstan identity and modernization of public consciousness» A.A. Bashmakov, H.B. Maslov, J.Z. Tulebayev considered topical issues on the eve of the upcoming elections, in the focus of the program provisions of Kazakhstan's development strategy. Classical philosophy is presented in the article of Zhakhina T.S. «Correlation of logical and intuitive knowledge in cognition».

Sincerely, Editor-in-Chief E.B. Sydykov

Уважаемые коллеги и читатели!

Вашему вниманию представлен очередной номер журнала. В преддверии наступающего 2021 года мы обозначили новые приоритеты его развития, достижение которых обусловило кардинальную смену редакционного состава, усиление требований к публикуемым статьям с целью достижения новых квалификационных рейтингов.

Отмечу, что как главный редактор журнала, я буду следовать «Кодексу поведения и принципам наилучшей практики для редактора журнала» (Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors) Комитета по этике научных публикаций (Committee on Publication Ethics, COPE), ответственные редакторы, редакционный совет в своей деятельности будут опираться на положения по издательской этике (Publication Ethics Resource Kit, или PERK).

В практической деятельности для улучшения качественного содержания статей, привлечения новых авторов мы будем использовать тематические, специальные выпуски журнала, специальные конференц-выпуски. Статус Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, позиция «национальный исследовательский университет» обязывают нас публиковать материалы, имеющие научную, инновационную значимость, вносящие научный вклад и обладающие научной новизной. Академические требования к авторским публикациям в нашем журнале будут соответствовать уровню требований к журналам, индексируемым в международных базах Web of Science и Scopus.

В настоящем выпуске опубликованы статьи авторов из Москвы, Новосибирска, Алматы, Караганды и Нур-Султана. Российских авторов представляют известные в научном сообществе ученые Н.Л. Пушкарева и Н.Н. Аблажей. Отметим, что более двухсот работ Н.Л. Пушкаревой опубликованы в изданиях или являются изданиями, индексируемыми РИНЦ, количество цитирований составляет свыше 6000, а индекс Хирша – 41. Ее статья «Изучение научного сообщества методами этнологии: значимость гендерного подхода» актуализирует методологию и методы этнографического знания в фокусе применения их в социологии и социопсихологии. Автор полагает, что главная задача этнографа науки заключается в исследовании повседневной практической рутинной деятельности ученого, в конструировании «мира лаборатории», социальной институционализации научного сообщества. Статья Н.Н. Аблажей «Кирбеженцы и русские эмигранты в Западном Китае: пути решения беженского вопроса (по материалам НКВД РСФСР лета 1923 г.)», нашего новосибирского партнера, освещает очень интересную тему – проблемы киргизского и казахского населения (кирбеженцев) и русских эмигрантов в фокусе событий восстания 1916 года, раскрывает вопросы массовой эмиграции в Западный Китай.

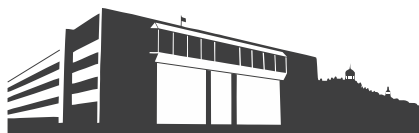
Выпуск содержит статью посвященную археологическим исследованиям: Докторант нашего университета С. Самашев, на примере различных письменных источников выявил различия и сходство огузских тамг, внося научный вклад в историографию проблемы.

Вопросы всеобщей истории затронул коллектив авторов - Д.Р. Айтмагамбетов, М. Гиритлиоглу Мустафа, Турсун Х.М. и А.К. Кистаубаева. Статья первых авторов «Первичные источники истории казахско-турецких взаимоотношений» представляет собой аналитический обзор источников по истории казахско-турецких отношений в фокусе концептов тюркской цивилизации. Анализ политики правительства Франции по отношению к иммиграционным рабочим и служащим в 1945-1980-е годы произвела А.К. Кистаубаева в статье «Трудовая иммиграция казахов во Францию», что отражает текущие современные миграционные проблемы в странах ЕС. Автор обратила внимание на причины трудовой иммиграции казахов во Францию. О духовном наследии казахской школы «Зар заман», о необходимости использования его как альтернативного исторического источника при исследовании вопросов религии, этнического сознания и культуры казахов заявили авторы статьи «Исламский ракурс восприятия социальных

катаклизмов в истории Казахстана (на примере наследия школы «Зар заман»)» Н. Нуртазина, А. Азмуканова. Актуальны на фоне сопутствующих событий, а именно начало работы Государственной комиссии по реабилитации - статьи Атантаевой Б. Ж., Камалжановой Т.А. «Депортационная повседневность: источники и материалы (на примере Восточного Казахстана)», на фоне террористических актов представителями радикального ислама в Европе Амангелди Т., Сандыбаева Ж.С. «Концепция «войны» в доисламский период и ее связь с современным джихадом».

Актуальные вопросы накануне предстоящих выборов, в фокусе программных положений стратегии развития Казахстана, рассмотрели авторы статьи «Истоки казахстанской идентичности и модернизация общественного сознания» А.А. Башмаков, Х. Б. Маслов, Ж. З. Тулебаев. Классическая философия представлена в статье Жахиной Т.С. «Соотношение логических и интуитивных знаний в познании».

С уважением, главный редактор Е.Б. Сыдыков

Н.Н. Аблажей¹, Е.Н.Наземцева²

¹Институт истории СО РАН, Новосибирск, Россия
²НИИ военной истории, Военная академия ГШ ВС РФ, Москва, Россия
(E-mail: ¹ablazhey@academ.org, ²elenanazz@mail.ru)

Кирбеженцы и русские эмигранты в Западном Китае: пути решения беженского вопроса (по материалам НКВД РСФСР лета 1923 г.)

Аннотация. Статья освещает проблемы киргизского и казахского населения (кирбеженцев) и русских эмигрантов в фокусе событий восстания 1916 года, следствием чего стала массовая эмиграция в Западный Китай. Вопрос о миграционных потерях для титульных этносов приграничных территорий с Западным Китаем, до сих пор остается открытым, что объясняется высокой мобильностью населения приграничья, наличием на сопредельных территориях переселенческих анклавов и этнических зон. Масштаб людских потерь вследствие эмиграции оценивается на основе численности перемещенного (кирбеженцев) и русскоязычных. Публикация вводит в научный оборот протоколы двух совещаний уполномоченных НКВД РСФСР в Западном Китае от 23 и 25 июля 1923 г., посвященных положению этнических беженцев и русских эмигрантов в провинции Синьцзян, а также вопросам их репатриации в Советскую Россию.

В документах дана характеристика феномена массового беженства, обусловленного восстанием 1916 г. и Гражданской войной, анализируется история беженского вопроса в регионе и его специфика, даются количественные оценки численности перемещенного населения, и приводится его категоризация, содержатся рекомендации по реализации политики в области учета и контроля за перемещенным за границу населением, его советизации и репатриации.

Ключевые слова: Китай; Советская Россия; Синьцзян; беженство; эмиграция.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-133-4-13-23>

Введение. Первая мировая война, следовавшие за ней революции и Гражданская война привели к появлению «русского беженского вопроса». На его решение в первой половине 1920-х гг. были направлены значительные усилия Лиги наций и властей многих стран. Важно отметить, что проблема «российских эмигрантов» включала, помимо эмиграции собственно русских, также отток

титульного населения национальных окраин.

Для центрально азиатского региона ключевыми событиями, спровоцировавшими массовое беженство и эмиграцию в Западный Китай, стали восстание 1916 г., Гражданская война и голод 1921-1922 г. Вопрос о миграционных потерях для титульных этносов приграничных территорий до сих пор остается открытым. Сложность в оценках определяет-

ся высокой мобильностью населения приграничья, наличием на сопредельных территориях переселенческих анклавов и этнических зон. Масштаб людских потерь вследствие эмиграции оценивается на основе численности перемещенного киргизского и казахского населения (кирбеженцев) и русскоязычных. Максимальная численность этнических беженцев (200 тыс. чел.) фиксируется в Синьцзяне на начало 1917 г., при последующем резком сокращении в течение двух лет за счет возвратной миграции и высокой смертности, несмотря на новые откочевки. Что касается численности русских эмигрантов в Синьцзяне, то максимальное их число (50 тыс.) относится к 1920 г.

Наиболее точную картину, отражающую масштабы беженства и эмиграции, правового и экономического положения перемещенного населения, дают отчеты консульских служб [1], сначала российских, а потом советских. Именно консульская документация позволяет максимально полно показать суть беженской проблемы, степень ее влияния на межгосударственные отношения, отразить вопросы, связанные с выработкой и реализацией политики в области репатриации.

Первые попытки решения беженского вопроса на примере возвращения участников восстания 1916 г. из Западного Китая в Россию относятся к периоду деятельности Временного правительства. Новая российская власть объявила амнистию участникам восстания, попыталась урегулировать конфликт между русскими колонистами и возвращающимися откочевщиками, выделила гуманитарную помощь на паритетных началах. Переговоры между российской и китайской стороной, призванные решить беженский вопрос, начались только в сентябре 1917 г. и хотя обе стороны настаивали на немедленной репатриации, возобладала выжидательная позиция, основанная на том, что острота беженской проблемы будет нивелирована стихийным возвращением, обусловленным крайне бедственным положением перемещенного населения и напряженной межнациональной ситуацией в Синьцзяне [2]. Всеми вопросами,

связанными с приемом и размещением беженцев, занимался Туркестанский комитет Временного правительства. Октябрьский переворот в Петрограде и победа Советской власти в Туркестане приостановили на некоторое время работу по репатриации кирбеженцев.

Советская власть также предприняла шаги по возвращению беженцев из Китая. Переговоры представителей советской власти Семиречья с правительством Синьцзяна начались еще весной 1918 г., а летом 1918 г. для участия в них была создана специальная миссия Наркомата иностранных дел (НКИД) РСФСР. В дальнейшем к переговорам подключился также НКИД Туркестанской республики. В октябре 1919 г. была образована Комиссия ЦК РКП(б), ВЦИК и СНК РСФСР по делам Туркестана (Турккомиссия), которой были даны в том числе и полномочия на развитие взаимоотношений с сопредельными странами [3]. Советской и китайской сторонами было достигнуто понимание необходимости возвращения беженцев и участников восстания 1916 г. и оказания им помощи. Реализация достигнутых договоренностей в условиях военного времени возлагалась на беженскую комиссию при штабе Туркестанского фронта. Однако приступить к реализации программы возвращения в условиях Гражданской войны оказалось практически невозможным.

Возвращение кирбеженцев стало возможным только после установления к 1920 г. на большей части территории российского Туркестана советской власти. С властями Синьцзяна 27 мая 1920 г. в Кульдже (Или) был подписан Илийский протокол, что позволило, помимо возобновления хозяйственных контактов, начать репатриацию. При правительствах Киргизской и Туркестанской автономных республик были созданы комиссии по пограничным вопросам, отделы внешних сношений занимались организацией возвращения и расселения. Облегченный порядок пересечения границы (на основании групповых виз и эвакуационных свидетельств), равно как и порядок получения советского гражданства (без запросов в Москву), сделал возможным массовое возвращение киргизов и каза-

хов. Массовая репатриация началась весной 1921 г., но коррективы в ее реализацию внесли сначала Гражданская война, перекинувшаяся на территорию Синьцзяна, а потом голод 1921–1922 гг., вновь усиливший эмиграционное движение.

Важно, однако, заметить, что первоочередной задачей советской стороны было решение не столько беженской, сколько белоэмигрантской проблемы, недопущение консолидации в Синьцзяне белогвардейских военных формирований. На это были ориентированы как уже подписанный Илийский протокол, так и Бахтинский договор от 30 апреля 1921 г., согласно которому китайская сторона обязывалась выдворить в Советскую Россию интернированных белогвардейцев. Активизировать возвращение белоэмигрантов были призваны амнистии, объявленные ВЦИКами РСФСР и Туркестанской АССР. Несмотря на все усилия, Гражданская война все же перекинулась на территорию Синьцзяна. Весной и летом 1921 г. на территории Алтайского округа провинции Синьцзян шли широкомасштабные военные действия между белогвардейскими частями и Красной армией, закончившиеся поражением белых и усилением советского присутствия в регионе.

Продолжению репатриации препятствовало также отсутствие полноценных консульских структур РСФСР на территории Синьцзяна, которые могли бы провести регистрацию перемещенного населения на всей территории провинции и ускорить его советизацию (деятельность миссий и консульств царского правительства в Китае была прекращена в сентябре 1920 г.) [4]. Организацией возвращения первоначально занимались работавшие в Синьцзяне отдельные советские представители; впоследствии предпринимались попытки создания беженских комиссий для работы в Илийском и Кашгарском округах Синьцзяна, но их деятельность была малоэффективна в связи с противодействием, как китайской

стороны, так и белогвардейцев. Сложившаяся военно-политическая обстановка в Западном Китае не позволяла уполномоченным НКВД РСФСР провести учет перемещенных лиц, начать массовый прием документов от беженцев и эмигрантов на получение гражданства. Советизация в Синьцзяне затянулась до конца 1920-х гг. [5].

Активизация работы НКВД по учету, советизации и репатриации началась в 1923 г. В июне 1923 г. состоялась серия совещаний уполномоченных НКВД в Западном Китае по вопросам возвращения беженцев и белых эмигрантов. Активная деятельность в этом направлении позволила возобновить репатриацию, донести ситуацию до центральной власти (вопрос получил обсуждение на уровне Президиума ВЦИК), а автономиям добиться финансовой поддержки для оказания помощи этой категории населения.

Публикуемые документы из фонда «Договорно-правового управления НКВД РСФСР» (№ 054) Архива внешней политики Российской Федерации представляют собой протоколы двух совещаний уполномоченных НКВД в Западном Китае от 23 и 25 июля 1923 г. При публикации документов сохранены стилистика и орфография.

ПРОТОКОЛ

Совещания 20-го июля 1923 года [в] Представительстве НКВД в Кульдже Уполномоченных НКВД в Зап[адном] Китае (Урумчи) т. Озорнина¹ в Кульдже, т. Печатникова² при участии секретарей т. Черкасова и Плотникова и драгомана тов[арища] Гательстрома³ по вопросам о реэвакуации беженцев киргиз и белых эмигрантов.

г. Кульджа

23 июля 1923 г.

Слушали: доклад тов[арища] Печатникова по беженскому вопросу – когда и как возник

¹ Озорнин-Кистер Э.К. – Уполномоченный НКВД в Западном Китае.

² Печатников З.И. – Уполномоченный НКВД в Кульдже.

³ Гательстром В.В. – Драгоман русского консульства в Кашгаре в 1910–1912 гг.

вопрос о кирбеженцах⁴ (под которыми подразумеваются также таранчи и дунгане) следов в делах Представительства⁵ не имеется, находится в Ташкенте. По-видимому, начало его тесно связано с обследованиями, начиная с 1920 года результатом колонизаторской политики царского правительства в Семиречье по отношению [к] киргизскому населению, вызвавшей в конце концов восстание последнего в 1916 году. Поездки для выяснения земельного и национального вопроса в Семиречье совершались последовательно с 1920 года тов[арищами] Кобызовым, Рыскуловым, Сафаровым и [в] 1921 году⁶ тов[арищем] Иоффе.

В докладах их естественно не могло быть обойдено молчанием уменьшение киргизского населения области почти на 50% в числе других причин, вследствие истребления их во время восстания и бегства после подавления этого восстания в китпределы⁷.

Вторая волна китбеженцев⁸ была загнана в Китай в [19]18-19 годах нелепыми действиями наших работников (Мураева и других) и партизанскими налетами атамана Анненкова⁹.

Количество бежавших в пределы Илийского края, северной части Кашгарии и Тарбагатай исчислялось приблизительно цифрой в 160 000 человек. Упоминалось о бедственном положении этих беженцев в Китае, большинство которых ограблено калмыками, лишлось там всего своего скота. Признано было необходимым образование особой беженской комиссии, на которую было возложено обследование беженцев в пределах Илийского

края и северной части Кашгарии и оказания им помощи для возвращения на свои места Совроссии. Работа этой комиссии велась вначале при некотором содействии китвластей, а одному из членов ее тов[арищу] Юлусову удалось даже произвести обследование Уч-Турфан-Аксуйского района, севернее Кашгарии, где разместились, главным образом, беженцы каракиргизы из Каракольского уезда, но добытые им материалы были увезены т[оварищем] Юнусовым в Ташкент.

В общем, работа комиссии оказалась, в смысле выкачки беженцев, недостаточно продуктивной, главным образом вследствие отсутствия денежных средств, кроме того, этому мешала активная работа белых организаций в Илийском крае и нежелание китвластей лишиться плательщиков в лице наших киргизов, которых можно было, пользуясь их неопределенным подданством, эксплуатировать. Все же порядок, уже начинавший устанавливаться в Джетысуйской области, тяжелые условия пребывания в Китае и работа наших частных киргизских организаций побудила огромное большинство беженцев вернуться в Совпределы.

В 1921 году с докладом о бедственном положении беженцев из Илийского края в Ташкент выехал гражданин Альчинов. С этого времени Турккомиссия снова занялась беженским вопросом и, основываясь на амнистии ВЦИКа¹⁰, в июне [19]21 года ею было выпущено воззвание, обращенное ко всем находившимся в Синьцзяне гражданским и военным

⁴ Кирбеженцы – имеются ввиду киргизские (казахские) беженцы восстания 1916 г.

⁵ Представительства НКВД РСФСР в Синьцзяне.

⁶ Вооруженное восстание мусульманского населения среднеазиатских владений Российской империи в 1916 года против русских поселенцев и центральной власти.

⁷ Китпределы – китайские пределы.

⁸ Китбеженцев – беженцы в Китай.

⁹ Анненков Борис Владимирович (1889-1927), генерал-майор (1918). Окончил Одесский кадетский корпус (1906) и Московское военное училище (1908). Участник Первой мировой войны. В Белом движении в 1918 г. сформировал «Партизанскую атаману Анненкова дивизию». Вел боевые действия против большевиков (1919-1920). Назначен А.В. Колчаком командующим отдельной Семиреченской армией (1919). После разгрома Красной армией в 1920 г. перешел китайскую границу с остатками Семиреченской армии, обосновался в Синьцзяне. Захвачен и вывезен из Китая в СССР. Расстрелян в Семипалатинске в 1927 г.

¹⁰ Имеется ввиду: Постановление ВЦИК об амнистии 1 мая 1920 г. Амнистия объявлялась всем содержащимся под стражей, за исключением «активных контрреволюционеров, бандитов, дезертиров, профессиональных воров, особо вредных спекулянтов или спекулянтов, имеющих более одной судимости, а также совершивших должностные преступления, явно дискредитирующие Советскую власть, и на поляков, как подданных государства, поднявшего вооруженную борьбу против Советской России». Амнистия состояла или в полном освобождении заключенного, или в замене лишения свободы принудительными работами. Либо аналогичное Постановление ВЦИК от 6 ноября 1920 г.

беженцам и одновременно перед Совнаркомом РСФСР испрашивался отпуск валюты на их реэвакуацию в Совроссию. Ходатайство это было удовлетворено только к началу [19]23 года, причем было отдельно ассигновано для военных беженцев около 10 тыс. рублей золотом и для киргиз[ских] беженцев 25 тыс. серебром.

Насколько мне известно, в настоящее время перед Совнаркомом РСФСР возбуждено ходатайство о дополнительном отпуске средств на реэвакуацию киргиз[ских] беженцев. Впервые часть этих средств поступила в Представительство НКВД в Кульдже в апреле сего года с вновь назначенным секретарем тов[арищем] Плотиновым 17 тыс. рублей серебром и 3 тыс. рублей золотом. В Представительство НКВД в Чугучаке тогда же было направлено 7 тысяч рублей серебром с тов[арищем] Боранбаевым. До этого же средства на реэвакуацию, как военных, так и гражданских беженцев, черпались из консульских поступлений и сметных сумм Представительства.

В 1921 году, зарегистрированных беженцев через Представительство прошло 5575 человек (почти исключительно киргизы), в 1922 г. – 6651 человек и за I-е полугодие [19]23 года – 2239 кирбеженцев и 288 военных, всего 14753. За указанный период времени во много раз больше количество беженцев той и другой

категории ушло самотеком, переправившись через границу нелегальным образом.

Назвать, даже приблизительно, цифру кирбеженцев, остающихся в пределах Синьцзяна, в частности даже Илькрая¹¹, не представляется возможным, так как китвласти, хоть и обязаны, согласно §§ 5 и 8 Илийского протокола 27/V [19]20 года¹² содействовать нам в деле возвращения наших беженцев в Сов[етскую] Россию, фактически особенно со стороны дженшоуши¹³, препятствуют обследованию нами верхнего течения р. Или, где находится главная масса беднейших, закабаленных до невозможности вырваться оттуда кирбеженцев, и отказывают нам в разрешении командировать туда кого-либо из сотрудников Представительства, даже в сопровождении китчиновника.

Другая масса беженцев, преимущественно каракиргиз Каракольского уезда находится, приблизительно, в одинаковых с упомянутыми киргизами условиях в Уч-Турфан-Аксуиском районе.

Громадное большинство военных беженцев (появившихся в Илькрае с Дутовым¹⁴, Щербаковым¹⁵, Анненковым и др.), преимущественно семиреченских казаков и крестьян, отчасти Оренбургских казаков ушли в [19]20 и [19]21 г. также самотеком при содействии наших пограничных карорганов¹⁶. В настоящее

¹¹ Илькрая – Илийского края (Илийского округа Синьцзяна).

¹² §§ 5 и 8 Илийского протокола 27/V [19]20 года – Илийский протокол 1920 г. об установлении дипломатических и торговых отношений и репатриации беженцев подписан 27 мая 1920 г. в г. Кульдже представителями РСФСР и губернатором (даоинем) Илийского округа Синьцзяна (Китай). Илийский протокол состоял из 10 параграфов, группировавшихся в трёх частях. В первой своей части протокол декларировал установление дипломатических отношений между РСФСР и Илийским округом Синьцзяна. Он предусматривал возобновление и полную легализацию торговли этого округа с Семиречьем. Были установлены определённые таможенные пункты, через которые должны были следовать торговые караваны обеих сторон. Для решения дипломатических и торговых вопросов протокол предусматривал открытие советского агентства в г. Кульдже и китайского в г. Верном (ныне Алматы). Протокол подтвердил восстановление таможенной автономии Синьцзяна и отказ Советского правительства от права экстерриториальности для русских подданных на территории Илийского округа. Илийский протокол, несмотря на свой локальный характер, имел большое значение в установлении и развитии нормальных дружественных отношений между СССР и Синьцзяном.

¹³ Дженшоуши – командующий войсками Илийского округа.

¹⁴ Дутов Александр Ильич (1879–1921) – один из лидеров Белого движения. Окончил Оренбургский Неплюевский кадетский корпус, Николаевское кавалерийское училище, Николаевскую Академию Генерального штаба. Генерал-лейтенант. Участник русско-японской, Первой мировой войн. Член Временного Совета Союза казачьих войск. Командующий Отдельной Оренбургской армией. Главный начальник Семиреченского края. Перешел китайскую границу в 1920 г. Смертельно ранен советским агентом М. Ходжамиаровым при покушении (06.02.1921).

¹⁵ Щербаков Н.П. (1879–1922) – генерал-майор Генерального штаба, атаман Семиреченского войска. Окончил Сибирский кадетский корпус, Николаевское кавалерийское училище, Николаевскую академию Генерального штаба. Участник Первой мировой войны, Гражданской войны. В белом движении. Командующий войсками Южной группы Семиреченской армии. В ноябре 1919 г. избран войсковым атаманом Семиреченского казачьего войска. После поражения Белой армии вместе с частями Семиреченской армии отступил на территорию Китая в Синьцзян. Умер в Китае.

¹⁶ Карорганов – карательных органов.

время количество военных беженцев исчисляется в 5-6 сот человек, из которых около 40 офицеров и 150 казаков представляют в лице суйдунского отряда под командой Ткачева¹⁷ группу, более или менее организованную, получающую паек от китвластей и имеющую на руках около 30 винтовок, оставленных им дженшоуши для охоты на кабанов, но разложение коснулось и этого оплота белогвардейщины в Илькрае и среди части офицерства и большинства казаков отряда, несмотря на разного рода [настра]ивания наблюдается определенное стремление вернуться на родину, задержка лишь в желании заработать сто-либо в течении периода [...] работ и приобрести какую-либо одежду, так как материальное положение отряда, давно, не получавшего пособия с Дальнего Востока, плачевно.

Другой организованной группой белых в Синьцзяне являются два отряда в Гучене: один в 25 человек полк под командой Денисова¹⁸, другой 70 человек под командой Сокольниковского¹⁹; оба отряда получают от китвластей паек.

Наиболее характерной чертой в жизни беженцев, особенно белых, является легкость, с которой они поддаются всякого рода провокациям о Совроссии, специально фабрикуемым верхушкой белой эмиграции – Воробчуком, Шелестяком, Вяткиным и др. в Кульдже, Папенгутом²⁰, Скачовым и др. в Суйдуне. Одна из таких провокаций, объясняющая нашу помощь беженцам необходимостью для нас увеличить контингент людей для мобилизации, в виду обострения наших отношений с Англией, остановила даже в июне сего года приток в Представительство для регистрации и на выезд в Сов[етскую] Россию беженцев,

как мусульман, так и русских, был даже случай возвращения по этой причине одним из таранчинцев уже полученного на выезд пособия. Систематическая борьба с этим явлением в настоящее время только начинается. При реэвакуации беженцы киргизы делятся нами на состоятельных и несостоятельных: с первых, согласно словесному условию с даоинном²¹ взимается нами на уплату за китпропуска по 10 тецз с каждого, начиная с 15-летнего возраста, вторые – от платы за китпропуск освобождаются. Материальное положение кирбеженцев определяется удостоверениями назначенных нами по району беженских старшин; в сомнительных случаях проверяем наведением справок. Несостоятельные беженцы получают от нас бесплатно подводу до города Джаркента (одну на 6-10 человек) и по 3 тецзы кормовых денег на человека. В Джаркенте для них устроен при Уисполкоме питательный пункт, затем они там же распределяются по местам комиссией по землеустройству.

Далеко не все кирбеженцы имеют возможность явиться в Представительство для регистрации и получения пропуска на выезд; большая часть киргиз, севшая в кочевых районах, подчиненных дженшоуши, платящая подати, управляемая и эксплуатируемая назначенными старшинами, встречает со стороны последних всяческие препятствия к выезду на родину, вследствие наиболее широкий самотек наблюдается всегда со стороны именно этой части киргиз. За последние дни мне поступили от них заявления с усиленной просьбой помочь им переправиться на родину. С этой целью, не имея возможности, вследствие противодействия дженшоуши, вести работу по реэвакуации официальным порядком,

¹⁷ Ткачев А.З. – войсковой старшина, полковник, во время Гражданской войны штаб-офицер при Походном атамане всех казачьих войск, в эмиграции в Синьцзяне, возглавлял одну из групп военных эмигрантов.

¹⁸ Денисов Н.А. (1891–1927) – бывший начальник штаба атамана Б.В. Анненкова, полковник. Окончил Владимирское военное училище (1912). Участник Первой мировой и Гражданской войн. В Белом движении, затем в эмиграции в Китае. Был вывезен в СССР вместе с Анненковым, расстрелян.

¹⁹ Сокольниковский В.Ю. (1882–1962) – подполковник. Участник Гражданской войны. С. 1918 г. в штабе Степного Сибирского корпуса. Эмигрировал в Китай, затем переехал в США. Умер в Сан-Франциско.

²⁰ Папенгут П.П. (1894–1934) – подполковник, окончил Ташкентский кадетский корпус и Михайловское артиллерийское училище. Участник Первой мировой и Гражданской войн. В войсках атамана А.И. Дутова, офицер 1-го Егерского батальона Южной армии. Штаб-офицер для поручений при атамане Дутове. В эмиграции в Синьцзяне. Погиб во время восстания в Синьцзяне в 1934 г.

²¹ Даоин[ь] – гражданский губернатор города или области.

я связался по этому вопросу с киргизскими старшинами. Решено, что в конце августа, когда горные перевалы освободятся от снега, киргизы, собравшись группами в ущельях против Нарынкольской и Хоргосской части границы, двинутся на Совтерриторию с российскими пропусками, имеющимися на руках у старшин. Наши пограничные части в Ласе уже поставлены об этом в известность. Предполагается, что количество семей во всех этих группах достигает 600; в случае успешного перехода их в Россию, следует ожидать, что за ними последуют и другие группы. Реевакуация белых военных беженцев производится на основании амнистии и воззвания Турккомиссии ВЦИК. Они также получают бесплатно китпропуск и в пособие от нас бесплатную подводку на 6-10 человек и по 3 тецзы кормовых на человека до города Джаркента, где поступают в распоряжение ГПУ, которое имеет от нас средства для дальнейшей реевакуации и до города Алма-ата, являющегося для белых первым серьезным фильтром.

Из Алма-ата на наши же средства (посылается 500 золотых рублей), они после политического фильтра должны направляться в ГПУ, Ташкент и затем уже по своим местам и Россию.

Постановили:

1) Весь беженский вопрос разбить на два самостоятельных вопроса в соответствии с характером самих побудителей к беженству тех или иных беженских групп и по социальному происхождению находящихся здесь беженцев, и 2) по каждому из отдельных вопросов выработать тактику дальнейших действий.

Среди всей беженской массы резко намечаются две различные группы беженцев: 1) беженцы мусульмане (преимущественно киргизы), бежавшие в Китай во время восстания 1916 г. и такие же мусульмане, бежавшие в Китай уже во время революции, по причинам, главным образом, недовольства административными распоряжениями властей на местах, не могущей быть враждебно настроенными к советской власти, как к таковой и 2) это те, кто вооружено или иным способом активно боролся с советской властью или, яв-

ляясь представителем царского купечества и находясь все время революции за рубежом, до сего времени ничем не проявил своего честного отношения к советскому правительству.

Исходя из вышеуказанного подразделения беженской массы на две группы наша тактика по отношению к первой группе должна быть таковой, чтобы помочь всеми возможными средствами бежавшим из России возвратиться на родину, оказывая им нужную материальную помощь, организовывая их и освобождая, по возможности, от выполнения ими каких-либо формальностей при переезде ими границы, наблюдая лишь за тем, чтобы на нашей границе они прошли необходимую регистрацию и были водворены по своим местам жительства, уже порядком строго организованным. По отношению ко второй группе, состоящей из белогвардейцев и контрреволюционеров, следует подойти, разделяя ее также на две части. Численное большинство в этой группе занимают солдаты, состоящие из крестьян, рабочих и рядовых казаков. По социальному своему происхождению эти люди не могут быть сознательными врагами советской власти и попали за границу случайно, привлеченные белогвардейскими авантюрами своих офицеров-начальников. Нам выгодно, чтобы эта часть белогвардейской эмиграции как можно скорее вернулась на родину и занялась мирным трудом и мы должны к ним применять, при их возвращении в Россию, такие же методы поощрения, как и к первой группе беженцев, обращая лишь гораздо более строгое внимание к обязательному учету и регистрации их не только по вступлении их на русскую территорию, но и здесь на местах.

Наконец, остается часть этой группы беженцев наших сознательных активных врагов, которая должна быть, согласно существующему правительственному распоряжению объявлена лишенной русского подданства и порядком, также правительством установленным, право персонально возбудить ходатайство о восстановлении своего гражданства. Амнистия ВЦИК в 1921 году здесь объявлена еще не была, поэтому нужно составить официальное извещение для всех русских, живущих

сейчас в Синьцзяне и не имеющих наших документов, в котором, на основании амнистии и всех последовавших правительственных распоряжений, указать наше отношение к этим лицам, назначить им срок для заявления своего гражданства и объявить порядок возбуждения ходатайства о восстановлении в подданстве. Для того, чтобы китвласти на местах не чинили препятствий к производству нашими представительствами регистрации русских здесь находящихся, указанное извещение не опубликовывать впредь до переговоров с дудзюном²² в Урумчи, откуда уже одновременно и сделать необходимое распоряжение по всей Синьцзянской провинции.

Все регистрирующиеся русские, по заполнении установленных анкет, получают установленной формы удостоверение о том, что они заявили себя русскими гражданами, анкеты же их со справкой о их личности наших уполномоченных, направляются в Урумчи, откуда с заключением уполномоченного НКВД по Зап[адному] Китаю, представляются в Москву в Народный Комиссариат по Иностранным Дела.

Уполнаркоминдел в Зап[адном] Китае:

/Озорнин/

Уполнаркоминдел Илькрая:

/Печатников/

Секретарь урумчинского правительства:

/Черкасов/

/Плотников/

Драгоман урумчинского правительства:

/Гагельстром/

АВП РФ. Ф. 054. Оп.6. П. 44. Д. 260. Лл. 32–37.
Машинописная копия. Автографы.

Протокол

Совещания уполномоченных НКВД в Западном Китае (Урумчи) тов. Озорнина и в Кульдже тов[арища] Печатникова при участии секретарей т.т. Черкасова и Плотникова и драгомана т. Гагельстром, состоявшегося 25 июля 1923 г. в Кульдже по вопросу о регистра-

ции и восстановлении в правах Российского гражданства русско-подданных, проживающих в пределах Синьцзяна.

г. Кульджа

25 июля 1923 г.

Слушали: доклад т[оварища] Печатникова.

Прежних русско-подданных, проживающих в Илийском крае, можно подразделить на следующие четыре категории:

1. Проживавшие в поисках заработка до революции 1917 г., к которым относятся: русские служащие русско-китайского банка и несколько семейств ремесленников, всего 40–50 человек, татары в числе 300–400 душ, таранчи – 3000 – 4000 душ, сарты – 3000 – 4000 душ и дунгане – около 600 душ. Точное количество назвать трудно, вследствие невозможности до сих пор для Представительства производить какую-либо регистрацию.

2. Лица гражданские, главным образом, русской национальности, бежавшие в пределы Китая с Семиречья в течение [19]18–20 гг.; часть из них принадлежащая к состоятельному классу и интеллигенции представлялась здесь в свое время организующую верхушку местной белой эмиграции.

3. Беженцы – киргизы, таранчи и дунгане, бежавшие в Китай в течение 16–20 гг., приблизительное количество здесь теперь 10–15 тысяч человек.

4. Остатки белогвардейских армий Дутова, Анненкова и других, интернированные китайцами и не вернувшиеся по разным причинам в Россию – их здесь около 600 человек.

Отношение всех этих групп за исключением части сознательных лиц в других группах к Совроссии до 1921 г. было явно недоброжелательное. Китвластями они были объединены в общества под названием «Шанхой», для каждой национальности отдельно, эти «Шанхой» подчинялись непосредственно даоину и пользовались большой властью над своими членами имели свою полицию и проч[ее]; ни в какое общение с нашим представительством

²² Дудзюн – губернатор провинции.

они не только не вступали, но даже преследовали тех из своих членов, которые пытались это сделать, встречая в этом отношении полное содействие со стороны китвластей, у которых представительство РСФСР всегда числилось на дурном счету и постоянно подозревалось в намерении советизировать Синьцзян. Переход российских граждан в китподданство китвластями всячески поощрялся, а в районных подведомственных дженшоуши, которых осели наши беженцы – киргизы, – Каш, Текес, Боротала, наблюдалось много случаев даже насильственной записи в китподданство.

Совпредставительству оставались лишь те граждане, которые подавали заявления о выезде в РСФСР.

В 1922 г. под влиянием упрочившегося положения России и наших настойчивых требований, Шанхой были закрыты, в отношении всех названных групп к Соввласти наступила заметная перемена к лучшему, но непризнание России, и, следовательно, прав на консульские функции за уполномоченными НКВД в Кульдже не позволяло нам приступить к регистрации российских граждан.

Декрет ВЦИКа от 15 декабря [19]21 г.²³ по причинам отдаленности от центра, отсутствия [в] Синьцзяне компетентного представителя и проч[ее] – здесь поведен не был и российские граждане, не оповещенные об обязательности для них заявления о гражданстве регистрацией и получении соответствующего документа, продолжали проживать здесь без всяких документов, обращаясь в представительство по-прежнему только за пропуском на выезд в Совроссию, и в весьма немногих случаях, с просьбами о защите их от произвола китвластей.

Постановили:

Ввиду ненормальности положения с регистрацией российских граждан здесь не несущих никаких повинностей в пользу Совроссии и уже назревающие возможности защиты в их полном объеме их консульских прав, выпустить, несмотря на упущение всяких сроков, официальное извещение российских граждан об обязательности для них в течение двухмесячного срока заявить в ближайшее по месту их жительства представительство РСФСР о своем гражданстве и получить соответствующие документы, и о лишении их прав российского гражданства в случае упущения этого срока. Вопрос о выпуске нами названного извещения поставить перед дудзюном в Урумчи для распространения его при содействии их властей во всех районах Синьцзяна, где имеется жительство российских граждан.

Несмотря на то, что среди российских граждан проживавших в Синьцзяне имеется не мало лиц ведущих и продолжающих вести активную работу против Совроссии, не лишая таковых права на заявления о своем гражданстве и принять одинаковый для всех российских граждан порядок регистрации: по заполнению анкеты, заявления вместе со всеми имеющимися о данном лице справками, отсылать на заключение в Представительство НКВД в Урумчи откуда оно поступает в Москву, по получении ответа из которой просителю выдается удостоверение о заявлении им российского гражданства.

Ввиду того, что при низкой заработной плате в Синьцзяне взимание нами консульских сборов по тарифу ляжет тяжелым, а на многих даже непосильным бременем, что может в некоторой степени влиять на желание

²³ Декрет ВЦИКа от 15 декабря [19]21 г. – имеется ввиду Декрет ВЦИК и СНК от 15 декабря 1921 г. «О лишении прав гражданства некоторых категорий лиц, находящихся за границей», согласно которому следующие категории лиц, находящиеся за границей, лишались права российского гражданства: а) Лица, пробывшие за границей непрерывно свыше 5-ти лет и не получившие от Советских представительств заграничных паспортов или соответствующих удостоверений до 1-го июня 1922 года; б) Лица, выехавшие из России после 7-го ноября 1917 года без разрешения Советской власти; в) Лица, добровольно служившие в Армиях, сражавшихся против Советской власти или участвовавших в какой бы то ни было форме в контрреволюционных организациях; г) Лица, имевшие право оптации российского гражданства и не воспользовавшиеся этим правом к моменту истечения срока таковой; д) Лица, не подходящие под пункт «а» настоящей статьи, находящиеся за границей и не зарегистрировавшиеся в указанный в п. «а» и в примечании к нему срок в заграничных представительствах РСФСР. Лица, поименованные в п.п. «б» и «в», могли до 1-го июня 1922 года подавать заявления о восстановлении своих прав на имя Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета через ближайшие представительства.

регистрироваться, назначить временно максимальной суммой, уплачиваемой за получение документа о гражданстве, 6 рублей золотом, которые слагаются из 4 рублей 50 копеек за заявление (ст. 37) и 1 рубль 50 копеек за выдачу временного удостоверения (ст. 36), взимая в дальнейшем через каждые три месяца за возобновление документа по 1 рублю 50 копеек с лиц, имеющих какое-либо имущество или постоянный заработок, который все же дает им большого дохода взыскивать упомянутые сборы [в] половинном размере, то есть за заявление и получение документа – три рубля и за возобновление последнего – 75 копеек, все же, кто не обладает никаким имуществом и не имеет постоянного занятия, случайно зарабатывает только на прокормление себя (и семьи)

освобождается от всяких уплат при получении документов о российском гражданстве.

Отнесение российских граждан при регистрации той или иной указанных выше трех категорий, лежит на ответственности консула. Во всех случаях по возможности требовать представления фотографических карточек.

Уполномоченный НКВД в Зап[адном] Китае:
/Озорнин/

Уполномоченный НКВД в Кульдже:
/Печатников/

Секретарь: /Плотников/

Драгоман: /Гагельстром/

АВП РФ. Ф. 054. Оп. 6. П. 44. Д. 260. Лл. 38–42.

Машинописная копия. Автографы.

Список литературы

1 Котюкова Т.В. Восстание 1916 года в Туркестане: документальные свидетельства общей трагедии: сборник документов и материалов / Т.В. Котюкова. - Москва: Марджани, 2016. - 468 с.

2 Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.) / В.А. Моисеев. – Барнаул: АзБука, 2003. - 346 с.

3 Будянский Д. История беженцев-киргизов (1916-1927) / Д. Будянский. - Бишкек: Дэми, 2007. - 196 с.

4 Наземцева Е.Н. На дипломатическом уровне. Проблемы правового статуса русских эмигрантов в Китае в советско-китайских отношениях (1920–1940-е гг.) / Е.Н. Наземцева. - Санкт-Петербург: Алетейя, 2016. - 407 с.

5 Аблажей Н.Н., Комиссарова Е.Н. Амнистия рядовых белогвардейцев и их репатриация из Китая в 1920-е гг. // Гуманитарные науки в Сибири. Сер.: Отечественная история. Новосибирск, 2007. № 2. С. 49–52.

Н. Н. Аблажей¹, Е. Н. Земляцева²

¹Ресей Ғылым Академиясы, Тарих институты, Новосібір, Ресей

²Әскери тарих ҒЗИ, РФ ҚК Бас штабының Әскери академиясы, Мәскеу, Ресей

Батыс Қытайдағы қырғыз-қазақ босқындары мен орыс эмигранттары: босқын мәселесін шешу жолдары (РСФСР ҰКИД материалдары бойынша 1923 ж.)

Аңдатпа. Мақалада 1916 жылғы көтерілістің басты оқиғасы салдарынан Батыс Қытайға жаппай қоныс аударған қырғыз және қазақ халқының (кирбежендер) және орыс эмигранттарының проблемалары баяндалады. Батыс Қытаймен шекаралас аудандардың титулдық этникалық топтары үшін көші-қон шығындары мәселесі әлі де өзекті, бұл шекара маңындағы аймақ халқының жоғары ұтқырлығымен, іргелес аумақтарда қоныс аудару анклавтары, этникалық аймақтары болуымен түсіндіріледі. Эмиграция салдарынан адам шығынының көлемі жер аударылған қырғыз-қазақ және орыс тілділер санының негізінде бағаланады. Басылым Синьцзян провинциясындағы этникалық босқындар мен орыс эмигранттарының жағдайына, сондай-ақ, олардың Кеңестік Ресейге оралуы мәселелеріне арналған 1923 жылғы 23 және 25 шілдедегі Батыс Қытайдағы РСФСР НКВД уәкілеттік берген екі кездесудің хаттамаларын ғылыми айналымға енгізеді. Құжаттарда 1916 жылғы көтеріліске байланысты жаппай қашу құбылысына сипатта-

ма берілген, сондай-ақ, азаматтық соғыс, аймақтағы босқын мәселесінің тарихы және оның ерекшелігі талданады, көшірілген халық санына сандық бағалау беріліп, оны санаттау, шетелге көшірілген халықты есепке алу және бақылау, кеңестендіру және репатриациялау саласындағы саясатты іске асыру жөніндегі ұсынымдар қамтылады.

Түйін сөздер: Қытай; Кеңестік Ресей; Шыңжаң; босқындар; көші-қон.

N.N. Ablazhei¹, E.N.Nazemceva²

¹*Institute of History of SB RAS, Novosibirsk, Russia*

²*RI of Military History, Military Academy of the GS of the RF Armed Forces, Moscow, Russia*

**Kyrgyz refugees and Russian emigrants in Western China: Ways of resolving the refugee question
(Based on the materials of the People's Commissariat for Foreign Affairs of the
Russian SFSR in the summer of 1923).**

Abstract. The article describes the problems of Kyrgyz and Kazakh population (Kyrgyz refugees) and Russian emigrants in the focus of the events of 1916 uprising, which resulted in mass emigration to Western China. The question of migration losses for titular ethnic groups of the border territories with Western China is still open. It is explained by the high mobility of the border population, the presence of resettlement enclaves and ethnic zones in the adjacent territories. The scale of human losses due to emigration is estimated on the basis of the number of displaced persons (Kyrgyz refugees) and Russian-speaking people. The article introduces into scientific circulation the protocols of two meetings of the PCFA of the RSFSR authorized persons in Western China dated July 23 and 25, 1923, devoted to the situation of ethnic refugees and Russian emigrants in Xinjiang province, as well as to the issues of their repatriation to Soviet Russia. The documents characterize the phenomenon of mass refugees caused by the 1916 uprising and the Civil War. Also, these documents analyze the history of the refugee issue in the region and its specifics, provide quantitative estimates of the number of displaced population, and categorize it. These papers contain recommendations on the implementation of the policy of accounting and control of the population displaced abroad, its sovietization and repatriation.

Key words: China; Soviet Russia; Xinjiang; refugees; emigration.

References

- 1 Kotyukova T.V. Vosstanie 1916 goda v Turkestane: dokumental'nye svidetel'stva obshhej tragedii: sbornik dokumentov i materialov [The uprising of 1916 in Turkestan: documentary evidence of a common tragedy: collection of documents and materials] (Mardzhani, Moscow, 2016, 468 p.) [in Russian].
- 2 Moiseev V.A. Rossiya i Kitaj v Central'noj Azii (vtoraya polovina XIX v. – 1917 g.) [Russia and China in Central Asia (the second half of the XIX century to 1917)] (AzBuka, Barnaul, 2003, 346 p.) [in Russian].
- 3 Budyansky D. Istoriya bezhencev-kirgizov (1916–1927) [The history of Kyrgyz refugees (1916–1927)] (Demi, Bishkek, 2007, 196 p.) [in Russian].
- 4 Nazemtseva E.N. Na diplomaticheskom urovne. Problemy pravovogo statusa russkih emigrantov v Kitae v sovetsko-kitajskih otnosheniyah (1920-1940-e gg.) [At the diplomatic level. Problems of the legal status of Russian emigrants in China in Soviet-Chinese relations (1920s – 1940s)] (Aletaya, St. Petersburg, 2016, 407 p.) [in Russian].
5. Ablazhey N.N., Komisarova, E.N. Amnistiya ryadovyh belogvardejcev i ih repatriaciya iz Kitaya v 1920-e gg. [Amnesty for white army soldiers and their repatriation from China in the 1920s.], *Gumanitarnye nauki v Sibiri* [Humanities in Siberia], 2, 49-52(2007) [in Russian].

Сведения об авторах:

Аблажей Наталья Николаевна – автор для корреспонденции, доктор исторических наук, ВНС Института истории СО РАН, Новосибирск, Россия.

Наземцева Елена Николаевна – доктор исторических наук, ЧНС, НИИ военной истории, Военная академия ГШ ВС РФ, Москва, Россия.

Ablazhey Natal'ya Nikolaevna – Corresponding author, Doctor of History, leading researcher at the Institute of History of SB RAS, Novosibirsk, Russia.

Nazemtseva Elena Nikolaevna – Doctor of Historical Sciences, SR, RI of Military History, Military Academy of the GS of the Russian Armed Forces, Moscow, Russia.

¹Д.Р. Айтмағамбетов, ²М.Гиритлиоглу, ³Х.М. Тұрсұн

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
^{2,3}Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
 (E-mail: ¹aitmagambetovduman@mail.ru; ²mgiritlioglu60@hotmail.com; ³tursunhazret@mail.ru)

Қазақ-түрік байланыстары тарихының бастапқы дереккөздері

Аңдатпа. Түркі халықтары тарихы әлемдік тарихи ойдың шеңберінде қалыптасты. Дүниежүзі тарихының мазмұнын құрылымдауда европоцентризм тұжырымдарының үстемдік етіп келгендігін ескерер болсақ, түрік өркениетінің өзіндік ерекшеліктері болғандығы да ескерілуі қажет. Мұндай зерттеудегі мақсат түркі тарихын әлемдік тарихтан ерекшелендіруді емес, керісінше оның құрамында қалыптасқан түркі халықтары тарихының шынайы мазмұндалуына назар аударылуды көздейді. Мақалада қарастырылған қазақ-түрік саяси-мәдени байланыстарының тарихи алғышарттарын айқындау басты мақсат болып белгіленді. Өйткені, тәуелсіздік жылдары қалыптасқан қазіргізаманғы қазақ-түрік байланыстарының бағыт-бағдарларын белгілеуде ортағасырлардан басталған туыстық байланыстардың деректік негіздерін айналымға ұсындығы ғылыми маңызы ерекше.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік жылдары барынша жақын ықпалдастық орнықтарған мемлекеттерінің алдыңғы қатарында Түркия Республикасы тұрғаны белгілі. Мақалада қазақ-түрік байланыстары тарихының ерте кезеңіне қатысты дереккөздерге талдау жасалады. Мұрағат деректеріне талдау жасай отырып, екі елдің арасында қалыптасқан достық, стратегиялық әріптестіктің тарихи алғышарттары туралы тұжырымдар жасалған.

Қазақ-түрік саяси-мәдени байланыстарының тарихын ғылыми қалпына келтірудің басты шарттарының бірі-оның ғылыми дереккөздер кешенінің болуы. Ғылыми, объективті ақпараттар мен мәліметтерді қамтыған дереккөздер тарих мазмұнын қалпына келтірумен қатар тарихи оқиғалар мен құбылыстарды түсіндірудің басты құралы болып саналады. Қазіргі кезде Түркияның архивтерінен қазақ-түрік байланыстарын айғақтайтын деректер табылып ғылыми айналымға ұсынылуда. Ол деректерді тақырыптық, хронологиялық және жанрлық тұрғыда топтастыруды қажет етеді.

Осы дереккөздердің қатарында тақырыбы бойынша Қазақ хандығы мен Осман мемлекеті арасында хронология бойынша Қазақ хандығы, жанры бойынша архивтік әрі дипломатиялық құжаттарды қарастыруға болады. Өйткені, қазақ-түрік саяси-мәдени байланыстарының бастау нүктесі ретінде бұл деректердің ғылыми маңызы ерекше. Қайып хан Тәукеұлының Осман сұлтаны III Ахметке жіберген елшілігі екі елдің бүгінгі заманғы саяси байланыстарына негіз қалады деп бағаланады. (286)

Мақалада осы алғашқы дипломатиялық байланыстың кейінгі кездегі байланыстарға қазақ-түрік саяси байланыстарына ұласқандығы жөнінде деректер сараланады. Қолымызға ілінген деректер Қазақ хандығы ыдырап, Ресей империясының модернизациялық ықпалына тартылған кезеңде отарлық биліктің екі елдің байланыстарына кедергі жасап баққанымен де үзіліп қалмай, одан әрі жалғасқандығын көрсетеді. Әсіресе, бұл байланыс діни-рухани және мәдени-ағартушылық бағыттарда биресми тұрғыда жеке тарихи тұлғалардың саяси, діни-ағартушылық қызметтері арқылы жалғасты. Мақалада бірқатар архив және баспасөз деректері талданып, ғылыми айналымға ұсынылады.

Түйін сөздер: қазақ-түрік байланыстары; Қазақ хандығы; Осман сұлтандығы; Қайып хан; қазақ елшілігі; Мұстафа Шоқай.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-133-4-24-32>

Кіріспе. Қазақ хандығы туралы Османлы мемлекетіне алғашқы хабарлар 1521 жылдың көктемінде жеткен. Осы кезде Қырым ханы Мұхамед-Герей Сүлеймен Сұлтанға Ноғай хандығындағы саяси ахуал туралы жолдаған хатында «Мұнда әуел алдында ноғай елі мекендеген иелікке қазақ деген атпен мәлім аса бір үлкен ел хандарымен бірге көшіп келіп, қоныстана бастады. Бұл жақты күшті қылып тұрар» [1, б. 31] деген мазмұнда хабар берген екен. Қазақ хандығы мен Қырымның арасындағы саяси байланыс осы екі елдің ортасындағы Ноғай Ордасына қатысты өрбиді.

1523 жылы Қырымға Қазақ хандығының елшілігі жіберілген. Елшіліктің мақсаты Ноғай Ордасына қарсы бірлескен шаралар іздестіру болса керек дейтініміз, сол жылы ноғайлар қырымдықтарға қатты соққы берген болатын. Осы қазақ елшілігі жөнінде Қырым билеушілері Мәскеуге жолдаған хаттарында екі елдің арасында достық туралы келісім бар екендігі хабарлайды. Екі ел арасындағы достық, татулық ниеттерін қазақ билеушілері Хажытарханда мерт болған Мұхамед-Герейдің орнына Османлы тарапынан хандыққа бекітілген Сағадат-Герейдің таққа отыру салтанатына орай жеткізілсе керек. Сағадат-Герей хан өз жолдауында «...өзге жақтағы қазақ ханы, ол да маған туыс...» десе, Дәулетбақты бек: «Қазақтардан да ... кісілер келді» дейді. Ал Әбдірахман бек: Ана жақтан оған (Қырымлы ханына) қазақтардан кісі келді» [1, б. 31] деп қазақ елшілігінің келгендігін және Қазақ хандығымен келісімге қол жеткізілгендігін растайды.

Осман сұлтаны III Ахмет өз заманында отаршыл Ресейдің ортаазиялықтарға ықпалын азайтуды көздеген тұлға болса, қазақ ханы Қайып билікке келген жылдары (1715) шығыстан – жоңғар, оңтүстіктен – хиуа-қоқан, солтүстіктен ресейлік басқыншылар көз алартқан қиын заман болатын.

Осындай алмағайып жылдары Қайып хан Тәукеұлы түрік сұлтанына 1711 және 1713 жылдары екі хат жазыпты. Бірінші хатты зерттеуші-шығыстанушы И.В.Ерофеева осман-түрік тілінің маманы Т.Бейсембиеваның қатысуымен орыс тіліне аударған.

Қайып ханның хаты мынадай дәстүрлі мадақпен басталған: «Екі қасиетті қаланың (Мекке мен Медина) қызметшісі, жер мен теңіз қожасы, қағандардың қағаны Ахмет хан сұлтанды билік пенерлік, өрлік пен әділеттілік, даңқ пен қайырымдылық нұрландырады, дініміздің шынайы сәруары – ұлы билеуші орданың және даңқты әрі жоғары Осман-хан әулетінің лайықты әрі мақтаулы ізбасарының даңқын татулық пен келісім, ақкөңілділік пен ынтымақтастық айшықтайды». Осман сұлтанына арналған бұл мадақ сөздердің астарында Осман мемлекетінің күш-қуатына деген мақтаныш әрі оның билеушісіне деген бауырлас халықтың құрметі аңғарылады. Одан әрі «Сіздің мәртебелі ойыңыз алдында шынайы досыңыз Тәшкенттегі Афрасиаф тағында отырғанына осы айтылғандар ашық айқындық берсін. Өзіміздің құзырымыздағы және иелігіміздегі: Түркістан, Әндіжан, Сайрам, Қарақалпақия және басқа да халықтар шарияттың жасыл байрағын асқақтату үшін таңертең де, кешке де шынайы ізгілікпен дұға жасаймыз» деген мәтіннен Қазақ ханының өз заманындағы иеліктері туралы нақты ақпаратты кездестіреміз. Сол кездегі қалыптасқан тарихи жағдайларда Қазақ хандығының иелігі Түркістан мен Сайрамнан өзге қарақалпақ жері мен Ферғана аңғарындағы Андижанға дейін таралғандығын хан сеніммен айтады.

Хаттың мәтінінде Мәскеу мемлекеті тарапынан «Ака Апштак» иелігіндегі сунниттерді бағындырып, салық төлетіп тұрғандығын «біздің мемлекетіміз бен Мәскеу мемлекетінің арасында «Ака Апштак» деп аталатын иелік бар» деп жазады. «Осы халық бүкіл әскерімен және туы астына жиналғандармен Мәскеуден қорыққандықтан мұсылман дініне шексіз беріліп бізге көшті. Егер сіз бізге қол ұшын беретін болсаңыз, біз дінсіздерден осы иеліктің сегіз қаласын тартып алар едік. Егер біз бірлесе қимылдасақ, Мәскеу иелігіне айықпас кесір келтіреміз» дейді. И.В.Ерофеева хатта айтылған «Ака Апштак» иелігі Жайық-Орал алқабы дей отырып, «ака» сөзін «өзен» деп тәпсірлеген [2]. Біздің пікіріміз, бұл жердегі «Ака» - Ока өзені болса,

«Аштак» сөзі башқұрттардың ежелгі атауы «естек - ештек» болуы керек.

Одан әрі түріктермен соғыста орыстардың жеңіліс тапқандығы туралы хабарды қуанышпен қарсы алғандығын «Осы оқиға туралы хабар бізге жетісімен біз өзімізге шынайы берілген және мәртебелі Құрбанбек көкілташ арқылы сіздің сарайыңызға осы хатты жолдадық. Сіздің үкіміңіз қандай болатындығы туралы хабарды жылдам жіберсеңіз, біз оны асыға күтеміз. Сіздің ізгілікке толы салтанатты сарайыңыздан айтылғанның бәрін біз жоғары дәрежеде орындауға дайынбыз» деген уәдемен аяқтайды. Хаттың мазмұнынан Осман сұлтандығын орыс басқыншыларына қарсы күресте бірлесе әрекет етуге шақыруын Қазақ хандығының сыртқы саясатта одақтас іздеген әрекеті аңғарылады.

XVIII ғасырдың басы қазақ елі үшін қасіретін ала келді. XVII ғасырдың 20-жылдарында қалмақ қолы көрші жатқан башқұрт, түркімен, қазақ, қарақалпақтарға қырғидай тиіп өз үстемдігін орната бастаған еді. Қалмақ ханы Аюке (1646-1724) Ресейге елші жіберіп, оған бағынышты екенін білдіріп, І Петрдің сеніміне кіреді. Тіпті, орыс патшасы оған Ресейдің оңтүстік бөлігін көшпелілерден қорғауды тапсырады. Орыс патшасының тілін тапқан Аюке Стамбулға хат жолдап, сұлтанға бағыныштылығы мен адалдығын білдіріп елші аттандырады. Осман сұлтанының елшіге берген жауабында, егер қалмақтар Қырым ханымен және айналасындағы мұсылмандармен тату тұратын болса, оны өз қанатының астына алатынын білдіреді. Біраз жыл өткен соң Осман сұлтанына қайта елші жіберген Аюке алғысын білдіріп, сұлтанның айтқанын екі етпей орындағанын, мұсылмандармен бірігіп Ресеймен күресе беретіндігін жазған. Бір қызығы, хаттарда Аюке «Қыпшақ» ханы аталып, сұлтанның көңілін табу үшін өзін мұсылмен үмбетінен, қыпшақ қауымынан етіп көрсеткен. Осы кезде Аюкенің Осман сұлтанына елші жібергенін сезген Қайып хан Сейітқали батырды Стамбулға жедел аттандырып, оның жымысқы әрекетін әшкерелейді. Қайып хан екіжүзді

Аюке Ресеймен одақтасып, мұсылмандарға қысым көрсетіп жатқаны, содан соң, қалмақты екі рет шауып жазасын бергендігін баяндаған. Хат соңына қазақ ханы Қайып Мұхаммед хан деп қол қойылған.

XVIII ғ. бас кезінде Ресейбашқұрт түріктерінің аумағын жаулап алып Қазақ хандығымен тікелей шекаралас болды. Екі елдің арасында күрделі қарым-қатынас қалыптасты. Осы кезеңде 1711 ж. жеңіспен аяқталған «Прут соғысы», Османлы билігінің халықаралық беделін көтерген оқиға болды. Өз кезегінде бұл оқиға Қазақ хандарының ежелден дұшпан болған Ресейге қарсы күресте Османлының қорғаушы бола алатындығына деген сенімдерін күшейткен еді [3, б. 191]. Ресейдің басқыншылығынан қорғану үшін Қайып Мұхаммед хан 1715 ж. Құрбанбек бастатқан тағы да бір елшілік жіберген. Оның жіберген хатында Қайып Мұхаммед хан Ресей тарапындағы оқиғаларды патшаға жазған және башқұрт түріктерінің әлсіздігін пайдаланып отырған орыстардың залымдықпен башқұрт елін басып алғандарын, Османлы өкіметінің көмегімен бұл шабуылдарға қарсы шыға алатындарын айтқан [4, б. 351]

Османлы астанасынан Қазақ ханына жолданған жауап хаттың да дерегі қызықты. Османлы өкіметі Қазақ хандығына көмек көрсету Прут соғысындағы жеңістен кейінгі орыс патшалығымен жасасқан келісімдердің шарттарына сәйкес емес. Сондықтан қазақ ханы өз бетінше еркін әрекет жасауына болады деген мазмұнда жауап қайтарылған [4, б. 352]. Бұл хаттың түп мағынасында қазақ ханының Ресеймен соғысына Османлы мемлекетінің қуанышты болатыны аңғарылады. Солай дегенмен де, Османлы сұлтаны Ресеймен жасалған келісім бойынша, қазақ хандығына көмек көрсете алмайтындықтарын білдіреді [4, б. 184].

Түркия Республикасы Премьер-Министрлігінің Османлы Архивінде осы дипломатиялық байланысты айғақтайтын құжаттар сақталған. Осы құжаттар Османлы сұлтандығы мен Қазақ хандығының алғашқы дипломатиялық байланыс болғандығы туралы мәлімет береді. Қайып Мұхаммед хан

елшісі Сейітқали батыр 1713 жылдың тамыз айында Османлы астанасына келіп, Қайып Мұхаммед хан тарапынан патшаға жіберілген қымбат маталар мен сәйгүліктерді сыйлық ретінде тарту еткен [5].

Османлы сұлтаны III Ахмед тарапынан жақсы қарсыланып, жақсы шығарып салынған елші келген жолы Бағдад бағытымен еліне қайтқан [6, б. 185.]. Осы жерде айта кетерлік бір жағдай, И.В.Ерофеева және т.б. ғалымдардың деректерінде қазақ елшілігінің Стамбулға барған бағыты жөнінде нақты деректер айтылмайды. Мәгінмен танысу барысында біз елшілердің Хиуа, Бұқара, Самарқанд, Бағдат арқылы барып, осы жолмен кері қайтқандығын нақтыладық. Қазақ хандығының елшілері үшін ең жақын жол Қырым хандығы арқылы Қара теңізбен кемемен Стамбулға бару әлдеқайда тиімді болатын. Әйтсе де, Қырым хандығымен арада Ресей протекторатындағы Қалмақ елімен қырғи қабақ жағдайда болған Қазақ хандығы үшін елшілікті қауіпсіз санаған Бағдат бағыты арқылы жөнелткенді дұрыс санаған сияқты.

Кіші жүз ханы Әбілқайыр да Османлы өкіметімен байланыс орнатуға әрекет жасағандығын айтуға болады. Осыған байланысты З.В.Тоған былай жазады: 1741 ж. Әбілқайырдың Петербургке келген елшілері түрік елшісін кездестіріп, Түркияның қазақтарды орыс бодандығынан құтқарып, өз қарамақтарына қабылдауы туралы Әбілқайырхан атынан өтініш айтқан [7, б. 175]. Бірақ бұл өтініштер сол кездегі қалыптасқан тарихи жағдайларға байланысты қабылданбаған. Осы жылдардан кейін Османлы мемлекеті мен Қазақхандығы арасындағы тікелей байланыс үзілген деп санауға болады. Сондықтан осы хат алмасулардан кейін екі мемлекет арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастың болғанын растайтын ешқандай құжат кездестірмедік. Бәлкім, ондай қарым-қатынастар болса да Хиуа мен Бұхара хандықтарының делдалдықтарымен іске асқан болуы мүмкін деген болжам жасаймыз. Әзірге ондай деректер қолымызға түскен жоқ.

Османлы мемлекеті орыс қауіпі пайда болғаннан бастап сыртқы саясында

Түркістан хандықтарына көмек беру саясатын жүргізгендігін айтуға болады. Бірақ жоғарыда айтқанымыздай, елдер арасының қашықтығы орыс басқыншылығына тосқауыл жасайтындай пәрменді әреке етуге мүмкіндік бермеген сыңайлы.

Мехмет Сарайдың тұжырымында орыс отаршылығына қарсы қазақ-түрік ынтымақтастығының іске аспай қалуына байланысты «Түркістан хандықтарының Османлы өкіметінің ескертулеріне карамай, бір-бірімен соғысулары да бұл мемлекеттерді тоздырған. Түркістан хандықтары бұл жағдайда орыстардың басқыншылығына қарсы тұрулары мүмкін болмаған [8, б. 2] деген дәлелкеңірек таратуды қажет етеді.

Османлы мемлекеті мен Қазақ хандығы арасындағы қарым-қатынастар XVIII ғасырдың бірінші ширегінде басталған, қалыптасқан тарихи жағдайлар қазақ билеушілерін бауырлас түрік елінен көмек сұрауға мәжбүрлеген. Кіші жүз қазақтарының орыс ықпалынан қысым көріп, олардың айдап салуындағы қалмақтармен жиі қақтығыстарға баруы, осы кезеңде башқұрт жерінің орыс ықпалында қалып қоюы жағдайды мүлдем шиеленістіріп жіберген. Екі елдің тікелей шекаралас болмауы, жер шалғайлығы тікелей байланысты шектеді. Батыста Ресей, оңтүстікте Парсы мемлекеттері Османлының әскери немесе басқа да көмек беруіне кедергі жасады. Жер шалғайлығы екі елдің жылдам хабар алып отыруына, барыс-келіс жасауына мүмкіндік бермеді. Оның үстіне Қазақ хандығының саяси бытыраңқылыққа түсуі, Бұқара, Хиуа хандықтарымен көбіне қырғи-қабақ жағдайда болуы Орталық Азиядағы түркі мемлекеттеріндегі саяси бірліктің болмауын танытатын еді. Осы саяси ахуалдан хабардар болып отырған Османлы билігінің бұл аймақта батыл саясат жүргізуіне салқынын тигізді. Османлыдан қазақ хандығы үшін қиын сәтте пәрменді көмек келмеуінің осындай тарихи жағдайлары болды.

Қазақ-түрік саяси-мәдени байланыстары тарихының дереккөздерінің қатарында XX ғасыр бас кезінде жарық көрген газеттерді атаймыз. Қазақ жеріне кеңінен таралған

«Қазақ» газеті бауырлас ел ретінде өзінің бірінші санынан бастап Түркияда болып жатқан оқиғаларды оқырмандарына хабарлап тұрды. «Сыртқы хабарлар» топтамасында («Қазақ». 1913 ж., №1, 2 февраль) Балқан соғысы туралы «Түркия мен төрт патшаның соғысынан... біреуден-біреуге ауызбен айтқан хабарлардың ішіне айтушылардың сөзі қосылып, дұрыс-бұрысыараласып, әлігі хабар қазақ ішіне бара қоймайды» деп, осы соғыс туралы толық ақпарат берудің қажеттігін алға тартады.

Газеттің екінші санында «Соғыс жайынан», «Балқанда» және «Түркия хабары» атты үш мақала жарық көрген [9]. «Балқанда» мақаласының авторы Шектібаев түріктер «XIII ғасырда Түркістанда болып, жауынгер, мықты халық болған» деп мақтанышпен жазады.

Қажылық сапар сол кезеңдегі халықаралық байланыстардың атрибуттарының біріне айналған еді. Орта Азия мен қазақ жерінен қажылық сапарға бару үшін Стамбұл маңызды рөл атқарғандығын «Қазақ» газетіндегі хабарлардан біле аламыз. Теміржол арқылы Одесса қаласына барған қажылар қаладағы түрік консулдығына барып, төлқұжат жаздырып алып, сапарын одан әрі жалғастыратын болған [10].

«...Біздің қазақ Стамбулдағы османлы түріктерін «түрік» деп атайды, халифе жұрты деп атаушылар да бар. Төтесі оларды османлы түріктері деп атау керек», - деп жазады Ғ.Ж.А.Жәнібеков. «Осы күнде бұл бауырларымыз османлы түріктері өздерінің жеңілгенінде неліктен жеңілдік деп, соның себептерін іздеп жатыр, - дей келіп, - Түрік патшалығының оқу-һөнерде кемдігін осы болып өткен Балқан соғысы анық көрсетті» деп оның себебін нақтылап, өз пікірін білдіреді. Автор бұндай кемшіліктің бүгінгі күні қазақта аса зор екендігіне назар аударады [11].

Түркияның архивтерінде Ресейдегі қос төңкеріс қарсаңындағы қазақ-түрік байланыстарын айғақтайтын деректер сақталған. Осы деректерді талдау бірқатар мәселелерге айқындық береді. 1917 жылы ақпанындағы Қазан төңкерісі бірінші дүниежүзілік соғыста Осман империясына

қарсы соғысқан Ресейге жаңа бір леп ала келді. Көбінесе Германияның қауіпсіздік қызметінің дереккөздері арқылы Осман империясына жеткен төңкеріс жайлы мәліметтерге қатысты Садразам (премьер-министр-авт.) Талат Паша «Танин» газетіне берген сұхбатында: «Біз бен Ресей арасындағы барлық келіспеушіліктер Патша үкіметінің Түркияны жою саясатынан туындап отыр. Жаңа Түркия жаңа Ресеймен бейбіт келісімге келе алады» [12] деп айтқан болатын. Шынымен аз ғана уақыттан кейін жаңа Ресеймен жүргізілген келіссөздер Брест-Литовск бейбіт келісімінің (20 желтоқсан, 1917 – 3 наурыз, 1918) құжаттарында көрініс тапты.

Осман мемлекеті Ресейдегі жаңа өзгерістерге қатысты әуелі жақын көршілері Кавказ және Әзірбайжанға көңіл бөле бастады. Ресейдің басқа да аймақтарында тұратын түркі халықтарының азаттықтарын алуларына бағытталған іс-әрекеттер жасады. Қырымда, Ташкентте, Бакуде, Орынбор мен Мәскеуде түркістандықтар, қазандықтар, қырымдықтар, әзірбайжандар бір-бірімен кездесіп, тәуелсіз түрік дүниесін құру жолында әрекет етті [7, б. 156].

Естелік жанрындағы дереккөздердің қатарында қазақ-түрік байланыстарының бел ортасында жүрген М.Шоқайдың жазбаларының да құбылысты ғылыми қалпына келтірудегі маңызы үлкен. Балқан соғысы кезінде Ресей жоғары оқу орындарындағы түркі-мұсылман студент жастары саяси белсенділік танытқандығын М.Шоқай естелігінде «1910-1914 жылдары Петербург университетінде оқып жүрген болатынымын... Петербург көшелерінде «Аясофия үстіне крест» қоюды талап еткен ереуілдер өтіп жатқан. ...біз – әзірбайжан, татар және түркістандық студенттер орыстардан бөлініп, өзімізше әрекет жасамақ болдық. Ол кезде қызмет бабында Петербургта тұрып жатқан түркістандық адвокат Серәлі Лапиннің келісімін алып, сол кісінің үйінде бас қосып тұратын болдық... Бас қосуымыздың күн тәртібі бір ғана тармақтан тұратын. Егер Балқан соғысына Ресей араласатын болса, онда біздің позициямыз қандай болуы тиіс деген мәселе төңірегінде пікір алысатынбыз» [13, б. 362] деп тебіреніспен жазады.

М.Шоқайдың сөз етіп отырған түркі-мұсылман студент жастарының Балқан соғысына байланысты туындаған толқуларына 1912 жылы Петербургтегі Әскери-медициналық академияның соңғы курсында оқып жүрген С. Асфендияров та қатысқан. Бұл жөнінде: «Менің есімде 1912 жылдың күзінде, бірінші Балқан соғысы тұсында Петербургте қазақ, татар, өзбек студенттері арасында Түркияны қолдаған үлкен қозғалыс болды. Болгар студенттері бізбен жұдырықтасу алдында тұрды. Сол кездері болып тұрған мәжілістердің бірінде Бөкейхановқа «біз Түркияға барамыз, нағыз ұлтжандылықтың дәлелі осы болмақ дедік». Бөкейханов сонда біздің түрікшілдігімізге үзілді-кесілді қарсы шығып, «өздеріңді ешқандай да сағыммен алдамаңдар, ескі Түркия ыдырау үстінде» деген сияқты ойларын айтып, біздің назарымызды батыстық өркениетке бұрды» [14, б. 91] деген естеліктің мәліметтері де назар аудартады.

Ресейде тұратын түркі халықтары тәуелсіздік жолында қадам жасап жатқанда Осман империясының астанасы Стамбулда білім алуға келген қырғыз, қазақ, әзірбайжан, башқұрт, қырымдық және қазандық студенттер де өз жұрттарының азаттыққа жетуі жолында бірталай іс-шаралар атқарды. Өздерін «Астрахан, қырғыз, қазақ түркілерінің делегаттары» ретінде танытқан бір топ студент Ресейде болып жатқан өзгерістер туралы Осман Үкіметіне ақпарат беру және осы аймақтарға назарын аударту үшін жұмыстар жасаған. Осы одақты құру үшін әзірлеген баяндамаларын Қарулы күштердің басшылығына ұсынады. 1917 жылдың 2 шілдедегі манифесте қырғыз-қазақ түріктерінің тарихи дамуы жайында сөз қозғалып, осыдан кейін аталмыш аймақтар үшін қандай жұмыстар жасалуы керектігі көрсетілген. Манифест «Түрік халқының бір бөлігі болып табылатын он екі миллионнан аса халқы бар қырғыз-қазақ түріктері қоныстанған жер көлемі жағынан Ресейдің құрамындағы түріктердің басым бөлігін құрайды» деп басталып, одан әрі тарихи жағдайларда Ресейдің отарына айналу себептері

баяндалады. «Ресей патшалығының зұлым саясаты қырғыз-қазақ түріктерінің бір ғасырға жуық уақыт еркін дамуына кедергі болды... «қырғыз-қазақ балалары ретінде алты-жеті жылдан бері Стамбулдың білім ошақтарында білім алдық. Қырғыз-қазақ жастары Ресейде басталған төңкеріске байланысты Ресейдің бодауынан құтылуды және өз жерінде тәуелсіз өмір сүруді қалайды. Сонымен қатар, Ұлы Түркіліктің қалыптасатын сәті туды деп ойлайды. Осы мақсатта қолдан келгенше жанқиярлық танытып, тіпті өлімге болса да бас тігіп, мемлекетімізге оралуды қалаймыз. Осы орайда әрекет ететін жоспарымыз бен атқаратын іс-шаралардың мақсатына қатысты бірнеше баптан тұратын манифесімізді Ұлы Үкіметке ұсынып отырмыз. Келешекте бір Түрік байрағының астында бірігетін қырғыз-қазақ бауырларыңыз жалғыз ғана арқа сүйеріміз ретінде үкіметіңізден материалдық әрі рухани қолдау көрсетуді сұрайды» деп, атқарылатын жұмыстардың мынадай қағидаларын ұсынады: Қырғыз-қазақ түріктерінің өз шекарасында ішкі тәуелсіздікке қол жеткізуі үшін әрекет ету; Көшпенді өмірді тоқтатып, тез арада отырықшы өмірге көшуге әрекет ету; Ішкі тәуелсіздік пен шекараны сақтап қалу үшін әскери ұйым құруға кірісу; Қырғыз-қазақ түріктердің ағартушылық деңгейін көтеру, тұтастығын сақтап қалу үшін білім-ғылым ұйымын құру; Орталықтандырылған басқару жүйесі ғылым-білімінің тез арада кеңінен таралуы үшін мүмкіндігінше Осман Империясына білім алушыларды жіберіп отыру». «осы аталған бес қағидаларды жүзеге асырып... халықты бір ғана түркі байрағының астында біріктіру үшін жанқиярлықпен еңбектену және сол жолда өлу» [15].

Бұл манифестен Түркияда білім алып жүрген аз ғана қазақ жастарының тәуелсіздікке деген ұмтылысы аңғарылады. Әйтсе де, қазан төңкерісі ала келген көңіл-күйдің әсерімен тәуелсіздік алуға әрекет етіп, Осман мемлекетінен қолдау сұрағандар тек қырғыз-қазақ жастары ғана емес еді. Түрік-ислам әлемінің арқа сүйері ретінде танылған Стамбул қаласына дәл сол кезеңдерде

дағыстандық, қазандық, әзірбайжандық, қырымдық делегаттар да келіп, Ресейдегі мұсылмандарға қолдау көрсетуді сұрап, өтінген болатын [16, б. 506].

Қорытынды. Ресейде кеңестік биліктің орнауы және оның құрамындағы Қазақстанның ұлттық-мемлекеттік құрылымының рәміздік

қана мәнге ие болып, саяси билігінің барынша шектелуі жағдайында қазақ-түрік байланыстары мүлдем тыйылып қалды. Тоталитарлық биліктің түркі халықтарының ықпалдасуына мақсатты түрде тосқауыл қоюы екі елдің байланыстарын тәуелсіздік жылдарына дейін шектеп тастады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Исин А. Қазақ хандығы мен Осман патшалығы саяси байланыстарының басы / «Абай», 1994. № 4. Б. 29-36.
- 2 Бекен Қайратұлы. Қайып ханның хаты. // «Астана Ақшамы», 2019.
- 3 Andican A. Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya / A. Andican. - Istanbul: Doğan Egmont Yayıncılık, 2009. - 156 s.
- 4 BOA, Nâme-i Hümayûn Defteri, Nr. 6 (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri)
- 5 BOA, Name-i Hümayûn Defteri, 6/186) (Ek. 3)
- 6 BOA, Name-i Hümayûn Defteri, 6/187
- 7 Togan, Z.V. Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi. Cilt I. Batı ve Kuzey Turkistan. 2. Baskı. İstanbul.Togan, 1981.
- 8 Saray M. Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875) / M.Saray. - Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017. - 286 s.
- 9 Шектібаев М. Балқанда // «Қазақ газеті», 1913.
- 10 Жәнібеков Ғ-Ж.А. Қажылық сапар // «Қазақ газеті», 1913.
- 11 Жәнібеков Ғ-Ж.А. Хабарлама. // «Қазақ газеті», 1913.
- 12 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi, Kls. 5232 D. 43, f. 32.1.
- 13 Шоқай М. Таңдамалы / М. Шоқай. - Алматы: Қайнар, 1998. - 512 б.
- 14 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы / М. Қойгелдиев. - Алматы: Санат, 1995. - 368 б.
- 15 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi, Kls. 1845 D. 79. f.8.
- 16 Akdes Nimet Kurat. Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919) / Akdes Nimet Kurat. - Istanbul: Türk Tarih Kurumu, 2011. - 754 s.

Д. Р. Айтмагамбетов¹, М. Гиритлиоглу², Х.М. Турсун³

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

^{2,3}Международный казахско-турецкий университет им. А.Ясави, Туркестан, Казахстан

Первичные источники истории казахско-турецких взаимоотношений

Аннотация. История тюркских народов формировалась в рамках мировой исторической мысли. Учитывая преобладание концепций европоцентризма в структурировании содержания всемирной истории, следует отметить, что тюркская цивилизация обладала своими, присущими только ей особенностями. Цель предложенного исследования – не отделить историю тюрков от истории мира, а обратить внимание на реальное описание сформировавшейся в ней истории тюркских народов. Основная цель статьи – установить историческую подоплеку казахско-турецких политических и культурных связей.

При определении направления сложившихся за годы независимости казахско-турецких отношений, особое значение имеет научное изложение фактических основ родственных отношений, возникших в средние века.

Всем известно, что Турецкая Республика – это одна из стран, с которой Республика Казахстан установила наиболее тесную интеграцию за годы независимости. В статье анализируются источники, каса-

ющиеся первого периода казахско-турецких отношений. Анализируя архивные данные, были сделаны выводы об исторических предпосылках дружбы и стратегического партнерства между двумя странами.

Одним из главных условий научного восстановления истории казахско-турецких политических и культурных отношений является наличие комплекса научных источников. Содержащие объективную научную информацию и точные факты источники являются основным средством интерпретации исторических событий и явлений, восстановления содержания истории. В настоящий момент в архивах Турции обнаружены сведения о казахско-турецких отношениях, которые активно внедряются в научный оборот. Однако это процесс требует тематической, хронологической и жанровой группировки полученных сведений.

Среди таких источников по теме исследования можно рассматривать Казахское ханство через призму хронологии отношений между Казахским ханством и Османской империей, а в качестве жанра использовать архивные и дипломатические документы. Ведь эти данные имеют особое научное значение как отправная точка казахско-турецких политических и культурных связей. Посольство хана Кайыпа Тауке-улы при османском султанах Ахмете III считается основой современных политических отношений между двумя странами.

В статье анализируются факты, подтверждающие, что эти первые дипломатические отношения впоследствии превратились в сильные политические связи. Имеющиеся у нас на руках сведения свидетельствуют о том, что во время распада Казахского ханства и влияния модернизации Российской империи, не смотря на то, что колониальная власть старательно разрушала отношения между двумя странами, эти связи не оборвались и продолжили свое существование. В частности, эта связь продолжилась в религиозно-духовном и культурно-просветительском направлениях через неформальную политическую, религиозно-просветительскую деятельность отдельных исторических деятелей. В статье дан анализ ряда архивных данных и публикаций, представленных для внедрения в научный оборот.

Ключевые слова: казахско-турецкие отношения; Казахское ханство; Османский султанат; Каип-хан; казахское посольство; Мустафа Шокай.

D.R. Aitmagambetov¹, M. Giritlioglu², H.M. Tursun³

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

^{2,3} A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

First sources of the history of Kazakh-Turkish relations

Abstract. The researches of Turkic history were formed within the framework of world historical thought. It should be noted that Turkish civilization had its own peculiarities when the predominance of Eurocentrism concepts is taken into consideration while structuring world history content. The purpose of such study is not to distinguish Turkic history from world history, but to focus on the true history content of the Turkic peoples formed in it. The main goal of this paper is to determine the historical background of Kazakh-Turkish political and cultural ties.

The scientific importance of the data bases of kinship relations, which began in the Middle Ages, has special significance in determining the direction of modern Kazakh-Turkish relations formed during independence years. It is known that the Republic of Turkey is one of the countries with which the Republic of Kazakhstan has established the closest integration during independence years. This paper analyzes the sources of early history of Kazakh-Turkish relations. Conclusions were drawn analyzing the archival data about historical background of friendship and strategic partnership between two countries.

One of the important terms for the scientific reconsideration of the history of Kazakh-Turkish political and cultural relations is the value of scientific sources complex. Sources containing scientific, objective information and data are the main means of interpreting historical events and phenomena, as well as restoring the content of history. At present time, evidence of Kazakh-Turkish relations has been found in the archives of Turkey and is being submitted for scientific circulation. It requires thematic, chronological and genre grouping of data.

Among these sources there are archival and diplomatic documents on the subject, the Kazakh Khanate in chronology, the genre between the Kazakh Khanate and the Ottoman Empire. After all, these data obtain

scientific significance as a starting point for Kazakh-Turkish political and cultural ties. The embassy of Kaiyp Khan Taukeuly to Ottoman Sultan Akhmet III is the basis of modern political relations between these two countries.

This paper analyzes the fact that this first diplomatic relationship was followed by Kazakh-Turkish political ties. Evidence suggests that during the disintegration of the Kazakh Khanate and the modernization of the Russian Empire, the colonial power continued to disrupt relations between two countries. In particular, this connection continued in the religious-spiritual and cultural-educational directions through the informal political, religious-educational activities of individual historical figures. The article analyzes a number of archival and press data and presents them for scientific circulation.

Key words: Kazakh-Turkish relations; Kazakh khanate; Sultanate of Osman; Kaip Khan; Kazakh Embassy; Mustafa Shokai.

References

- 1 Isin A. Kazak handygy men Osman patshalygy saiasi bailanystarynyn basy [The beginning of political ties between the Kazakh Khanate and the Ottoman Empire], Zhurnal Abaj [Abai Journal], 4, 29-36(1994). [in Kazakh]
- 2 Beken Qairatuly. Qaiyp hannyn haty [Kaip Khan's letter], Astana Aqshamy [Evening Astana], 2019. [in Kazakh]
- 3 Andican A. Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya [From the Ottoman Empire to the Present Day, Turkey and Middle Asia] (Doğan Egmont Yayıncılık, Istanbul, 2009, 156 p.) [in Turkish]
- 4 BOA, Nâme-iHümâyûn Defteri, Nr. 6 (Prime Ministry Ottoman Archives[in Turkish]
- 5 BOA, Name-i Hümayun Defteri, 6/186) (Ek. 3), (Prime Ministry Ottoman Archives) [in Turkish]
- 6 BOA, Name-iHümayunDefteri, 6/187, (Prime Ministry Ottoman Archives) [in Turkish]
- 7 Togan Z.V. Turkestan and History. Cilt I. Batı and Northern Turkestan. 2. Baskı. İstanbul. Togan, 1981.
- 8 Saray M. Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler [Political relations between the Ottoman state and the Turkestan khanate (1775-1875)] (Türk Tarih Kurumu Yayinlari, Ankara, 2017, 286 p.) [in Turkish]
- 9 Shektibaev M. Balqanda [In The Balkans] Qazaq gazetі [The Kazakh paper], 1913. [in Kazakh]
- 10 Jánibekov Ğ-J.A. Qajlyq sapar [Pilgrimage] Qazaq gazetі [The Kazakh paper], 1913. [in Kazakh]
- 11 Jánibekov Ğ-J.A. Habarlama [Announcement] Qazaq gazetі [The Kazakh paper], 1913. [in Kazakh]
- 12 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi [General Staff Military History and Strategic Studies Archive] Kls. 5232 D. 43. F. 32.1. [in Turkish]
- 13 Shoqai M. Tañdamaly [Elect] (Qanar, Almaty, 1998, 512 p.) [in Kazakh]
- 14 Qoıgeldiev M. Alash qozǵalysy [Alash movement] (Sanat, Almaty,1995, 368 p.) [in Kazakh]
- 15 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi [General Staff Military History and Strategic Studies Archive] Kls. 1845 D. 79. f.8. [in Turkish]
- 16 Akdes Nimet Kurat. Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919) [Akdes Nimet Kurat. Turkey and Russia in the XVIII century. Turkish-Russian relations from the end of the century to the war of independence (1798-1919)] (Türk Tarih Kurumu, Istanbul, 2011, 754 p.) [in Turkish]

Авторлар туралы мәліметтер:

Аймағамбетов Думан Рамазанович – корреспондентия үшін автор, т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті. Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Гиритлиоглу Мұстафа – А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы. Түркістан, Қазақстан.

Тұрсұн Хәзретәлі Маханұлы – т.ғ.д., А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры. Түркістан, Қазақстан.

Aitmagambetov Duman Ramazanovich – Corresponding author, Candidate of Historical Sciences, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Associate Professor, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Giritlioglu Mustafa – Lecturer at A.Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkistan, Kazakhstan.

Tursun Hazretali Mahanuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkistan, Kazakhstan.

Т. Амангелді
Ж.С. Сандыбаев

«Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: kabil-1988@mail.ru, nmu.zhalgas@gmail.com)

Исламға дейінгі «Соғыс» ұғымы және оның қазіргі таңдағы жиһадпен байланысы

Аңдатпа. Мақалада исламға дейінгі соғыс ұғымы және оның басты себептері жинақталып, бүгінгі таңда әлемде күрделі қиыншылық тудырып отырған діни ұғымдардың бірі – жиһад талданады. Жиһад ұғымын талдау барысында оның жүйелі, шариғат шеңберінен шықпайтын қағидаларға бағынатын күрес екені көрсетіліп, соғыс ұғымы – ақылсыздықтан туындаған дұшпандық әрекет екендігі зерделенді. Ислам ғалымдарының «жиһад» тұрғысындағы дұрыс түсінігі мен экстремистік ағымдар арасындағы қате түсінікке салыстыру жасалды. Исламдағы жиһад ұғымының негізгі мақсаты – тура жолға салу және сол жолға апартын құрал екендігі баяндалады. Жиһад ұғымының экстремизммен шатасу себептері және айырмашылықтары анықталып, көпшілік арасында қалыптасқан қате түсінік соғысқа желеу бола алмайтындығы баяндалады. Оған қоса, «жиһад» ұғымы заманнан заманға, мекеннен мекенге, жағдайдан жағдайға, қоғамнан қоғамға, адамнан адамға қарай өзгеріп отырады. Жеке адамдар мен кейбір топтардың және ұйымдардың өз бетінше жиһад жариялауға құқықсыз екендігі түсіндіріліп, қазіргі таңда кейбір лаңкес керітартпа топтардың жасап жатқан әрекеттерін бүкіл ислам ғалымдары ислам дінімен мүлдем үйлеспейтініне бірауздан келісетіндігі айқындалды.

Түйін сөздер: жиһад; ислам; дін; соғыс; экстремизм; нәпсі; шейіт; империя.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-133-4-33-41>

Кіріспе. Жер бетінде ислам дініне дейін пенделік себепті көптеген соғыстар орын алғанын тарих сахнасынан анық көреміз. Соғыстардың әр-түрлі себептері болғанымен басты түрткісі – материалдық игіліктерге (пайдаға) ұмтылу және басшылық құмарлық. Исламға дейінгі соғыс ұғымы – асақатал, қырып-жоюды көздеп, қарсы жақты бағындыруға, не қарсы жақты құрту мен күйрету болған. Осындай ұғымдағы соғыста көбінесе бейуаз, әйелдер мен балалар, қариялар жәбір көреді. Соғыс адамзат табиғатының атада жалғасып келе жатқан қасиеттерінің бірі. Сол себепті ислам діні адам табиғатының соғысқұмарлық қасиетін ескере отыра, асыл діннің аясында болуын қадағалап, тиісті қағидаларды құрды. Исламдағы «жиһад» ұғымы – асыл ісі екенін

дәлелдеу мақсатында ескі заман тарихындағы соғыстың ұғымы мен себептерін талқылау қажет. Соның нәтижесінде «жиһад» ұғымын «соғыс» ұғымы мен байланыстыру қателік екені анық көрінбек.

Әдіснама. Бұл мақалада исламға дейінгі «соғыс» мәселесіне тарихи теориялық талдау жасалады. Зерттеу барысында негізінен теологиялық және компаративистикалық әдіспен қатар ғылыми зерттеудің дәстүрлі әдістері интерпретациялық талдау, салыстыру, сипаттау, түйіндеу сынды ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылды.

Исламға дейінгі соғыстардың себептері және олар қай жолда болды.

Әр түрлі ортада бой көтеріп келе жатқан терең тамыр жайған ұжымдық рухани

агрессивті себептерді мақсат етпейміз. Өйткені бұл терең тамыр алған себептерді (экономика, география, тарих, географиялық орын) қазіргі таңға дейін жаңадан пайда болған сала – «Соғыс ілімі» зерттеу барысында. Мақсатымыз – көзге ашық көрінетін себептер. Көп жағдайда олар шындықтың пердесі болуға септігін тигізеді. Осы арада көптеген тарихи және шет тілдерден аударылған кітаптарға зерттеу жүргізу арқылы бізге мәлім болған сол ежелгі соғыстардың түрткілеріне тоқталсақ [1].

1. Әлеуметтік тұрмыстық қажеттіліктер:

Бұл себепке алғашқы кезеңдердегі көшпенді халықтың (жер дауы) мал жайылымы, өріске, шабындық жерлерге таласып қақтығысуы мен шөлді жерде, табиғаттың сынағына төзімі бітіп отаршылдыққа көшкен қалалық халыққа шабуыл жасағандардың жатқызамыз. Шабуыл жасауларындағы себебі – жан сақтау үшін немесе жерді иемдену мақсатында болған. Осындай ұрыстардың алуан түріне қазақ даласы куәгер болғанын тарих жоққа шығара алмас. Оған мына халықымыздың аузында жүрген мысал «мал амандығы – жан амандығы» айғақ болатыны анық [2].

2. Аш көздікпен мал басын көбейту:

Өзгелерге шабуыл жасаудағы себеп – жер дауы емес мал дауы, жердің байлығын пайдалану болған. Мал басын арттырып, құнды асыл тастарды және қазба байлықты олжалап нәпсінің қалауын орындау. Олардың бар уайымы – пайдаға қол жеткізу. Ал басып алған жерлердің қауіпсіздігі мен тыныштығы маңызды шаруа емес еді [3].

3. Лаңкестік, қарсыластың мысын басыу:

Соғыс ашудағы негізгі себеп – өзгеден күші басым қарулы екенін дәлелдеу және дұшпанның бой көтеріп, шауып кетпесі үшін сағын сындыру. Бұл көшпенді дала халқының өмір салты еді. Ол кездегі өмірдің заңдылығына қарай адамдар екі топқа бөлінетін: 1-күші көп халықты қанаушы топ, 2- жәбір шеккен қара топ. Қараңғылықтың салдары «адамдарға жәбір көрсетпеу, жәбірге ұшырау» деген әділетсіз заңдылықтың пайда болуына апарды.

4. Кек алу, есесін қайтару:

Бір ру келесі рудың адамын немесе руластар бірін-бірі өлтіріп, билердің және ақсақалдардың кесіп берген айпты төлеуден бас тартып, қан төккен жақты түбегейлі жоюу үшін немесе араларында соғыстың болғанын қалап, қан төгушілікке айдап салу соғыстың басты себебі болған [2].

5. Зұлымдық шеккенге жәрдем беру:

Надандық дәуірінді орын алған оқиғалардың бірі араб аралындағы яғни, Ясриб қазіргі Мәдина қаласының тұрғындары – Әус және Хазрәж тайпаларының еврейлерден жеңіліп, жапа шегіп, салық төлеп, жағдайлары нашарлап тығырыққа тақалған сәтте Шам өлкесіндегі Ғассандықтардан көмек беруін өтінді. Ғассандықтар келіп жергілікті тұрғындарға көмек беріп еврейлердің басшыларын жойып, Ясирптіктерге бұрынғы үстемдіктерін қайта қолдарына береді [4].

6. Қонаққа жасалған қорлықты қанмен жуу:

Бұл соғыстың себебі «Һатиб күні» деп аталған араб күндерінде жатыр. Сол заманда Әус тайпасының көсемі Һатиб ибну Қойстың үйіне Зубияндық қонаққа келеді. Ертесінде қонақ «Бәни Қойнақағ» базарына барады. Базардағы хазраждық келсімге отырған еврейге; мына зубияндықтың құйрығынан тепсең шапанымды беремін дейді. Еврей кідірместін оның құйрығынан базардағы барша халық естітіндей теуіп кеп жібереді. Сонда зубияндық; Ей...Һатиб!, қонағыңды құйрықтан тепті, масқараланды! Оны естіген Һатиб келіп тепкен еврейді өлтіреді. Хазраждықта Һатибқа бас салады. Бірақ ол сытылып кетеді. Хазраждық шарасыз қалғанын түсініп кезіккен Әустік бір адамды өлтіреді. Осыдан екі тайпаның арасында соғыс оты қайта жанады [4].

7. Ар ұжданды қорғау:

Арабтардың надандық кезеңдеріндегі «Фижар» соғыстарының бірінде орын алған оқиға. Олай аталуының себебі – оқиға соғысқа тыйым салынған «харам» айларында болған. Құрайш және Кинәна тайпасының ер жеткен жастары Қойстық әйелге «Ғуказ» базарында қырындап, бетін ашуды талап етіп тиіседі. Ол

бас тартқан сәтте олардың біреуі отырған кезде артынан айналып келіп киімінің бір ұшын босатып алып басқа жерге байлап қояды. Әйел орынынан тұрған сәтте киімі шешіліп денесі көрініп қалады да, айқай салады: Ей... Өмір, масқара болдым қара бетім ау!, дейді. Оны естіген Кинәндықтар қылыш ала жөнелеі де «Қойс» және «Кинәнә» тайпаларының арасында харам айында соғыс басталып кетеді [4].

8. Мақтану үшін күндерге қол жеткізіп, өзгелердің абройын аяққа басып қорлау:

Бұл себепке мысал болатын оқиға – «Бистом бин Қойс» Шәйбән ұрпағының төресі анасы «Ләйлә бинт әл-Аһуас»-қа былай деген; Анашым, сізге барлық өңірден, елден күндерді қызметкер еттім. «Доббә» ұрпағынан сізге күнді қызметкер етпегенімше алған бетімнен қайтпаймын. Яғни: «Доббә» ұрпағын қорлап, абройын тапттап, әйелдерін қолға түсіріп күндікке жығу [4].

9. Өзгелерге күшпен билік жүргізу:

Бұл себеп келесі көріністе айқын көрінеді; «Әл-мунзир ибну мә әссәмә» әл-Хира елінің патшасы «Бәкр» тайпасына елші жіберіп, олардан бойұсынуларын талап етеді. Олар бас тартады, сонда Хираның патшасы әскер басын тақап, қолға түскендерін тірі қалдырмай «Уара» тауының басында қандары етегіне жеткенше бауыздап тастаймын деп ант етті! Екі жақ таудың жанында жолығады. Өте күшті айқастың нәтижесінде «Бәкр» жеңіліп, патшаның қолына көп тұтқын қолға түседі. Патша берген антына сай таудың басында қолға түскен тұтқындардың басын алдырады. Ақан қан орынында қатып қала береді. Сонда оған; сен жер бетіндегі Бәкірліктердің бәрін бауыздасаң да қанды етегіне жеткізе алмайсың. Лағынетке ұшырағын келмесе қанға су құйсаң жетер еді дейді. Қанға су құйып айтқандарындай жасайды. Қан тау етегіне жетеді.

10. Надандық дәуіріндегі кейбір соғысқа айдап салатын түсініктер:

Оған мысал: «Бауырыңа арқа бол – жапа шегуші болсын немесе жапа шектіруші болсын». Бұл мысалдан түрткісі

– мақтаншақтық, өзгелерден басымдылығы себепті зұлымдық, қиянат жасауға шамасы жетуі, басқа тараптың әлсіз болуы. Осындай түрткілер мазмұны дұрыс болған түсініктерді орынды қолдануға бөгет жасап отырған [2].

11. Материалдық табыстарға және тұтқындарды құлдыққа салу мен арзан жұмыс күшіне қол жеткізу:

Ежелге елдің көпшілігіндегі қалыптасқан әдеттің бірі – соғыста басым болған жеңілген тараптын әйелдерін күндікке салып, ұлдарын қызметке жұмсап, ерлерін құлдыққа басып, ауыр шаруаға салып арзан жолмен табысқа қол жеткізу. Себебі, қолға түскен жаудың адамдары жаулап алғандардың соғыстан түскен қазына көзі болып саналған. Бұл арсыз әрекеттерін Құран Кәрімде «Нұр» сүресі 33 аятында, надандық дәуірінің шекесіне басылған ұжандысыздық амалы ретінде баяндағын. (... дүниедегі ку тіршіліктің болмашы пайдасына бола арын таза сақтауды қалайтын күндеріңді арсыздыққа итермелемеңдер...) [1].

12. Ақиқатқа насихаттаушылық немесе бірбеткейлік себепті діндегі алауыздық:

Діндегі қарама-қайшылық үлкен қақтығысқа апарып соққанын тарих сахынасынан көруге болады. Ақиқат жолындағы келіспеушіліктің салдарынан өршіген ұрыстарды Құран Кәрімде толық баяндап берген. Мысалы; Дәуд Пайғамбармен Жәлуттің пайқасы, Сүлеймен Пайғамбардың адамдарды бір Алладан басқаға құлшылық етуден азат ету жолындағы «Сәбә» патшайымы «Бәлқиса» мен соғысы.

13. Билікке талас:

Рим империясының тарихындағы әскер басшылығының бастауымен мемлекет басындағы билік үшін әскери төңкеріс жасауы. Ибну Хишәмның шығармаларында араб аралындағы Меккеге билік жүргізу жолында екі ел арасындағы қақтығысы. Осы сында ұрыстарды қазақ даласы да басынан өткізгендігін жақсы білеміз [5].

14. Стратегиялық маңыздылығы жоғары аумақтарға талас:

Оған Палестина жері үшін болған күресті мысал ретінде айтуға болады. Палестина жері аймақ көлемін және аймақтық билігін жайғысы келген алып мемлекеттердің әскері

ат басын тіреп кездескен майдандардың бірі еді. Себебі, Палестинаның орналасқан жері стратегиялық және экономикалық маңызы зор еді. Сондай-ақ екі жағынан қоршаған көршілес алып, күшті мемлекеттер кезектесе басып алып отырды. Өйткені Палестина – азия мен африканы қосатын көпірдің бас болып есептелетін. Мысыр елі өзінің билігін жүздеген жылдар жүргізгеннен кейін «әл-Ғибарндықтар» халқын қырып, басып кіреді. Арада аз уақыт өте «әл-Әшуриун» оның сол түстік жағын жаулап алады. Олардан кейін он түстігін «әл-Кәлдәниун»-дер бөліп алады. Содан соң Парсы елі әскерін жұмылып толық билігіне кіргізеді. Одан соң Александр Македонский соғыс ашады кейін Ислам діні келіп өз қармағына алмағанша Римдықтар да шабады [3].

15. Мемлекет ішіндегі және іргелес орналасқан аймақтардағы бой алған төңкерістерді басу:

Мемлекет ішіндегі төңкеріске келсек, Рим империясының тарихындағы «Сикқилия»-да бой алған құлдардың көтерілісін айтсақ болады. Көтерілістің бой алу нәтижесі – құлдарға көрсетілген әділетсіз қарым-қатынас. Сол көтерілісте алпыс мыңға жуық құл ашуға бой алдыртып, билік етіп отырған басшыларын өлтіріп, қалалар мен ауылдарға биліктерін жүргізе бастайды. Кейін өздерінің тәуелсіз мемлекетін құрады. Содан Римдықтар оларға қарсы әскер құрып ұзақ жылдарға созылған соғыс жүргізеді.

Ал шеткі аймақтардағы төңкерістерге келсек, «әл-Кәлдәнийн»-дықтардың патшасы «Бухтаннаср»-дың басшылығындағы әскер Шам және Палестина жерлеріндегі көтерілісті басады. Көтерілісті өршіткен, елді патшасының әлсіздігімен мемлекет ішіндегі туындаған проблемаларды алға қоя отыра айдап салған Мысыр елі еді. Бірақ «Бухтаннаср» ол елдің тұрғындарын нақтырақ айтқанда «еврей»-лерді жазаға тартып, «Иерусалим»-ді құлатып, халықтың көпшілігін «Бәбил»-ге жер аударады [3].

16. Басқа елдердің ішкі саясатына және ісіне араласу:

Мысыр және «Әшур» арасындағы тарихи соғыстың себебінде анық көрінеді. Мысыр

«Әшур»-ге бағынышты азияның батысындағы халқты қарсы қойып, төңкеріліс жасауға айдап отырған. Ал халықтың «Әшур»-ге қарсы бой көтеруі, оларға жүктелген салықтан бір жолата құтылу сәті түсіп тұрған еді. Оны түсінген «Әшур» тез арада халықты өзіне айдап салған Мысырды сабасына салу керектігін түсінді. Осылайша Мысырға қайта-қайта әскер жібірудің нәтижесінде Мысырдың төменгі жағын басып алып, біраз жылдар билейді [2].

17. Әлемді билеу:

Ескі заман тарихында «Әшур»-дың әлемді билеуге тырысқанын және де Александр Македонскийдің Парсы патшасы «Дарауис» пен бітімге келе алмай соғысқандығын, Александр Македонскийдің көксегені әлемді толық билеу екендігін баяндағын. Сондай-ақ 120 жылға жалғасқан Римдықтармен «әл-Құртаж» империялар шайқасынның себебі – әлем билігі екендігін жақсы білеміз. Алысқа барамай-ақ жаңа заман тарихында алып империялар отарлау саясатын қарқынды жүргізіп, жер шарын өзара бөлісіп алғанын тарих сахнасынан анық байқауға болады. Адамзат тарихы сансыз соғыстарға толы. Бірақ көлемі, зардабы, адамзаттың даму үрдісіне ықпалы жөнінен 1939-1945 жылдары орын алған Екінші дүние жүзілік соғыстан асқан зұлматты соғысты табу қиын. Бір сөзбен айтқанда, бастан-аяқ қаруланған алып империялары әлем елдерін екіге бөліп алуды ғана ойлады [3].

18. Өмір сүру салтының әр түрлі болуы

19. Мемлекет және халықтың бірлігін құру және бөлшектенудің факторларын жою

20. Отанды шетелдік басқыншылықтан азат ету

21. Мемлекеттің мұралығына көз тігу

22. Қарсылас арасындағы тепе-теңдікті қалпына келтіру

23. Мемлекеттің сыртықы шетелдік мүддені қорғау

24. Мемлекет арасындағы келісімді бұзу

25. Одақтасуға мәжбүрлеу

26. Келсімге отырған мемлекеттерді келісім-шартты бұзуға мәжбүрлеу арқылы

Ислам ғалымдарының «жиһад» тұрғысындағы дұрыс түсінігі	Экстремистік ағымдар арасындағы «жиһад» туралы қате түсінігі
1) Жиһад ұғымының ауқымдылығы: Алла Тағаланың заңдастырған жиһады – асыл іс. Ол әр-түрлі төменгі жолдармен жүзеге асады. -жүрекпен, -насихаттаумен, -айғақ келтірумен, -баяндаумен, -ақыл жүргізумен. Сондай-ақ аталған тәсілдердің барлығын қолдана келе қажеттілік туындаған сәтте және агрессиялық әрекеттер пайда болған жағдайда соғысумен, күш көрсетумен [7].	1) Жиһад ұғымын тек соғысу, қан төгу деп шектеу.
2) Жиһад – құрал. Басты мақсаттың өзі емес. Ал құралдар – үкімдер, басқа үкімдерге толық түрде қол жеткізу үшін заңдастырылған [8].	2) Жиһад олардың пікірлерінде – басты мақсаттың өзі.
3) Көпшілік ғұламаларда жиһад ұғымының ең үлкен мақсаты – тура жолға салу. Ұлағатты имам әт-Тақиу әс-Сүбхи былай дейді: Пайғамбарымыз Алиді Хайбарға жіберген сәтте: « Алла Тағала сен арқылы бір пендені тура жолға салғаны қызыл түйеден де артығырақ» деген. Елшіміздің соғыс жағдайындағы ұстанымы байқадық – «соғыс» -тың түпкі мақсаты адамзатты тура жолға салу. Алланың бірлігі мен ислам шариғатына шақыру. Оның барлығын олар үшін және келер ұрпақ үшін қияметке дейін қол жетімді ету. Осындай асыл мұратқа жетелейтін оған тең келер нәрсе жоқ. Мүмкіндік болса адамзатты ақиқатқа және тура жолға ілім, ой жүгірте пікір таластыру, туындағын күмәнді, түсініксіздікті жою арқылы шақыру абзал. Осыдан туындаған қорытынды – ғалымдардың медеті мен қолдауы қан төгіп құрбандық жасағандардан (шейіттерден) артық [9]. Ал егер тек соғысу, қан төгу жол ғана қаласа және аталған жолдарға сүйену мүмкіндігі болмаған жағдайда біз келесі мақсаттарда соғысамыз; тура жолға салу – ең жоғарғы статус. Қарсыластың қолынан шейіттік дәрежеге жету – мақсаттың орташа дәрежесі. Себебі бұл жол «құрбан болу» ол тек, мақсатқа апаратын құрал. Ал негізгі мақсат – Алла Тағаланың сөзін үстем ету. Ғұлама, имам әл-Иззу ибну Абду әс-Сәләмнің айтқан қағидасы: (Расында құрал және тәсілдердің барлығы негізгі мақсаттарын жоғалтумен оларда құралдық немесе тәсілдік мәнін, маңыздылығын жоғалтады)[6].	3) Жиһад пен соғыстың еш қайсысы тура жолға салуда әсте рөл атқармайды.
4) «Жиһад» – шариғаттық үкім. Ол ерлік немесе қорғану емес. Шариғаттағы пендеге міндеттелген үкімдердің құрамына жатады. Нәтижесі мен мақсатына, жағдайдың бағалануына қарай – кейді міндет (уәжіп) болса, кейде жақсырақ (мәндуб), тіпті арам (харам) үкімін алады	4) «Жиһад» немесе соғыс олардың ұғымдарында – ақылсыздықтан туындаған дұшпандық әрекет. Бұл әрекет діннің де ақылдың да қадағалауында жоқ. Бәлкім – жалған

егер тиісті шарттарын жоғалтып алса. Алла Тағала шариғаттағы үкімдерді заңдастырғандай оларды заңсыз қылып үкімділігін жоятын нәрселерді де заңдастырған. Кейбір жағдайларда жиһадтың сыртқы бейнесі мен көрінісі дұрыс бола тұра тиісті орынында іске асырылмағандықтан және шариғат ережелеріне қайшы себепті болмысы, ақиқаты дұрыс емес болуы мүмкін. Егер ол шариғат ережелерінен шығып кетсе – дұшпандық, қан төгушілік, себепсіз өлімге, жер бетінде қиратушылыққа айналады. Елшіміз дәреттің әдептерін баяндай отыра (кімде кім дәрет суын көрсетілген мөлшерінен асыра қолданса жамандық және зұлымдық жасағаны) деді. Адамның жеке бастық тазалық мәселесі болса да суды шариғаттағы көрсетілген мөлшерден асырып жіберуді зұлымдық деп бағалады. Алла Тағаланың ардақтап ең көркем бейнеде жартақан құлының басын шариғаттық еш бір негізсіз шауып, қанын төгіп, адам затты үрейге салып, тыныштықты жойып бастықсыздық жасауды қалайша ислам дейміз?! Мәселенің ақиқаты – адамның санасын ойыншық қылатын нәпсінің энтузиазмы. Ауруға шалдыққан, қыңырлы нәпсінің құмарлығын адамдарды бойұсындыру арқылы қанғаттандырып, барлық жасалған қылмыстарды, алып қашпа сөздерді асыл шариғатқа жатқызады да адамдарды діннен қайтарады. Дұшпандыққа қарсы, қоғамның бейбітшілігі мен бірлігін сақтайтын, ар-ұжданды аяқ асты етуге жол бермейтін «жиһад» бабын қан төгушілік және үстемділікке апаратын нәпсінің құмарлығына айналдырып алуда. Ғұлама имам әл-Қарофи «әл-Фуруқ» атты кітабында былай дейді: « Алла Тағала үкімдерді заңдастырғандай үкімдердің зыңдылығын жоятын тетіктерді де заңдастырған» [6].	түсінік. Аса ірі қанды қырғынды, бастарды кесуді жасап алған соң сол қылмыстардың барлығына «жиһад» атауын береді. Оның нәтижесі – адамдарды діннен бездіріп, дінсіздікке итермелеу, дінге дақ жағу.
--	---

соғыс жариялауға аргумент ретінде қабылдау

27. Дұшпанның болашықтағы күшінен қауәптеніп, оны күшейместен бұрын жою «Профилактикалық соғыс»

28. Ел шетіндегі сепаралистік қозғалыстарды және билікті басып алушыларды жою

29. Үйдің ішкі тазалығы: елді бүлік, бұзғыншылық, сыбайластық немесе билікке деген құштарлық элементтерінен тазарту

30. Өкілетті соғыс

Жоғарыда айтылғандар соғыстың өршуіне түрткі болатын кейбір себептер. Олардың барлығы үлкен не кіші, ауқымды не шағын, ішкі не сыртқы ескі заман кезеңіндегі исламға

дейін орын алған шайқастар. Бұл соғыстардың себептері мен негізгі түрткісін жоғарыда көрсетіп кеткенімнен де қысқартып баяндауға болар еді. Менің осы үлгіде мазмұндауымның себебі – осы тәсіл сол замандағы болып кеткен соғыстарды қазіргі таңда дұрыс түсінуімізге және баға беруімізге сондай-ақ бүгінгі күндегі соғыстардың себептерін анықтауға септігін тигізбек.

Аталмыш себептерді концентрациялау:

Заманауи мұсылман ойшылдарының бірі ескі замандағы не қазіргі таңдағы соғыстардың себептерін түпкі екі себепке жинақтады [2].

Олар:

- Материалдық игіліктерге (пайдаға) ұмтылу
- Бастылыққа құмарлық

Ескі замандағы соғыс майдандарына шолу жасай келіп, ислам дініндегі «жиһад» майданына келіп жеттік. Исламдағы «жиһад» ұғымын және оның маңыздылығын айқындау мақсатында дұрыс жолға жеткізетін асыл іс болып саналатын Алла Тағаланың заңдастырған «жиһад» ұғымымен экстремистік ағымдар арасындағы «жиһад» туралы қате түсінікке салыстыру жасасақ [6].

Қорытынды. Исламдағы «жиһад» өте масштабты ұғымы. Алла алдында дәрежесі жоғары, асыл іс болып саналады. Ислам дініндегі маңыздылығы жоғары, мейірімнің қайнары болған жер бетінде әділдікті орнатып адам баласын тура жолға салу үшін заңдастырылған үкімді қалай – қанды шайқас, ұрыс, дұшпандық, қатыгездік, қанішерлік,

айуандық, мәдениетсіздік деп айыптауға болады? Осы ауқымдылығы кең үкімнің ең соңғы іске асырылатын шарасының бірі, «жиһад» ұғымының негізгі мән, мағынасына жатпайтын, алға қойылған мақсатқа апарар құралдардың бірі болып саналтын «соғыс»-ты, «жиһад» деп жалпылама айту, баға беру – асыл дінімізге жасалған қиянат болар.

Адамзат тарихында алуан-түрлі шайқастар өткен. Қазіргі күнге дейін сол қанды шайқастардың зардабын тартып, көз алдында елестетіп отырғандар аз емес. Кешегі күн, бабаларымыздың жанталасы келер ұрпақтың санасында ұмытылмас мөр болып қалары анық. Сол себепті де ешкімге аяушылық көзбен қарамайтын «соғыс» ұғымы мен дініміздің асыл ісі – «жиһад» ұғымын күдіксіз етіп анықтап беруіміз міндет.

Әдебиеттер тізімі

1. ص 314 - غاستون بوتول رينيه كارير: "الحروب والحضارات". - جان ليوس أنيكان من المعهد الفرنسي (لعلم الحرب)، 1945م.
2. محمد خير هيكل: "الجهاد و القتال في السياسة الشرعية". - بيروت: دار ابن حزم، 1993م. - 14 ص.
3. جاييس هنري براستد: "العصور القديمة". - بيروت: طباعة الاميركانية، 1926م. - 91 ص.
4. محمد أحمد المولى بك: "أيام العرب في الجاهلية". - القاهرة: مكتبة البابية الحلبي، 1942م. - 62 ص.
5. عبد الملك بن هشام: "سيرة ابن هشام". - لبنان: دار الكتب العربية، 1990-1955م. - 125-123 ص.
6. أسامة السيد محمود الازهرى: "الحق المبين في الرد على من تلاعب بالدين". - أبو دبي: دار الفقيه للنشر و التوزيع، 2015م. - 101 ص.
7. منصور بن يونس بن إدريس البهوتي: "كشاف القناع عن القناع". - الرياض: دار العالم الكتب، - بيروت: مكتبة الاسلامية، 1403م. - 36-503 ص.
8. محمد الطاهر بن عاشور: "مقاصد الشريعة الاسلامية". - قطر: وزارة الأوقاف و الشؤون الاسلامية، 2004م. - 148 ص.
9. Хайретдинов М. Джихад сквозь призму современной эпохи / М. Хайретдинов. - Москва: Медина, 2014. - 63 с.

Т. Амангелді, Ж.С. Сандыбаев

Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак», Алматы, Казахстан

Концепция «войны» в доисламский период и ее связь с современным джихадом

Аннотация. Статья включает в себя концепцию войны в доисламский период и основные причины ее возникновения, а также анализ джихада, одного из религиозных понятий, вызывающих серьезные проблемы в современном мире на сегодняшний день. В ходе анализа понятия «джихада» было показано, что он является сражением, подчиняющимся принципам в рамках шариата, в то время как понятие войны - вражеские действия, возникшие по причине невежества.

Также было проведено сравнение между правильным пониманием «джихада» с точки зрения исламских ученых и ошибочным пониманием экстремистских течений. В статье определено, что главная цель понятия «джихада» в исламе - наставить на верный путь, а он является средством, ведущим на этот путь. При анализе концепции джихада объясняется, что это систематическая борьба, основанная на шариате,

и различия между концепцией джихада и экстремизма. А также неправильное понимание концепции джихад не может быть причиной для войны. Кроме того, понятие «джихад» меняется время от времени, от места к месту, от ситуации к ситуации, от общества к обществу, от человека к человеку. Было объяснено, что отдельные лица и определенные группы и организации не имеют права объявлять джихад по собственному желанию, и ясно, что все исламские ученые единодушны в своем мнении о том, что действия некоторых террористических экстремистских групп несовместимы с исламом.

Ключевые слова: джихад; ислам; религия; война; экстремизм; нафс; шиит; империя.

T. Amangeldi, Zh.S. Sandybayev

Egyptian University of Islamic Culture «Nur-Mubarak», Almaty, Kazakhstan

The concept of the «war» in pre-Islamic period and its connection with the modern jihad

Abstract. The article includes the concept of war in the pre-Islamic period and the main reasons for its occurrence, as well as the analysis of jihad, one of the religious concepts that causes complicated issues in the modern world nowadays. During the analysis of the concept of «jihad» it was shown that it is a battle, subject to the principles of Sharia, while the concept of war is hostile actions that arose due to ignorance.

A comparison was also made between the correct concept of «jihad» from the point of view of Islamic scholars and the misunderstanding of extremist movements. The article defines that the main goal of the concept of jihad in Islam is to guide on the right path, and it is a means leading to this path. An analysis of the jihad concept makes it clear that it is a systematic fight that follows principles and does not go beyond sharia. The article determines the reasons behind the confusion between the jihad and extremism and elucidates their differences, while also considering why despite a widespread misconception it cannot be used as a reason for war. In addition, the concept of «jihad» changes from time to time, from place to place, from situation to situation, from society to society, from person to person. It was explained that individuals and certain groups and organizations do not have the right to declare jihad at will, and all Islamic scholars are unanimous in their opinion that the actions of some terrorist extremist groups are incompatible with Islam.

Key words: jihad; Islam; religion; war; extremism; ego; shia; empire.

References

- 1 Boutoul G. Alhurub ua Al-Khadorat [Wars and Civilizations] (Al-Maghad Al-Fransi Li ilim al-Kharb, 1945). [in Arabic]
- 2 Muhammad Khair Heikal Al-jihadu ua Al-Qitalu fi as-siyasati ua ash-sharigati [Jihad and fighting in legitimate politics] (Dar ibnu Hazm, Beirut, 1993). [in Arabic]
- 3 James Henry Brasted Al-gusur al-Qodima [Antiquity] (Tibaga Amrikania, Beirut, 1926). [in Arabic]
- 4 Muhammad Ahmad al-Muul Bek Ayamul Arab fil Zhahiliya [The Days of the Arabs in the Pre-Islamic State] (Muktabatu Al-Babi, Cairo, 1942). [in Arabic]
- 5 Abdul Mulik ibnu Hisham. 1955-1990. Siratu ibnu Hisham [The biography of Ibn Hisham] (Lebanon, Duru al-Qutub al-Arabia). [in Arabic]
- 6 Usam as-Sayd Mahmud Al-azhari Al-hakkul Mubin fi rodidi ala man talgaba bi din [The stated right to respond to those who manipulate religion.] Abu Dubai] (Darul Fakihi li nashri ua tauzig, Abu Dhabi, 2015). [in Arabic]
- 7 Mansur ibnu Yunus ibnu Idris Al-Bahuti Kashful qonnag an matni al-Iqnag [Scouting the Mask from the Mask] (Riyadh, Durul Alam al-Qutub, 1403). [in Arabic]
- 8 Muhammad Ət-Tohir ibnu Ashur Maqosidu ash-Sharig [The Objectives of Islamic Law] (Uizaratul auqof ua Shuun al-Islamiya, Qatar, 2004). [in Arabic]
- 9 Khairtdinov M. Dzhihad skvoz' prizmu sovremnoy epohi [Jihad through the prism of the modern era] (Moscow, Medina, 2014, 63 p.). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Амангелді Тілекқабыл – корреспонденция үшін автор, Ph.D. докторанты Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті. Алматы, Қазақстан.

Сандыбаев Жалғас Садуахасұлы – философия ғылымдарының кандидаты, доцент. Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университетінің Оқу-әдістемелік басқарма басшысы. Алматы, Қазақстан.

Amangeldi Tylekkabyl – **Corresponding author**, Ph.D. doctoral student of the Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak. Almaty, Kazakhstan.

Sandybayev Zhalgas Saduakhasovich – Candidate of Philosophical Sciences, docent, Head of the educational and methodological department of the Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak. Almaty, Kazakhstan.

Б.Ж. Атантаева¹
Т.А. Камалджанова²

¹Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: batantaeva@mail.ru¹, takhira.kamaljanova@mail.ru²)

Депортационная повседневность: источники и материалы (на примере Восточного Казахстана)

Аннотация. На основе изученных документальных источников Центрального государственного архива и Архива Президента РК (Алматы), региональных архивов Восточно-Казахстанской области (Усть-Каменогорск, Семей, Аягуз), где отложился целый пласт документов по рассматриваемой теме, воссоздается объективная картина повседневности депортированных на территорию Восточно-Казахстанской области народов: немцев, чеченцев, ингушей и др.

В конце 1930-х годов депортированные народы направлялись в отдаленные районы на спецпоселения (отсюда и название «спецпоселенцы», «спецпереселенцы»). К числу таких территорий был отнесен и Казахстан. Насильственно выселенные из родных мест народы формально сохраняли статус полноправных советских граждан, но были лишены права передвижения и свободного выбора местожительства.

Содержащиеся в архивах документы позволяют раскрыть различные аспекты рассматриваемой темы, показывая повседневную жизнь спецпоселенцев: трудности и проблемы, с которыми они столкнулись в ходе расселения и размещения на новом месте. Систематизация выявленных источников позволила определить численность и расселение спецпереселенцев, их хозяйственно-бытовое и трудовое устройство. Анализ документов показал, что размещение спецпоселенцев на новом месте было сложным, что привело к негативным социальным и демографическим последствиям. Положение депортированных народов, несмотря на принятые меры по хозяйственно-бытовому и трудовому устройству, было тяжелым.

Депортация народов привела к невосполнимому урону материальной и духовной культуры этносов, обрекла людей на низкий социальный статус и жизненный уровень. Но, благодаря поддержке местного населения, люди смогли не просто выжить, но и адаптировавшись к новым условиям, внести свой вклад в экономическое развитие региона в это сложное время.

В статье приведен тщательный и детальный анализ источников регионального архива, что позволило решить поставленные в работе задачи и на основе анализа сделать соответствующие выводы.

Ключевые слова: архивные документы; этнос; депортация; чеченцы; немцы; спецпоселение; Восточно-Казахстанская область.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-133-4-42-62>

Введение. Сегодня этнические группы, проживающие в Казахстане, имеют свою историю, в которой тесно переплелись и трансформировались в единую целостность часть истории их исторической родины и

истории Казахстана, который для них стал не просто местом временного проживания, здесь они обрели родину для себя и своих потомков, заняли достойное место среди народов, проживающих в нем.

Период 1937-1956 гг. в истории этнических диаспор Казахстана составляет особую страницу. В эти годы неуклонно возрастала роль государства во всех сферах жизни общества. Массовые крестьянские переселения, имевшие место в начале XX века, сменяются насильственными перемещениями целых народов из разных концов света. Это повлияло на социальную, демографическую, а также экономическую структуру населения.

Депортация оказала большое влияние на социально-демографическое развитие этнических диаспор Восточного Казахстана. Сотни тысяч людей разных национальностей подверглись насильственному выселению из своих территорий, среди которых преимущественно представители немецкой, чеченской, корейской, польской, украинской и других имели статус «спецпоселенцев» и находились под жестким контролем органов НКВД (Народного Комиссариата Внутренних Дел).

Материалы и методы. На современном этапе изучение истории депортации и положение депортированных народов характеризуются утверждением новых методологических подходов, их наметившейся интеграцией, развитием междисциплинарных исследований. Среди общенаучных методов следует выделить системный подход наряду с общими принципами исторической науки и историко-системного, историко-логического методов, позволяющих последовательно раскрыть сущность изучаемых вопросов.

Ценность исторической работы заключается в источниках. Из опубликованных материалов следует выделить сборники, посвященные отдельным этносам: полякам, немцам, татарам и др. В 2000 г. был опубликован сборник документов «Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.)» [1], в котором представлены, в первую очередь, законодательная база депортаций, а также документальная хроника массового переселения. В том же году был выпущен сборник, посвященный немецкой диаспоре Казахстана – «Из истории немцев Казахстана

(1921-1975 гг.)» [2], где значительное место отводится истории немецких национальных меньшинств, находившихся в Казахстане в 1940-1950-е гг. в условиях спецпоселения. Кроме того, в издании наряду с численным составом немцев в военные и послевоенные годы, приводится количественный анализ и социальное положение спецпоселенцев из числа чеченцев, ингушей, поляков.

Необходимо отметить сборник документов российского исследователя Бугай Н.Ф. «Депортация народов Крыма» [3]. В этой книге впервые публикуются документы и материалы по истории депортации народов Крыма – крымских татар, греков, болгар, армян, немцев и других, выявленные в фондах государственных архивов. Прослеживаются трагические судьбы народов, причины их принудительных переселений, начиная с первой половины 1940-х годов. Приводятся документы, связанные с адаптацией спецпоселенцев к новым местам обитания, участием в трудовой жизни на новых местах и др.

Вышеперечисленные сборники материалов содержат важную информацию об общих чертах процесса депортации народов в Казахстан, размещении по областям, приеме на местах и положению в 1940-1950-е гг.

Основу представленной статьи составляют документы архивов Республики Казахстан: Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК), Архива Президента Республики Казахстан (АПРК), Государственного архива Восточно-Казахстанской области (ГАВКО), Аягузского филиала ГАВКО, Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области (ЦДНИ ВКО).

Из ЦГА РК были использованы материалы фонда 1481 – Министерство сельского хозяйства Казахской ССР, фонда 1208 – Переселенческий отдел при Совете Народного Комиссариата Казахской ССР, фонда 1987 – Государственный комитет Совета Министров Казахской ССР по использованию трудовых ресурсов. В этих фондах содержатся данные о численном составе переселенцев, прибывших в Казахстан в годы депортации.

В фонде 1481 содержатся данные о расселении и бытовом устройстве депортированных народов – корейцев, иранцев – в Казахстане.

В фонде 1208 имеются данные о расселении, динамике численности депортированных корейцев в 1938 г.

Сведения об этническом составе переселенцев, их трудовом и бытовом обслуживании приводятся в фонде 1987.

Различные материалы по вопросам исследуемой темы отложились в фонде 708 - АП РК ЦК Компартии Казахстана, где хранятся постановления и резолюции съездов, конференций и пленумов партии, отражающие социально-экономическое, демографическое и культурное развитие республики и отдельных её областей. В этих документах содержатся сведения о географии расселения, контингенте и социально-бытовом устройстве прибывших спецпереселенцев из Северного Кавказа, Грузии, Калмыцкой АССР, Крымской АССР в 1943-1944 гг.

Важные сведения сохранились в ГАВКО. Особый интерес представляют фонды 1П – Восточно-Казахстанский областной комитет Компартии Казахстана, фонд 462 - Восточно-Казахстанское областное управление Министерства внутренних дел. В этих фондах содержатся важные сведения об общих чертах депортации немецкого, чечено-ингушского населения в Казахстан: их размещении по областям, приеме на местах и положении в 1949-1959 гг.

Ценные материалы содержатся в фонде 807 ЦДНИ ВКО г. Семей, где приводятся сведения о спецпереселенцах, прибывших из Северного Кавказа и Грузии в 1945 г., об их социальном и медико-санитарном обслуживании в годы войны.

Сведения о спецпереселенцах, преимущественно чечено-ингушского и немецкого национальностей приводятся в фондах 22 – Исполнительный комитет Аягузского районного Совета Народных депутатов и 2 – Уполномоченный Министерства заготовок СССР по Аягузскому району (Райуполминзаг) Аягузского филиала ГАВКО.

Обсуждение. Историю депортированных народов начали изучать в советское время, но научные труды, основанные на богатом документальном материале, стали публиковаться с конца 1980-х годов, например, работа «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы», изданная в 1998 году [4]. Среди исследований, посвященных истории депортации народов Казахстана, необходимо выделить работы Н.Ф. Бугая «К вопросу о депортации народов СССР в 1930-40-х гг.» [5], «Правда о депортации чеченского и ингушского народов» [6], в которых автор анализирует численный состав и размещение депортированных по Казахстану и Средней Азии.

Казахстанские авторы внесли свою лепту в изучение данной проблемы. Следует отметить работу Н.В. Алексеенко «Усть-Каменогорск и устькаменогорцы» [7], в которой автор значительное внимание уделяет вопросам динамики численности населения города и области, национальному составу, депортации корейцев, поляков, немцев, чеченцев-ингушей, крымских татар и др., а также миграционным процессам 1990-х гг. Книга основана на архивных источниках и материалах современных социологических исследований.

В коллективном труде известных ученых Н.В. Алексеенко, А.Н. Алексеенко, И.В. Ерофеевой, Н.Э. Масанова [8] и др. представлены результаты научных исследований по истории демографии, миграциям, быту, хозяйству и культуре этносов, населяющих Казахстан. Работа отличается широтой привлеченных источников, стремлением авторов исследовать демографические последствия депортации народов (корейцев, поляков, немцев, чеченцев, ингушей, калмыков, турков-месхетинцев, крымских татар и др.).

В 1999 г. издается книга М. Омарова, А. Какен «Познание себя (к вопросу о несостоявшейся немецкой автономии в Казахстане)» [9], посвященная проблеме немецкой диаспоры. Авторами особо выделяются 1930-1940-е гг. как период «насильственного переселения народов». Исследователи пытаются выяснить

причины всех этих процессов, приводят факты из истории депортации различных этнических групп (корейцев, чеченцев, поляков, немцев), поднимают проблему последствий процессов массовой депортации, в том числе и проблему насильственного переселения немецкого населения.

В этой же связи следует назвать работу В.К. Штрека «Немцы» (Страницы истории и сегодняшний день), опубликованную в 1999 г. [10], где представлены основные нормативные акты, в соответствии с которыми осуществлялось насильственное переселение немецкого населения и дана документальная хроника событий, начиная с Великой Отечественной войны и до наших дней.

Немало интересных сведений о корейской диаспоре содержатся в книге Г.В. Кана «Корейцы Казахстана» [11], где автор подробно исследует вопросы, касающиеся истории корейского народа в условиях спецпоселения.

Результаты. В условиях советского тоталитарного строя составной частью национальной политики являлась депортация народов. Массовое переселение отдельных народов в Казахстан началось в 1937 г. С этого момента Казахстан становится общим домом всех депортированных народов.

Прибытие значительного числа депортированных на территорию Восточно-Казахстанской области вызвало к жизни целый комплекс крупномасштабных проблем, многие из которых требовали безотлагательного решения. Самыми острыми проблемами с первых же дней прибытия спецпоселенцев в Казахстан стали продовольственная и жилищная.

Запас продовольствия у спецпоселенцев был исчерпан еще в пути, со стороны властей же на местах почти ничего не было сделано для обеспечения голодных людей даже минимумом питания. Многие колхозы и совхозы не имели запасов продовольствия, созданные спецфонды из-за спешного осуществления операции еще не дошли до мест назначения, и не обошлось и без откровенного саботажа

и сокрытия продовольствия. Документы свидетельствовали, что «... исключительно плохо обстояло дело со снабжением и организацией питания переселенцев, как в пунктах выгрузки на станциях железных дорог, так и в местах селения» [12, с. 43].

Вот, к примеру, в письме управляющего Сельхозбанком СССР М.В. Выносова от 16 декабря 1937 г. сообщалось: несмотря на то, что переселенцы-корейцы в Казахстан уже прибыли, там не преступили к серьезной работе по жилищному строительству. Это подтверждается данными об использовании средств: «из ассигнованных 87,3 млн. руб. на корейское переселение, фактически банком было выдано на 1 декабря 1937 г. всего лишь 6 млн. руб., в т.ч. на заготовку и оплату стройматериалов, автомашин и тракторов около 4,5 млн. руб., на операционные расходы 160 тыс. руб., остальная сумма ассигнований, как видно, будет использована в будущем году» [13, с. 153].

К тому же, из докладной записки «о жилищно-бытовых условиях корейцев» от 23.11.1937 г. было известно, что: «жилищные условия большинства расселенных в квартирах очень тяжелые, на каждого приходится только от 0,5 до 2 м², полы частично кирпичные и земляные».

Тяжелы были условия размещенных в бывшей тюрьме и складских помещениях. «Полы всюду каменные или земляные, постоянных печей, а в некоторых помещениях даже временных, нет, окна выбиты...». Температура жилых помещений, даже расположенных в квартирах и зданиях нормального типа, нигде не превышала 6-8 градусов.

С теплой одеждой у переселенцев дело так же обстояло плохо, белье в подавляющем большинстве только то, что на себе. Постельных принадлежностей, кроме тоненьких циновок, тоже никаких.

Санитарное состояние жилищ и территорий было крайне неудовлетворительным. Нет уборных, нет помойных ям, в связи с чем территории жилищ крайне загрязнены испражнениями и отходами жилья.

Питание стояло на невысоком уровне. Привезенные с собой продукты подходили к концу, а у некоторых уже вышли. Положение усугублялось еще тем, что сданные на месте прежнего жительства продукты ни деньгами, ни натурой пока не возвращались, а только производился учет, что у кого сдано.

В торговых точках ничего, кроме хлеба, сухеш и сахару, нельзя было приобрести, выпекаемого хлеба не хватало, и у хлебных магазинов большие очереди. Проживающие в колхозах принуждены были ходить за хлебом в город за 5-6 километров. Ни овощей, ни рыбы в магазинах не продавалось, не было этих продуктов и на базаре [11, с. 194-195].

Таким образом, Казахстан совершенно не был готов к приему переселенцев. Прибывших в 1938 г. иранцев поселили в холодные дома без печей, плит, котлов. «Топливо не изготовлено, благодаря чему среди переселенцев возникали большие недовольства» [14, л. 1]. Многие из них проживали во временных помещениях, которые в большинстве случаев не соответствовали требованиям количества душ в семье [15, л. 23]. Согласно телеграмме НКВД СССР, за № 106936 на 8.10.1938 г. иранцы прибыли в количестве 2000 хозяйств. Переселенцев-иранцев в основном расселили в Южно-Казахстанской (1700 хозяйств) и Алма-Атинской (300 хозяйств) областях [14, л. 20-21].

Одновременно Совнарком отмечает, что УМЗ НКВД, на котором лежала обязанность устройства переселенцев курдов и армян, совершенно не занимался этим вопросом, вследствие чего большинство переселенцев курдов и армян оставались на зиму совершенно не устроенными [16, л. 213]. Кроме того, в докладной записке за № 64262 от 09.11.1938 г. сообщалось: «что принадлежащие деньги переселенческим хозяйствам курдов и армян за сданный им скот государству, во время переселения по месту их прежнего жительства в сумме 1042,0 тыс. рублей и ассигнованные 40000 руб. «Гулагом Москве», а всего 1082000 руб. находятся с июня месяца 1938 г. на текущем счету Казахского ОМЗ при НКВД, без всякого движения, якобы за отсутствием

списков владельцев сданного скота, который им должен был выслать Гулаг» [16, л. 220].

Медобслуживание переселенцев-иранцев, проживающих в колхозах района, находилось в недопустимом состоянии. Медперсонала мало, почти во всех колхозах много случаев заболеваний. Имелись больные, лежащие в домах без всякого внимания [15, л.23].

Из приказа Наркома здравоохранения КАССР о медицинском обслуживании переселенцев известно, что: «санитарно-бытовые условия переселенцев в настоящий момент создают предпосылки для развития эпидемических заболеваний, в первую очередь сыпного тифа и кишечных инфекций. Население частично завшивлено, плановой санобработки не проводится, размещение людей осуществлено скученно, территория загрязнена».

Медикаментов в некоторых поселках не было даже самых ходовых. Инструментария также недостаточно. Дезсредства отсутствовали почти во всех поселках, ввиду чего многие медпункты не имели возможности проводить текущую дезинфекцию в этих больницах.

Питание больных, за исключением отдельных поселков, также было поставлено неудовлетворительно. Большинство медпунктов не имели нормы больничного питания, а также пищевых раскладок. Молочные кухни, а также диетическое питание для ослабленных детей не организованы [1, с. 30]. Итак, социальное положение депортированных народов в 1937-38 гг. можно было квалифицировать как крайне тяжелое.

Начавшаяся война (1941-1945 гг.) еще больше обострила положение «спецпоселенцев». К началу войны в Казахстане насчитывалось 80 тыс. немцев, более 130 тыс. поляков, 60 тыс. корейцев, более 180 тыс. кулаков-трудпоселенцев, 15 тыс. ссыльнопоселенцев, 33 тыс. ссыльных и высланных. В первые месяцы войны в Казахстан прибыло еще около 400 тыс. немцев, 50 тыс. поляков и 15 тыс. ссыльных и высланных.

За время войны в Казахстан из западных республик и областей СССР, а также из прифронтовой полосы в числе

эвакуированного гражданского населения прибыло до 300 тыс. человек евреев [1, с. 185-186]. Катастрофическое положение сложилось с обеспечением спецпоселенцев жильем, работой, питанием и др.

Из постановления ЦК КП (б) Казахстана от 23 ноября 1940 г. о трудоустройстве спецпереселенцев, высланных из западных областей Украинской и Белорусской ССР, размещенных в Актюбинской, Кустанайской, Северо-Казахстанской, Павлодарской, Семипалатинской и Акмолинской областях Казахстана, известно, «что часть спецпереселенцев, размещенных в колхозах и совхозах, до настоящего времени не трудоустроена, не имеет не только постоянной, но даже временной работы».

Спецпоселенцы, размещенные для работы на промышленных предприятиях, стройках и рудниках поставлены в неравное положение с остальными рабочими, не обеспечиваются необходимыми промтоварами, а иногда даже и продуктами первой необходимости.

Районные и областные партийные и советские организации, считая спецпоселенцев контингентом НКВД, не занимались вопросами трудоустройства и по всем вопросам отсылали их в районные отделения НКВД.

В Жана-Семейском районе Семипалатинской области 14 колхозов из 26-ти прислали в райотделение НКВД официальные письма с просьбой забрать от них спецпоселенцев [1, с.111-112]. Это было обусловлено крайне тяжелым положением самих жителей данного региона.

С началом войны несколько изменилось положение спецпоселенцев-поляков. Дело в том, что нападение Германии на СССР, неудачи первых дней войны заставили советское руководство (не без нажима западных союзников) пересмотреть отношения с Польшей. 30 июля 1941 г. было подписано соглашение о восстановлении дипломатических связей между двумя государствами, предусматривавшем меры по созданию польской армии на территории СССР. СССР и Польша обязались оказывать

друг другу помощь в борьбе против фашистской Германии. Соглашение сопровождалось протоколом о положении польских граждан в СССР, в соответствии с которым был принят Указ Президиума Верховного Совета СССР от 12 августа 1941 г. об амнистии польских граждан. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б) от этой же даты содержало регламент проживания польских граждан в СССР. После освобождения (из тюрем, лагерей, спецпоселков, мест ссылки) и получения временных удостоверений они должны были зарегистрироваться в Польском посольстве и получить паспорта, а затем – виды на жительство для иностранцев. Всего в Казахстане (по неполным данным) из 61092 человек амнистировали 51164 поляков [1, с.7]. В том числе по Восточно-Казахстанской области 410 поляков, из них женщин – 123, мужчин – 176, детей – 111; по Семипалатинской области – 7467 поляков, из них мужчин – 1638 человек, женщин – 3189, детей – 2640 [1, с.129]. Поскольку этнический состав выселенных польских граждан по ВКО был неоднородным, среди них были: евреи, украинцы, литовцы, белорусы и прочие [1, с.7], соответственно, категория этих лиц также получила амнистию: евреев – 8, украинцев – 18, белорусов – 90, русских – 10 и 39 других национальностей [17, л.44].

Тем временем война продолжалась. В годы войны численность спецпоселенцев, их национальный состав изменялись. Особенно в области увеличивалось количество представителей немецкой и чеченской национальностей. Только в один Бухтарминский район Восточно-Казахстанской области в 1941 г. прибыло 376 семей (976 человек) немцев. Из них мужчин – 186, женщин – 471, детей до 16 лет – 319. Из 538 трудоспособных лиц трудовой деятельностью были заняты – 531 человек, семеро из них являлись домохозяйками. В 1944 г. из Северного Кавказа прибыли еще 36 семей чеченцев (из них мужчин – 30, женщин – 40, детей до 16 лет – 61 человек). Из докладной записки было видно, что этот контингент людей был более или менее

трудоустроен. Из 57 трудоспособных чеченцев все были обустроены: «все переселенцы-чеченцы устроены в системе Зырянского рудоуправления. Живут на пристани Алтай в ведомственных домах; 17 семей, состоящих из 81 чел., имеют крупный рогатый скот; 2 семьи, состоящие из 11 человек, владеют мелким рогатым скотом» [18, л.33].

В 1943-1944 г. в соответствии с решениями Союзного Правительства в Казахскую Республику были переселены на постоянное местожительство - 507480 семей спецпереселенцев в количестве 114484 человек. Из них: карачаевцев – 11711 семей (45529 чел.), чечено-ингушей – 89901 семей (406376 чел.), балкарцев – 4660 семей (21150 чел.), калмыков – 648 (2268 чел.); из Крыма - 1268 семей (4501 чел.), из Грузии – 6296 семей (27657 чел.) [19, л.1].

Прибывший спецконтингент был расселен в 151 районах и 16 городах Республики. С момента прибытия в составе спецпереселенцев произошли следующие изменения: «в течение 1944 г. на соединение с семьями и родственниками прибыли из других республик и областей Союза ССР, а также демобилизованных из Красной Армии - 16079 семей, в которых насчитывалось 57774 человек [19, л. 2].

На 1 января 1945 г. в республике числилось 462120 (112311 семей) спецпоселенцев разных национальностей. В том числе в ВКО – 6303 семей – 24817 человек, из них 1351 семей были размещены в колхозах, 233 семей в совхозах, и в предприятиях народного хозяйства – 4718 семей; в Семипалатинской области всего 6772 семей (26609 человек), из них в колхозах – 4230, в совхозах – 762, в предприятиях – 1780 семей [19, л. 2-3].

Материальное положение спецпоселенцев - немцев, чеченцев, ингушей - было крайне тяжелым. Это было обусловлено тем, что численность прибывающих росла, а также из Казахстана на фронт мобилизовывались значительные людские и материальные ресурсы - все это ограничивало возможности республики в создании нормальных бытовых условий для вновь прибывших [1, с. 8].

Для оказания продовольственной помощи спецпоселенцам (прибывшим из Северного Кавказа) Правительство Казахстана выделило 20101,0 тонн скота из расчета по 200 кг на каждую семью.

В течение 1944 г. из указанного количества было роздано 17267,8 тонн, т.е. 86339 семей были обеспечены скотом. На 1 января 1945 г. оставалось 2833,2 тонны нерозданного скота.

В связи с выселением в конце 1944 г. спецпоселенцев из Грузинской ССР Правительство в 1-ом квартале выделило еще 1332,3 тонны скота из расчета по 180 кг крупного рогатого скота и по 35 кг овец или коз. В силу того, что данного скота было недостаточно, во 2-ом квартале 1944 г. союзным Правительством дополнительно было выдано еще 1525,2 тонны скота [19, л. 48]. Но и этого было недостаточно. И это вполне объяснимо: во-первых, продовольственная помощь для спецпоселенцев поступала в минимальных количествах, во-вторых, их численность увеличивалась за счет вновь прибывших. На 1945 г. в области было учтено свыше пятидесяти тысяч спецпоселенцев.

Из архивных данных известно, что в процессе расселения и хозяйственного устройства спецпоселенцев имел место ряд серьезных трудностей: отсутствие свободной жилой площади, ограниченные продовольственные ресурсы, неправильное отношение к спецпереселенцам со стороны ряда руководителей советских и партийных органов, местного населения, а также распространение среди них различных эпидемических заболеваний, в особенности сыпного тифа и др. [19, л. 1]. Так, в 1941 г. в Бухтарминском районе Восточно-Казахстанской области умер 191 немец, в том числе от инфекционных заболеваний – 116 человек, из них 45 взрослых и 71 ребенок. В этом же районе в 1944 г. умерло 25 человек чеченской национальности, 16 из которых - от инфекционных болезней, в том числе взрослых - 12, детей – 4 [18, л.37].

Медико-санитарная сеть не обеспечивала медицинского обслуживания населения, а также проведения противоэпидемических

Таблица 1

**Уровень рождаемости и смертности спецпоселенцев
Бухтарминского района ВКО в 1946-49 гг. [18, л. 36]**

	1946 г.		1947 г.		1948 г.		1949 г.	
	Немцы	Чеченцы	Немцы	Чеченцы	Немцы	Чеченцы	Немцы	Чеченцы
Родилось	2	-	-	-	9	11	7	6
Умерло	8	-	3	-	8	2	7	-

мероприятий. Существующие временные эпидемические стационары размещались в непригодных помещениях, местами без обогревательных печей, жесткого и мягкого инвентаря не хватало [1, с. 30].

Ничем не отличалось медико-санитарное обслуживание спецпоселенцев Северного Кавказа по Жана-Семейскому району, где жилые помещения, в которых проживали спецпоселенцы, находились в запущенном состоянии. Медицинские работники медпунктов не проводили в колхозах профилактическую работу по борьбе с антисанитарией. Имелись случаи, когда мед. работники по несколько дней не посещали больных спецпереселенцев [20, л. 63-64].

Медико-санитарное обслуживание изменилось после войны. В ряде районов Восточно-Казахстанской области в лучшую, где-то оставалось без изменения. Как свидетельствуют данные архива Восточно-Казахстанской области по г. Усть-Каменогорску: «санитарное обслуживание на 1946 г. было удовлетворительным. Спецпоселенцы получали медицинскую помощь через мед. сестер, которые производили обход по квартирам». Инфекционных заболеваний среди них не было [21, л. 1-2]. Аналогичное положение складывалось в отношении спецпереселенцев по Бухтарминскому и Вверх-Убинскому районам: «Медобслуживание производится на общих основаниях без каких-либо ограничений. Амбулаторное и стационарное лечение получали на равных условиях со всеми гражданами района. Также на равных основаниях со всеми гражданами района проводилась санпросветработа и профилактическая забота [18, л. 40].

В Бухтарминском районе даже повысился уровень рождаемости, преимущественно у представителей чеченской национальности.

По данным таблицы 1, с 1946 г. по 1949 г. в среднем рождаемость у чеченцев была выше смертности, особенно в 1948-49 гг.; у представителей немецкой национальности складывалось по-разному, если в 1946-47 гг. уровень смертности превышал уровень рождаемости на 9 человек, то в 1948 г., наоборот, а в 1949 г. на 7 родившихся приходилось 7 умерших.

Иначе обстояло дело в Уланском районе. Там на 1949 г. не было специальных медпунктов для спецпереселенцев. По вопросу медобслуживания следует сказать, что в райздраве отсутствовали данные о степени заболеваемости, так как особого учета на спецпереселенцев не было и не велось. Как объяснила зав. райздравом, в основном среди чеченцев наблюдаются болезни туберкулеза ввиду тяжелого материального положения спецпереселенцев. В июле 1949 г. в колхозе «Кызыл Ту» 8 чеченцев заболели септической ангиной, один из которых умер. Причины заболевания объясняются тем, что чеченцы: «материально жили очень тяжело и были вынуждены собирать перезимовавшие колосья» [18, л.50-51].

В докладной записке под № 3/2910 от 5 августа 1945 г. отмечалось, что в ряде районов области со стороны отдельных руководителей колхозов, совхозов и промпредприятий, а также отдельных районных-советских работников уделялось мало внимания вопросам хозяйственного устройства и жилищного строительства для спецпоселенцев.

При проверке хозяйственно-бытового устройства спецпоселенцев с Северного

Кавказа, расселенных на 4-ой дистанции Аягузского района, было установлено следующее: 18 семей (62 чел.) из 55 семей (251 чел.) были расселены на 32 разъезде 4-ой дистанции пути Аягузского района, из них только 1 семья в количестве 4 человек жила в пригодных квартирах, остальные 17 семей (58 чел.) проживали совершенно в непригодных для жилья бараках, которые не имели ни окон, ни дверей, ни печей.

27 семей (73 чел.), расселенных в 33-м разъезде, проживали в 5-ти маленьких комнатах: «теснота, в конечном счете, привела к антисанитарному состоянию спецпоселенцев и болезням». Медобслуживание этих спецпоселенцев в основном отсутствовало. Даже если и приезжал медработник, то у него не бывало медикаментов. В конечном счете, все спецпереселенцы, расселенные на 4-ой дистанции пути находились в полном антисанитарном состоянии, грязные, зашивленные, тогда как в наличии имелась баня и санпропуск [22, л. 6].

При обследовании со стороны спецпоселенцев в присутствии администрации и санврачей поступали жалобы о том, что их во время работы в баню не пускают, несмотря на антисанитарные условия, в которых они проживали. Так, например, в Шемонаихинском районе в колхозе «Путь Ленина» 20 семей жили в одном доме в невыносимо тяжелых условиях [23, л. 35]. Аналогичное положение наблюдалось и в других колхозах.

В целом на начало 1945 г. в республике 63805 семей находились без постоянного жилья. Их размещали во временно приспособленных зданиях, причем 42% этих семей были устроены в совхозах и промпредприятиях республики.

В связи с этим Совнарком КазССР постановил под № 706 от 12 декабря 1944 г. утвердить следующий план строительства на 1945 г.: построить 20000 домов и достроить незаконченные в 1944 г. 8000 домов. Всего 28000 домов [19, л. 19]. В том числе по Восточно-Казахстанской области построить: 200 новых домов, достроить 300, отремонтировать еще 800 жилых помещений [23, л. 33].

В этих целях ЦК КП (б) и Совнарком КазССР от 16-20 марта 1945 г. провели совещание с начальниками областных отделов с участием представителей Наркомзема, НКВД КазССР, Сельхозбанка, Главупрснаба и Казпотребсоюза.

Совещание признало, что первоочередной задачей областных отделов и института районных инспекторов является безусловное выполнение утвержденного Правительством плана строительства и улучшения жилищных условий спецпоселенцев. При этом было дано обязательство закончить строительство ко Дню празднования 25-ой годовщины КазССР.

Однако выполнение утвержденного плана строительства (как показал опыт 1944 г., когда выделенные Союзным Правительством стройматериалы поступали в крайне ограниченных количествах) шло весьма тяжело. Из выделенных стройматериалов: леса – 160.000 м³, стекла окон – 290.000 м, гвоздей – 98.0 тонны, чугуна для поддела печных приборов – 1.200. Фактически было получено: леса – 1.421 м³, стекла окон – 15.785 м², гвоздей – 16,9 тонны, чугуна всего 100 [19, л.19-23].

В результате вместо плано-типового строительства в районах Восточно-Казахстанской области проходило массовое бесплановое строительство землянок и полуземлянок самими же переселенцами за счет собственных средств. Таких домов было построено 50, причем: «все строительство не подлежало финансированию, а за счет ссуды по линии сельхозбанка» [23, л. 33].

В связи с этим СНК КазССР и ЦК КП (б) К постановили: «работу по хозяйственному и трудовому устройству семей спецпоселенцев возложить непосредственно на председателей райисполкомов и вторых секретарей райкомов КП(б)К». Однако руководство эти мероприятия переложило на второстепенных лиц. Так, председатель Кировского района Дудин в беседе с секретарем райкома партии о строительстве домов заявил: «я этим вопросом не занимался и не занимаюсь» и попросил не задавать таких вопросов, а обращаться по данному вопросу к второстепенным

работникам. Это привело к тому, что в 1945 г. в этом районе не было построено ни одного дома.

Товарищ Пятков, председатель Таврического района, сделал аналогичное заявление: «строить жилдома для спецпоселенцев в 1945 г. он не будет из-за отсутствия стройматериалов, в частности леса» [23, л. 35]. В районе имелось много пустующих домов, которые можно было закупить и передать спецпоселенцам. Однако этим вопросом райисполком также не занимался.

К тому же постоянно действующих строительных бригад в Восточно-Казахстанской области не было. Фактически по области из заготовленных местных стройматериалов было: леса – 0,2%, самана – 0%, камня – 0% и по остальным видам стройматериалов тоже 0 % [23, л. 33].

По Семипалатинской области за 1-ое полугодие план строительства новых домов был выполнен на 7,6%; покупки стройматериалов - на 45,4%, ремонта старых домов - на 1,5%. Такие районы, как Жарминский, Кокпектинский, Ново-Шульбинский, Чарский, Урджарский, Ново-Покровский, за 1-ое полугодие не построили почти ни одного дома, не имея на это никаких объективных причин [20, л. 1].

В результате чего: «такое основное мероприятие, как строительство жилдомов в 1945 г., было поставлено под угрозу срыва» [23, л. 33].

Таким образом, следует отметить, что план постройки новых домов по республике был выполнен на 50,96%, покупки готовых домов на 49,65% [19, л. 25].

Как мы видим, руководители районов и областей со строительством жилых помещений для спецпоселенцев во многом не справились. Такое положение объяснялось не только недостаточностью стройматериалов, но и неумением со стороны руководителей использовать все имеющиеся возможности при покупке новых домов.

Как подтверждают документы архива, по линии сельхозбанка из года в год выдавалась

большая сумма кредитов для покупки и строительства жилых домов. Например, в 1945 г. «план кредитования спецпоселенцев на хозустройство» облсоветом был выполнен на 98%, т.е. из 3200,0 тыс. руб. было выдано 3129 тыс. рублей. А утвержденный план на 1-ое полугодие 1946 г. по кредитованию спецпоселенцев Семипалатинской области был выполнен на 1 января 1946 г. только на 54%, т.е. из запланированного кредита в размере 800,0 тыс. руб. было выдано 295 тыс. рублей. Это свидетельствовало о том, что выделенный кредит для спецпоселенцев поступал не в полной мере. В связи с этим в 1946 г. была произведена проверка правильности использования кредитов, в результате которой было установлено, что председатели колхозов и совхозов составляли фиктивные документы под видом покупки жилых домов для спецпоселенцев, а полученный кредит израсходовали на «колхозные нужды» [20, л. 30].

В результате произведенной проверки (1945-1946 гг.) в 118 районах Семипалатинской области было установлено, что 227 рублей были использованы не по назначению. В связи с этим руководителям районов Семипалатинской области было предъявлено требование о восстановлении: [20, л. 31] «всеми мерами и средствами вести борьбу с использованием не по назначению материалов, промтоваров, продовольствия переселенческого фонда, требуя от органов прокуратуры расследования дел и привлечения виновных к ответственности, и добиться, чтобы в области в 1945 г. ни один факт злоупотребления не остался без внимания» [20, л. 22].

В итоге двухлетней работы (1944-45 гг.) по обеспечению населения постоянной жилплощадью было сделано (таблица 2,3):

Обеспечение жилплощадью спецпоселенцев по отраслям народного хозяйства республики было представлено в следующем виде:

Итак, мы видим, что на 1 января 1946 г. по Восточно-Казахстанской области из 6180 семей без жилья остались 439 семьи, по

Таблица 2

Количество спецпоселенцев, обеспеченных постоянной жилплощадью на 1946 г. [19, л. 27]

Область	Кол-во семей в области	Кол-во обесп. жил. пл.	В том числе				Кол-во необеспеченных семей на 01.01.1946 г.
			построенных	купленных	пустующих	в хозорганизациях и предприятиях	
ВКО	6180	5741	1013	451	239	4038	439
Сем-ская обл.	5859	5276	1703	1186	1298	1089	583
Каз. ССР	107272	89093	19715	17215	18100	33063	18179

Семипалатинской области из 5859 семей – 583. В целом по республике 89093 из 107272 семей были обеспечены жилплощадью, а 18179 остались без жилья.

Учитывая тяжелое продовольственное положение большинства спецпоселенцев, не сумевших в 1944 г. «выработать достаточно трудодней для обеспечения себя и своих семей», Союзное правительство по ходатайству Совнаркома КазССР на 1945 г. выделило «для оказания продовольственной помощи» спецпоселенцам из Северного Кавказа: муки – 4625,0 тонны, крупы – 1456,25 кг, продзерна – 1200,0 кг, сахара – 40,0 кг [19, л. 35].

Для немецкого населения Восточно-Казахстанской области продовольственная помощь отпускалась по норме 6 кг в месяц на одного человека [19, л. 36]. Для чеченцев Аягузского района устанавливались нормы посева проса по 13 кг на одну семью [25, л. 252]. Была выделена материальная помощь для спецпереселенцев из Грузинской ССР в марте 1945 г. (таблица 4).

Из таблицы 4 видно, что выделенная материальная помощь в обеспечении спецпоселенцев, прибывших из Грузинской ССР, поступала не в полной мере. То есть, если спецпоселенцы Восточно-Казахстанской области остались без обуви,

Таблица 3

Количество обеспеченных спецпоселенцев жилплощадью по отраслям народного хозяйства на 1946 г. [19, л. 29]

Область	Кол-во семей, обесп-х жилплощадью	В том числе		
		в колхозах	в совхозах	в пром. предпр-ях
ВКО	5741	1050	117	4577
Сем-ская область	5276	2857	658	1761
Каз. ССР	89093	47682	8944	32467

Таблица 4

Размер материальной помощи для спецпоселенцев прибывших из Грузинской ССР [19, л. 38]

Область	Хлопчатка в тыс.руб.		Швейных изд.в тыс. руб.		Обувь в тыс.руб		Мыло в кг.	
	план	выполнено	план	выполнено	план	выполнено	план	выполнено
ВКО	-	-	51,5	26,5	10,3	-	265	265
Сем-ская обл.	-	-	27,5	27,5	5,5	5,5	145	-

то спецпоселенцы Семипалатинской области без мыла. Из этого следует вывод, что отпущенные правительством промышленные и продовольственные товарные фонды для остроноуждающихся спецпоселенцев, продолжительное время задерживались на базах райпотребсоюзов и до контингента не доводились.

Имелись факты «прямого разбазаривания и растранижирования пром. и прод. фондов» [23, л. 35]. Об этом свидетельствовали данные архива, например: «председатель Вверхубинского райпотребсоюза из полученных 300 пар валенок для спецпоселенцев разбазарил 190 пар, из 73 кг сахара, предназначенного для детей спецпоселенцев - 16 кг израсходовал не по назначению. Председатель колхоза «Трактор» так же израсходовал не по назначению 109 кг муки, полученной для остроноуждающихся спецпоселенцев [23, л. 36].

На складах Лениногорского райпотребсоюза было обнаружено: 17 тонн муки, 2731 кг крупы, 2275 кг зерна, сахара, 1163 кг соли и 930 кг жмыха, предназначенного для остроноуждающихся спецпоселенцев. Все эти фонды в течение длительного времени хранились на складах, подвергаясь порче. В то время как целый ряд семей остроноуждающихся (в том числе беспризорные дети, которые с начала расселения в районе никакой помощи не получали) оставались без средств к существованию [23, л. 35]. Имелись такие случаи, когда райпотребсоюзы и председатели колхозов раздавали разным организациям не по назначению различные виды промышленных товаров, вследствие чего многие спецпоселенцы оставались без товаров первой необходимости. Так, например, райпотребсоюз Кировского района раздал разным организациям и лицам не по назначению 110,5 м. мануфактуры, в итоге 40 спецпоселенцев недополучили мануфактуры. Начальник переселенческого отдела облисполкома тов. Королев, пользуясь своим служебным положением, незаконно получил 110 м мануфактуры. Такая же ситуация происходила и в других районах Восточно-Казахстанской области.

В итоге из 77699 метров выделенной спецпоселенцам по Восточно-Казахстанской области мануфактуры 69231,1 метров было роздано, а 4410,5 м было израсходовано не по назначению, в резерве оставалось 4057,4 м [23, л. 46]. В связи с этим облоно составил акт о незаконном использовании мануфактуры и передал в облисполком для принятия соответствующих мер.

Для оказания безвозвратной денежной помощи остроноуждающимся семьям спецпоселенцев с Северного Кавказа Совнарком Союза СССР (распоряжением под № 12276 – рс) от 17.08.1945 г. выделил 3801900 руб. [19, л. 44]. В порядке возмещения стоимости принятого от них в местах прежнего жительства имущества Совнарком обязал выделить в целом по республике 4859924 руб. [19, л. 46]. Из них для Восточно-Казахстанской области было выделено 528247 руб., в том числе использовано 329119 руб., в резерве на 1946 г. оставалось 199128 руб. В Семипалатинскую область - 475800 руб., из которых 2623891 руб. было использовано на потребности спецпоселенцев, а оставшиеся 163950 руб. - в резерве [19, л. 47].

Итак, на 1 января 1946 г. в республике закрепилось и числилось 107272 семьи в количестве 412191 человек, в том числе прибывших из Северного Кавказа - 100850 семей (384289 чел.), Грузинской ССР - 6422 семьи (27902 чел.). Из них: в ВКО - 6180 семьи (24026 чел.), в том числе в колхозах - 4372 семьи, в совхозах - 233, в промышленных предприятиях - 4571; по Семипалатинской области - 5859 семьи (22371 чел.), в том числе в колхозах - 3330 семьи, в совхозах - 658, в промышленных предприятиях - 1761 [19, л. 3-4].

По состоянию на 01.01.1946 г. в республике из общего числа устроенных в колхозах насчитывалось 60679 хозяйств, принятых в члены сельскохозяйственных артелей - 59993 хозяйства [19, л. 6].

По данным учета областных отделов хозяйства на 1 января 1946 г. числилось: трудоспособных - 219665 человек, из них детей школьного возраста - 83020, дошкольного - 97129, беспризорных - 7575, престарелых,

инвалидов и прочих нетрудоспособных – 4802. Итого по республике насчитывалось 412191 спецпоселенцев [19, л. 7]. Как и в 1944 г. так и в послевоенное время был низкий охват детей школьного возраста обучением [19, л. 17].

При проверке подготовки органов народного образования к охвату обучением детей школьного возраста было установлено, что на 1945-46 гг. в ВКО 5850 детей могли остаться без образования [23, л. 47]. Хотя по городу насчитывалось: 12 начальных школ, в том числе 1 польская, 8 семилетних и 5 средних школ, в том числе одна казахская [26, л. 7].

В районах области также функционировали, хотя и в небольших количествах, образовательные учреждения. Например, в 1949 г. при Верх-Убинской средней школе были созданы специальные начальные классы (1-3) для детей спецпоселенцев-чеченцев. В остальных школах дети спецпоселенцев из числа чеченской и немецкой национальностей обучались совместно с детьми коренного населения, причем обучение производилось на русском языке [18, л. 3]. Этим и объясняется одна из причин непосещения спецпоселенцами школы: незнание русского и казахского языков, на которых ведется обучение в школах республики, а также отсутствием одежды, обуви [19, л. 17], отдаленностью учебных заведений, отсутствием достаточного количества помещений для учащихся и др. [21, л. 4].

Для спецпоселенцев-чеченцев трудоспособного возраста в течение 1944-1945 гг. было организовано обучение по разным квалификациям. В результате производство получило хоть и небольшой процент, но ценного пополнения специалистами в области сельского хозяйства и промышленности [19, л. 8]. Например, в Октябрьском районе Семипалатинской области из 135 трудоспособных чеченцев по специальностям кожевенного производства работали 69 чел., в административно-хозяйственном аппарате – 2 чел., остальные 64 чел. выполняли подсобную работу [20, л. 96].

В Верх-Убинском районе Восточно-Казахстанской области из 1254 трудоспособных

чеченцев 1008 были трудоустроены, из них 41 чеченец имели специализации: тракториста – 15, комбайнера – 2, учителя – 6, счетовода – 3, зоотехника – 1, кузнеца – 1, плотника – 6, сапожника – 7 [21, л. 4].

В г. Усть-Каменогорске: из 1220 трудоспособных переселенцев из Северного Кавказа 1112 человек трудоустроены. Они были заняты в основном на следующих предприятиях: стройплощадка Иртышгэс – 228 чел., Укастрой – 156, ОРСтреста Алтайстрой – 73, завод № 10 – 123, Сибспецстрой – 50, Усть-Каменогорский кирпичный завод – 14. Из общего числа спецпоселенцев, имеющих квалификацию специалиста, насчитывалось 37 человек. Все они работали по разным специальностям: тракториста, бухгалтера, плотника и сапожника [21, л. 1].

В целом по городу Усть-Каменогорску из всего трудоспособного населения не работало 108 человек. Причины нетрудоустроенности населения заключались в том, что основная масса спецпоселенцев из-за отсутствия одежды и обуви в холодное время года не могла работать в поле. Кроме того, в ряде колхозов области имелись такие случаи, когда спецпоселенцев часто перебрасывали с одной отрасли народного хозяйства в другую, используя их на низкооплачиваемых работах [19, л. 11]. Также имелись случаи, когда работники спецкомендатур незаконно использовали спецпоселенцев в своем личном хозяйстве. Заставляли их бесплатно строить жилые дома, ухаживать за огородами, заготавливать топливо и др. Встречались многочисленные факты избиения спецпоселенцев и других издевательских отношений к ним со стороны работников спецкомендатур [20, л. 9].

К примеру, комендант Куйбышевского района товарищ Гвоздков незаконно отказал группе спецпоселенцев в выдаче отпущенных им государством продсуды, тогда они обратились к зам. РО НКВД «по делам спецпереселенцев», за что товарищ Гвоздиков избил одного из них. Кроме того, т. Гвоздиков пользуясь своим служебным положением, использовал их в качестве наемных рабочих для ухода за его личным хозяйством (огород,

заготовка кормов и топлива), отбирал у них ценные вещи: часы, золотые кольца, ковры и т.д. [20, л. 10]. Таких случаев было очень много.

Как свидетельствуют архивные документы: социальное положение спецпоселенцев, занятых на предприятиях, было намного лучше в отличие от спецпоселенцев, находящихся в колхозах. Это и понятно, ведь такие предприятия, как Кожкомбинат, Артель, Красный Кожевник, Комбикормовый завод и др. обеспечивали их одеждой, обувью.

Однако и у спецпоселенцев, проживающих в колхозах, имелись свои преимущества. Им выделялись приусадебные и огородные участки [20, л. 65]. Естественно, участки получали те, которые проживали в квартирных домах [19, л. 12].

Всего в 1946 г. по Семипалатинской области огородные участки получили - 495 семей с общей площадью 109,2 га земли. Из них на обсеменение проса выделялось - 65,35 га, картофеля - 33,85 га, на овощную и бахчевую культуру - 10 га земли [20, л. 65].

В городе Усть-Каменогорске на 1 января 1947 г. все 814 семей спецпоселенцев-чеченцев были обеспечены участками земли. Приусадебные участки получили 352 семьи, огородные - 462 семьи [21, л. 1]. Тогда как в Верх-Убинском районе из наличия 396 семей остались не обеспеченными жилплощадью - 10 семей [21, л. 4], в Аягузском районе - 14 семей [27, л. 80].

Нехватка жилья для спецпоселенцев объяснялась тем, что их численность из года в год увеличивалась, особенно лиц немецкой и чеченской национальностей, и устроить их за короткий срок было нелегко, к тому же халатное отношение к ним со стороны спецкомендатур, - все это затрудняло быстрое и полное приобщение спецпоселенцев к производству в колхозах, совхозах и промпредприятиях, породило настроение о возвращении на прежнее местожительство и вызвало большое количество самовольных переходов из одной отрасли народного хозяйства в другую [19, л. 1-2].

В целях улучшения хозяйственного устройства спецпоселенцев были приняты меры: «вовлечь все трудоспособное население

в сельское хозяйство и в промышленность» [19, л. 2]. Так, на сентябрь 1949 г. в Уланском районе из наличия 669 немцев и 631 чеченцев все были трудоустроены, в основном они заняты в сельском хозяйстве [18, л. 49]. В Шемонаихинском районе проживали 3335 немцев и 1730 чеченцев. Материальное положение этих спецпоселенцев, как отмечают архивные данные, в сравнении с 1947 г., оставалось стабильным. Из 919 семей немцев (3335 чел.) имели свои собственные дома 667 семей, крупный рогатый скот - 745 семей. Из 469 семей чеченцев (1730 чел.) 200 семей имели свой личный скот, 339 семей - собственные дома, остальные семьи были обеспечены государственными квартирами в колхозах, совхозах и промышленных предприятиях» [18, л. 53].

В основе принципа расселения спецпереселенцев по отраслям народного хозяйства республики лежало их трудовое устройство. Каждая организация, будь то колхоз, совхоз или промпредприятие, с момента вселения к ним спецпоселенцев, обязана была повседневно заниматься вопросами вовлечения всего трудоспособного населения в производственные процессы и создавать условия для их закрепления и участия в производственной и общественной жизни колхозов [19, л. 6].

На 1 декабря 1950 г. на тресте «Лениногорсксвинострой» было занято 140 немцев и 328 чеченцев. Из них учебные курсы по повышению квалификации прошли 36 немцев и 46 чеченцев [28, л. 62]. Многие спецпоселенцы в ходе практической деятельности получили строительные специальности, отраженные в таблице 5:

В бытовом комбинате Лениногорского района были заняты 1467 чеченцев и 508 немцев [28, л. 68]. Спецпоселенцы Кировского района, которых по данным РО МГБ насчитывалось: 1629 семей чеченцев (6464 чел.), прибывших из Северного Кавказа и 1244 семей немцев (3024 чел.). Из них трудоспособных: чеченцев - 2580 и немцев - 1519. Все они были заняты в министерствах: тяжелой индустрии, цветной металлургии и сельского хозяйства [28, л. 76].

Таблица 5

**Количество спецпоселенцев получивших «специальность» по тресту
«Лениногорсксвинецстрой» на 1950 г. [28, л. 62]**

	Плотник	Штукатур	Каменщик	Бетонщик	Шофер
Чеченцы	204	25	42	3	4
Немцы	36	38	327	15	12

В архивных документах отмечается: «отношение к труду спецпоселенцев улучшилось. Средний процент выполнения норм составлял 123%. Среди них имелись рабочие, которые перевыполняли нормы до 200% [28, л. 68] и выше. Например: бригада спецпоселенца с Северного Кавказа Хаидова Мухмади, работающая на Сибспецстрое выполняла план на 280-300%» [28, л. 76].

Улучшение трудовой деятельности со стороны спецпоселенцев было обусловлено тем, что многие из них, получив квалификацию специалиста, могли применять эти знания в разных отраслях народного хозяйства и поправить свое материальное положение.

Например, в Зырянском районе из общего числа спецпоселенцев-немцев насчитывалось 206 человек, имеющих следующую специализацию: учителей - 28; врачей - 12; счет – работников - 37; экономистов - 6; агрономов - 2 и прочих - 100; чернорабочих - 142; слесарей - 61; машинистов - 15; токарей - 23; кузнецов - 11 и др. [12, с. 48]. В Уланском районе из числа 375 немцев и 270 чеченцев насчитывалось 10 бухгалтеров-счетоводов, 6 учителей и 7 бригадиров. Следует отметить, что на 1951 г. все они были трудоустроены. Как отмечают архивные данные: «бытовые условия в последнее время несколько улучшились» [29, л. 45-46].

Неплохо обстояло дело со спецпоселенцами Предгорненского района. На 21 марта 1951 г. все 1261 семей спецпоселенцев (в котором насчитывалось 687 семей немцев (2301 чел.), 571 семей (2442 чел.), прибывших из Северного Кавказа и 3 семей в количестве 6 человек, прибывших из Крыма) были обустроены. Из них 1211 семей имели свои собственные дома, а оставшиеся 50 семей проживали в домах предприятий и хозяйственных организациях. К тому же спецпоселенцы из Северного

Кавказа имели в наличии скот. Из 1870 трудоспособных спецпоселенцев 1845 человек были заняты в промышленных предприятиях района [29, л. 38].

В письме под № 787 секретарю ВК Обкома КП Казахстана от 15.12.1952 года приводились данные о количестве трудоустроенных спецпоселенцев в Курчумском районе. Из 1440 спецпоселенцев (среди которых насчитывалось 1333 немцев, русских - 84, чехов – 1, поляков – 3, и 8 украинцев) трудоспособными являлись - 807 человек, из них 795 человек были заняты в сельскохозяйственной сфере деятельности [29, л. 42].

На предприятиях свинцово-цинкового комбината г. Усть-Каменогорска по состоянию на 14.12.1952 г. работало 127 человек, преимущественно чеченской и немецкой национальностей. Из них членами и кандидатами партии являлись – 3, членами профсоюза – 119, и 11 человек занимали руководящие должности (мастера, начальника смен и бригадир), из них в 1952 г. 47 человек окончили курсы по повышению квалификации [29, л. 11].

В Шемонаихинском районе, как свидетельствовали данные архива: «за исключением престарелых, домохозяек, больных и нетрудоспособных, все взрослое население спецпоселенцев было занято общепольным трудом на предприятиях, в учреждениях, колхозах, совхозах и МТС района». К сожалению, учет о трудоустройстве спецпоселенцев никакими органами на местах не велся, поэтому указать цифровые данные о количестве трудоустроенных переселенцев не представляется возможным. Известно, что на 20.12.1952 г. в районе проживало 5291 спецпоселенцев, из них 3387 немцев и 1804 чеченцев [29, л. 50].

Документы также свидетельствовали о том, что «отношение к труду спецпоселенцев – добросовестное». Среди них много «передовиков-стахановцев». Так, например, Фондефер Виктор Михайлович – работая забойщиком на руднике «Чердож», систематически перевыполнял производственные задания от 105 до 115% ежемесячно. Член колхоза им. Кирова – немка Вульферт, в 1952 г., работая дояркой, увеличила надои молока от закрепленных за нею коров [29, л. 44-45]. Тракторист совхоза «Племенной» Шваб в течение всего весенне-летнего периода выполнял выработки не менее чем на 125%. Швей промартели имени Ворошилова Губаева выполняла норму выработки на 120% [29, л. 50] и др. За хорошие показатели работы имена спецпоселенцев заносились на Доску почета, они награждались «Почетной грамотой», «Похвальными листами», денежной премией и др. Медали «За трудовую доблесть» в 1952 г. получили 8 спецпоселенцев из Курчумского района [29, л. 43]. Почетной грамотой в 1954 г. был награжден Бенгард А.Ф. – работник МТС Кировского района [30, л. 20]. В Верх-Убинской районной газете в 1955 г. была помещена статья о хорошей работе трактористов: Изобаева, Темирбулатова, Тазыбаева и др. [31, л. 22]. В 1955 г. трое чеченцев Кировского района: Хакимов Ахъяд – подземный слесарь, Читаев Абдул – крепильщик и перекидчица Тамара Исмаилова получили Медали «За трудовое отличие» [20, л. 20].

Таким образом, по данным ГАВКО на июль 1955 г. в области числилось 25996 спецпоселенцев, из них чеченцев составляло 12874, ингушей – 2, немцев – 13088, поляков – 2, крымских татар – 10, прочих национальностей – 20 [32, л. 1]. В городе Усть-Каменогорске проживало 2039 чеченцев, 1686 немцев и 18 прочих национальностей, из них 1753 человек были заняты в различных сферах деятельности, в том числе 106 человек являлись членами КПСС и ВЛКСМ [30, л. 37]. По Кировскому району было учтено 901 немцев и 2239 чеченцев. Из них трудоспособных в количестве 1857 человек (немцев 544, чеченцев 1313) были заняты в колхозах, организациях и учреждениях района [30, л. 16]. Большинство

из них (576 чел.) работало в Белоусовском рудоуправлении [30, л. 19]. Однако из числа трудоспособного населения в количестве 74 человек (62 чеченцев и 11 немцев) не работали и 1210 человек являлись недееспособными [30, л. 16-17]. В Шемонаихинском районе проживало 1446 немцев и 773 чеченцев. За исключением 14 человек, все были вовлечены в трудовую деятельность колхозов и совхозов. Среди них также были: учителя, агрономы, врачи, зоотехники, членами КПСС являлись 7 человек (чеченцев – 2, немцев – 5), членами ВЛКСМ – 54 человек (14 чеченцев и 40 немцев) [31, л. 38]. В Предгорненском районе проживало 1508 чеченцев, 1100 немцев, 4 крымских татар и 2 поляков. В основном они были заняты в промышленных предприятиях и учреждениях района [31, л. 33-35]. В Верх-Убинском районе насчитывалось немцев – 490, чеченцев – 763, крымских татар – 1. Наибольшее их количество (1254 человек) работали в колхозах и на предприятиях [31, л. 33].

Как мы видим, большая часть населения была трудоустроена. Однако многие еще оставались без работы. Причины тому были разные. Во-первых, невозможно было за короткие сроки сразу всех охватить трудоустройством. Во-вторых, среди прибывших были и престарелые люди, которые являлись не трудоспособными, не имели своего имущества и жили за счет общей помощи всего населения. На предложение со стороны правительства пойти в дом престарелых, они категорически отказывались, желая жить вместе со своими родными. К тому же в беседе с неработающей частью трудоспособных мужчин по Кировскому району выяснилось, что «... ввиду постройки своих собственных изб, домов пока они не работают» [33, л. 18-19]. Соответственно, не имеют средств к существованию. Это и явилось одной из причин впоследствии выбытия спецпоселенцев, преимущественно чеченской национальности.

Особенно это стало возможным с выходом постановления ЦК КПСС «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев» от 5 июля 1954 года. Тогда чеченцы ставили вопрос об освобождении их

со спецпоселения и возвращения на родину (Кавказ) [31, л. 7].

За первое полугодие 1955 г. из области выбыло 686 человек [33, л. 11]. В том числе из Верх-Убинского района - 240 человек [31, л. 33], из них за пределы Казахской ССР - 76 человек (18 немцев и 58 чеченцев), в межобластной миграции участвовало 164 человека (49 немцев и 115 чеченцев) [30, л. 30]; из Предгорненского района - 176 человек, из них 66 чеченцев и 110 немцев [31, л. 35]; из Шемонаихинского района - 333 человек [31, л. 39]; из Кировского района - 280 (с момента объявления нового правового положения в 1954 г.) и 93 спецпоселенцев в 1955 г. [30, лл. 16-17]. В целях устранения их выезда и закрепления по месту жительства исполком городского совета депутатов трудящихся принимает решение об оказании помощи в обеспечении жилья, «в наделении приусадебными участками, огородами и сенокосными угодьями». В результате принятых мер за 1955-1956 гг. большинство спецпоселенцев (20 семей) получили приусадебные участки «и все рабочие весной были обеспечены огородами» [33, л. 9]. Это в свою очередь стимулировало их трудовую деятельность. Многие из них стали активно участвовать в производственной жизни предприятий, колхозов, МТС и совхозов. Например, передовиков и новаторов производства на предприятиях города Лениногорска числилось 382 человека. По результатам соревнования в 1955 году на «Доску почета» было занесен 61 человек. Звание «Лучший по профессии» было присвоено 65 чеченцам [35, л. 31]. Многие чеченцы, работающие на производстве, не только достигали высоких показателей, но и вносили новое в технологию и организацию труда. Такими новаторами производства являлись: Челохсаев Л., Сулийманов Х., Далаев З., Рамазанов Н., Успахаджиев Б., Махмадов и др. [35, л. 32].

Заключение. Таким образом, проблема депортации народов является сложной и многовекторной. Архивы Республики Казахстан содержат большую базу документальных материалов, в значительной степени раскрывающих историю депортации

различных этносов на территорию Казахстана, повседневную жизнь спецпереселенцев, их проблемы и тяготы быта, расселения, трудоустройства и др. Депортированное население принимало активное участие в трудовом процессе в колхозах и совхозах, на транспорте и промышленных предприятиях. Так же, как и все население республики, спецпереселенцы, испытывали тогда острую нужду в продовольствии и товарах. Спецпереселенцы, находясь в тяжелых условиях, умирали от болезней и голода. Переселение людей и все принудительные акции в целом потребовали огромных расходов со стороны государства, изнуренного тяжелой войной. Поэтому одновременное размещение такого большого количества людей затруднило снабжение республики, и без этого испытывавшей кризис промышленных и продовольственных ресурсов.

Как показывают архивные документы, жизнь депортированных народов подвергалась усиленной регламентации: их права и свободы были значительно урезаны. Депортация народов на территорию Казахстана стала переломным моментом в этническом, политическом, экономическом и культурном развитии этих этносов.

Анализ источников позволил изучить весь спектр вопросов, связанных с жизнью депортированных народов на территории Восточно-Казахстанской области в условиях спецпоселения. Архивные материалы представляют собой основу для восстановления объективной картины прошлого. Выявленные источники позволяют определить количество переселенных людей и процесс хозяйственного и бытового устройства их в области, проанализировать документы, посвященные вопросам социального обеспечения и др.

Особо следует отметить население области, которое, несмотря на тяжелейшие условия того времени, оказывало всевозможную помощь и поддержку переселенцам. Благодаря поддержке местного населения спецпереселенцы после пережитых лишений втягивались в трудовую деятельность и адаптировались к условиям Казахстана.

Список литературы

- 1 Дегитаева Л.Д. Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.) // Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан. - Алматы, 2000. - 333 с.
- 2 Карпыкова Г.А. Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.) // Сборник документов. - Алматы-Москва: Готика, 2000. - 376 с.
- 3 Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. - Москва: ИНСАН, 2002. - 240 с.
- 4 Анес Г. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы / Анес Г. - Алматы: Арыс - Казахстан, 1998. - 428 с.
- 5 Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-40-х годах // История СССР. - 1989. - № 6. - С. 135-144.
- 6 Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории. - 1990. - № 7. - С. 32-45.
- 7 Алексеенко Н. В. Усть-Каменогорск и устькаменогорцы / Алексеенко Н. В. - Усть-Каменогорск: Полиграфия, 1995. - 77 с.
- 8 Алексеенко Н. В., Алексеенко А. Н., Ерофеева И. В., Масанов Н. Э. История Казахстана народы и культура / Н. В. Алексеенко, А.Н. Алексеенко, И.В. Ерофеева, Масанов Н.Э. - Алматы: Дайк-Пресс, 2000. - 680 с.
- 9 Омаров М., Какен А. Познание себя к вопросу о несостоявшейся немецкой автономии в Казахстане / М. Омаров, А. Какен. - Алматы: Аль-Фараби, 1998. -122 с.
- 10 Штрек В.К. Немцы Страницы истории и сегодняшний день / В.К. Штрек. - Алматы: Білім, 1999. - 148с.
- 11 Кан Г.В. Корейцы Казахстана / Г.В. Кан - Алматы: Казахстан, 1994. - 248 с.
- 12 Бургарт Л.А. Немцы в Восточном Казахстане в 1941-1956 гг.: депортация и положение в условиях режима спецпоселения: дисс. канд. ист. наук. - Усть-Каменогорск, 2000. - 151 с.
- 13 Выселение корейцев из Дальневосточного края // Отечественная история. -1992. - № 6. - ноябрь-декабрь. - С. 140-167.
- 14 Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф.1987. Оп.1. Д. 4.
- 15 Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК) Ф.1987. Оп.1. Д. 16.
- 16 Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК) Ф. 1987. Оп.1. Д. 1.
- 17 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО). Ф.462. Оп.4. Д. 21.
- 18 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) Ф.1П. Оп.1. Д. 4996.
- 19 Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф.708. Оп.9. Д. 316.
- 20 Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф.708. Оп.9. Д. 1027.
- 21 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) Ф.1П. Оп.1. Д. 4238.
- 22 «Центр документации новейшей истории» управления цифровизации и архивов Восточно-Казахстанской области (ЦДНИ) Ф. 807. Оп.1. Д. 13.
- 23 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) Ф. 1 п. Оп.1 Д. 2741.
- 24 «Центр документации новейшей истории» управления цифровизации и архивов Восточно-Казахстанской области (ЦДНИ) Ф. 807. Оп.1. Д. 18.
- 25 Аягузский филиал Государственного архива Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) Ф.2. Оп.2. Д.8.
- 26 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) Ф.1. Оп.1. Д. 219.
- 27 Аягузский филиал Государственного архива Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) Ф. 22. Оп. 2. Д. 13.
- 28 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) Ф. 1 П. Оп.1. Д. 5333.
- 29 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) Ф. 1 П. Оп.1. Д. 5953.
- 30 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) Ф. 1 П. Оп.1. Д. 7070.
- 31 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) Ф. 1П. Оп. 1. Д. 7119.
- 32 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) Ф. 1 П. Оп.1. Д. 7397.
- 33 Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) Ф. 1 П. Оп.1. Д. 7338.

Б.Ж. Атантаева¹, Т.А. Камалжанова²

Шәкәрім атындағы университет, Семей, Қазақстан

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Күнделікті өмірдегі депортация үрдісі: Шығыс Қазақстан өңірі бойынша деректер және материалдар

Аңдатпа. Орталық мемлекеттік мұрағат және Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағатының (Алматы), Шығыс Қазақстан облысының (Өскемен, Семей, Аягөз) өңірлік мұрағаттарында сақталған, зерделенген құжаттық көздерінің негізінде Шығыс Қазақстан облысының аумағына депортацияланған халықтардың: немістер, шешендер, ингуштар және т.б. халықтардың күнделікті тұрмысының шынайы көрінісі туралы осы мақалада қарастырылған.

1930 жылдардың соңында депортацияланған халықтар аудандарға арнайы қоныстануға («арнайы қоныстанушылар», «арнайы қоныс аударушылар» деген атау осыдан шыққан) жіберілді. Мұндай аумақтардың қатарына Қазақстан да кірді. Туған жерлерінен мәжбүрлеп шығарылған халықтар ресми түрде толыққанды кеңес азаматтары мәртебесін сақтап қалды, бірақ көшіп-қону және тұрғылықты жерді еркін таңдау құқықтары болмады.

Мұрағаттағы құжаттар арнайы қоныс аударушылардың күнделікті өмірін көрсете отырып, қоныстандыруда және оларды жаңа мекендерге орналастыру барысында кездескен қиындықтар мен туындаған мәселелерді көрсетіп, тақырыптың әртүрлі аспектілерін ашуға жол берді. Дереккөздерді зерттеп, жүйелеу кезінде қоныс аударушылардың нақты сандары мен қоныстану үрдісі және олардың шаруашылық-тұрмыстық өмірі мен еңбекпен қамтамасыз ету жолдарын анықтауға мүмкіндік болды.

Құжаттарды талдауда арнайы қоныс аударушыларды жаңа елді мекенге көшіріп орналастыруда біраз қиындықтар туындағанын көрсетті, әсіресе, әлеуметтік және демографиялық салаларда жағымсыз салдарға әкеп соқтырды. Депортацияланған халықтардың жағдайы шаруашылық-тұрмыстық және еңбекпен қамтамасыз ету бойынша қабылданған іс-шараларға қарамастан ауыр болды. Халықтарды депортациялау үрдісі этникалық топтардың материалдық және рухани мәдениетінің орны толмас күйреуіне себепші болды, адамдардың әлеуметтік жағдайы мен өмір сүру деңгейі төмендеді. Бірақ жергілікті халықтың қолдауымен көшіп келген халықтар жаңа жағдайларға бейімделіп, қиын кезеңде өлкенің экономикалық дамуына өз үлестерін қосты.

Мақалада аймақтық мұрағаттық құжаттарға мұқият талдаулар жасалынды, сол талдаудың негізінде зерттеуде қойылған міндеттерді шешуге және тиісті қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: мұрағат құжаттары; этнос; депортация; шешендер; немістер; арнайы қоныс; Шығыс Қазақстан облысы.

B.Zh. Atantayeva¹, T.A. Kamaljanova²

¹Shakarim University of Semey, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Deportation Everyday Life: sources and materials (in case of East Kazakhstan)

Abstract. Based on the studied documentary sources of the Central State Archives and the Archives of the President of the Republic of Kazakhstan (Almaty), regional archives of the East Kazakhstan (Ust-Kamenogorsk, Semey, Ayaguz), where is a whole layer of documents on the topic under consideration, an objective picture of everyday life peoples deported to the territory of the East Kazakhstan: Germans, Chechens, Ingush, etc. are recreated.

In the late 1930s, the deported peoples were sent to remote areas for special settlements (hence the name «special settlers», «special settlers»). Kazakhstan was also included among such territories. Whole peoples forcibly evicted from their homes formally retained the status of full-fledged Soviet citizens but were deprived of the right of movement and free choice of residence.

The documents contained in the archives make it possible to reveal various aspects of the topic under consideration, showing the daily life of the special settlers: the difficulties and problems they encountered during resettlement and placement in a new place. The systematization of the identified sources made it possible to determine the number and resettlement of the special settlers, their household and labor structure. Analysis of the documents showed that the placement of the special settlers in the new place was difficult, which led to negative social and demographic consequences. The situation of the deported peoples, despite the measures taken for the household and labor arrangement, was difficult.

The deportation of peoples led to irreparable damage to the material and spiritual culture of ethnic groups, doomed people to a low social status and standard of living. However, thanks to the support of the local population, people were able not only to survive, but also by adapting to new conditions, to contribute to the economic development of the region at this difficult time.

The article provides a thorough and detailed analysis of the sources of the regional archive, which made it possible to solve the tasks, set in the work and draw appropriate conclusions based on the analysis.

Key words: archival documents; ethos; deportation; Chechens; Germans; special settlement; East Kazakhstan region.

References

- 1 Degitaeva L.D. Iz istorii poliakov v Kazakhstane (1936-1956 gg.) [From the history of the Poles in Kazakhstan (1936-1956)], Sbornik dokumentov: Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Collection of documents: Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] (Almaty, 2000).
- 2 Karpykova G.A. Iz istorii nemtsev Kazakhstana (1921-1975 gg.) [From the history of the Germans in Kazakhstan (1921-1975)], Sbornik dokumentov [Collection of documents] (Gotika, Almaty-Moscow, Gotika, 2000, 376 p.)
- 3 Bugai N.F. Deportatsiia narodov Kryma [Deportation of the peoples of Crimea] (INSAN, Moscow, 2002, 240 p.)
- 4 Anes G. Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sud'by [Peoples Deported to Kazakhstan: Time and Fates] (Arys- Kazakstan, Almaty, 1998, 428 p.)
- 5 Bugai N.F. K voprosu o deportatsii narodov SSSR v 30-40-kh godakh [On the question of the deportation of the peoples of the USSR in the 30-40s], Istoriia SSSR [From the history of USSR] – 6, 135-144 (1989)
- 6 Bugai N.F. Pravda o deportatsii chechenskogo i ingushskogo narodov [The truth about the deportation of the Chechen and Ingush peoples], Voprosy istorii [History Matters] –7, 32-45 (1990)
- 7 Alekseenko N.V. Ust'-Kamenogorsk i ust'-kamenogortsy [Ust-Kamenogorsk and Ust-Kamenogorsk residents] (Poligrafiia, Ust'-Kamenogorsk, 1995, 77 p.)
- 8 Alekseenko N.V., Alekseenko A.N., Erofeeva I.V., Masanov N.E. Istoriia Kazakhstana narody i kul'tura [History of Kazakhstan: peoples and culture] (Daik-Press, Almaty, 2000, 680 p.)
- 9 Omarov M., Kaken A. Poznanie sebja k voprosu o nesostoiavsheisia nemetskoj avtonomii v Kazakhstane [Self-knowledge to the question of the failed German autonomy in Kazakhstan.] (Al'-Farabi, Almaty, 1998, 122 p.)
- 10 Shtrek V.K. Nemtsy (stranitsy istorii i segodniashnii den') [Germans (Historical chapters and the present age)] (Bilim, Almaty, 1999, 148 p.)
- 11 Kan G.V. Koreitsy Kazakhstana [Koreans of Kazakhstan] (Kazakhstan, Almaty, 1994, 248 p.)
- 12 Burgart L.A. Nemtsy v Vostochnom Kazakhstane v 1941-1956 gg.: deportatsiia i polozhenie v usloviakh rezhima spetsposeleniia [Germans in East Kazakhstan in 1941-1956: deportation and the situation under the conditions of the special settlement regime]: diss. kand. ist. nauk.- Ust'-Kamenogorsk, 151(2000)
- 13 Vyselenie koreitsev iz Dal'nevostochnogo kraia [Eviction of Koreans from the Far Eastern Territory], Otechestvennaia istoriia. – 6, 140-167 (1992).
- 14 Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan (TsGA RK) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] F.1987. Op.1. D. 4.
- 15 Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan (TsGA RK) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F.1987. Op.1. D. 16.

- 16 Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan (TsGA RK) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1987. Op.1. D. 1.
- 17 Gosudarstvennyi arkhiv Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (GAVKO) [State Archive of the East Kazakhstan region]. F.462. Op.4. D. 21.
- 18 Gosudarstvennyi arkhiv Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (GAVKO) [State Archive of the East Kazakhstan region]. F.1P. Op.1. D. 4996.
- 19 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan (APRK) [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] F.708. Op.9. D. 316.
- 20 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan (APRK) [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] F.708. Op.9. D. 1027.
- 21 Gosudarstvennyi arkhiv Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (GAVKO) [State Archive of the East Kazakhstan region]. F.1P. Op.1. D. 4238.
- 22 «Tsentr Dokumentatsii Noveishei Istorii» upravleniia tsifrovizatsii i arkhivov Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (TsDNI) [Center for Documentation of Contemporary History of the Department of Digitalization and Archives of East Kazakhstan Region]. F. 807. Op.1. D. 13.
- 23 Gosudarstvennyi arkhiv Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (GAVKO) [State Archive of the East Kazakhstan region]. F. 1 p. Op.1 D. 2741.
- 24 «Tsentr Dokumentatsii Noveishei Istorii» upravleniia tsifrovizatsii i arkhivov Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (TsDNI) [«Center for Documentation of Contemporary History» of the Department of Digitalization and Archives of East Kazakhstan Region]. F. 807. Op.1. D. 18.
- 25 Aiaguzskii filial Gosudarstvennogo arkhiva Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (GAVKO) [Ayagoz branch of the State Archives of the East Kazakhstan region] F.2. Op.2. D.8.
- 26 Gosudarstvennyi arkhiv Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (GAVKO) [State Archive of the East Kazakhstan region]. F.1. Op.1. D. 219.
- 27 Aiaguzskii filial Gosudarstvennogo arkhiva Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (GAVKO) [Ayagoz branch of the State Archives of the East Kazakhstan region]. F. 22. Op. 2. D. 13.
- 28 Gosudarstvennyi arkhiv Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (GAVKO) [State Archive of the East Kazakhstan region]. F. 1 P. Op.1. D. 5333.
- 29 Gosudarstvennyi arkhiv Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (GAVKO) [State Archive of the East Kazakhstan region]. F. 1 P. Op.1. D. 5953.
- 30 Gosudarstvennyi arkhiv Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (GAVKO) [State Archive of the East Kazakhstan region]. F. 1 P. Op.1. D. 7070.
- 31 Gosudarstvennyi arkhiv Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (GAVKO) [State Archive of the East Kazakhstan region]. F. 1P. Op. 1. D. 7119.
- 32 Gosudarstvennyi arkhiv Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (GAVKO) [State Archive of the East Kazakhstan region]. F. 1 P. Op.1. D. 7397.
- 33 Gosudarstvennyi arkhiv Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti (GAVKO) [State Archive of the East Kazakhstan region]. F. 1 P. Op.1. D. 7338.

Сведения об авторах:

Атантаева Бакыт Жумагазиевна – автор для корреспонденции, доктор исторических наук, профессор, кафедра истории и политологии, университет имени Шакарима, Семей, Казахстан.

Камалджанова Тахира Анваржановна – кандидат исторических наук, и.о. доцента, кафедра международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Atantayeva Bakyt – Corresponding author, Doctor of Historical Sciences, Professor, History and Political Science Department, Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Kamaljanova Takhira – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, International Relations Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

A.A. Bashmakov¹

H.B. Maslov²

J.Z. Tuleubaev³

¹²³.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: ¹kafedra_ank.enu@mail.ru, ²halel_86@mail.ru, ³janiko86@mail.ru)

Origins of Kazakhstan identity and modernization of public consciousness

Abstract. *One of the most important priorities in the formation and development of multinational Kazakhstan as an independent and competitive state was the promotion of the idea of interethnic harmony and stability in the young state. The first President – Elbasy N.A. Nazarbayev has repeatedly emphasized that harmony in society, unity of the people and stability are the main assets that form the basis of Kazakhstan's statehood. Kazakhstan, being a unique example of interethnic harmony, peace and stability in the Central Asian region and the world space, has managed to attract the attention of public and state figures, scientists from many foreign countries with its achievements in the field of interethnic relations. This is evidenced by various articles and works of many well-known foreign figures who draw attention to the Kazakhstani model of interethnic harmony, rightly called the model of Nursultan Nazarbayev.*

In this article, the authors tried to find key arguments in favor of the methodological merits of the First President of the Republic of Kazakhstan – N. Nazarbayev's Kazakhstani model of interethnic harmony and civil unity. Gives the author's definition and concept of «identity». The authors assign a special role to the Assembly of the People of Kazakhstan, as the most important institution for instilling Kazakh patriotism among our youth. The authors conclude: «the civilizational choice made by Kazakhstan in favor of preserving cultural diversity turned out to be deeply thought out». He draws an interesting analogy between the concepts of «identity» and the concept of «civilization».

Another advantage of this article is the assertion of its author about the indisputable role of N. Nazarbayev's programmatic article – «Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity». Today, according to him, the modernization of the consciousness of Kazakhstan is the formation of a modern perception of the world is the most important task. Without the implementation of this presidential task, it is impossible to carry out economic reforms, political modernization and, of course, it is impossible to create the foundations of Kazakhstani identity.

Key words: *identity; modernization of social consciousness; Ruhani zhangyru; patriotism; historical memory; national traditions; social harmony and national unity.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-133-4-63-70>

Introduction. The modern world is going through a stage of radical rethinking of the ways of social development. The concept of economic growth, based on the priority of quantitative indicators of increasing the scale of production, fades into the background. Currently, many scientists, thinking politicians and heads of state have concluded that the problems of growth

should be considered in a different plane, namely from the standpoint of social development. In practice, this means a reorientation of state economic policy, focusing on the effective use of the potential of the human factor, reducing inequality in the distribution of income, preserving moral values, and developing creative work.

Discussion. For Kazakhstan, the problems of efficiency and quality of economic growth are of particular importance. For a long time, our economic development was assessed by the rate of quantitative increase in the gross social product, without considering such a powerful strategic resource as the spiritual sphere, law, morality, and the whole system of non-material production. Our country has entered a new historical period. The most important task is to enter the club of the thirty most developed countries of the world.

«I am convinced», writes N. Nazarbayev in his article «Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity», the large-scale transformations we have begun should be accompanied by an advanced modernization of **public consciousness**. It will not only complement political and economic modernization - it will act as their core» [1].

Further, the First President of the Republic of Kazakhstan, reflecting on the prospects for the development of Kazakhstani society, writes: «Before our eyes, the world begins a new, largely unclear, historical cycle. It is impossible to take a place in the advanced group while maintaining the old model of consciousness and thinking. Therefore, it is important to concentrate, change yourself and, through adaptation to changing conditions, take the best of what the new era brings».

What factors and to what extent affect the viability of the state, its national security, and the dynamic development of the country's economy? The International Center for Problem Analysis and Public Administration Design in Moscow conducted research involving scientists from different countries of the world, including Kazakhstan. Among the working groups of researchers were representatives of various political parties, scientists of different ideological preferences. And the objects of research were citizens of many countries of the planet, of all five continents. In the course of the research, 72 parameters for evaluating non-force and non-material criteria were nominated. All of them were divided into two typological blocks: the ideological and spiritual state of society and the civilizational identity of the state. In addition to

these two parameters, two more were determined: the quality of public administration and, finally, the fourth - material.

The results of the correlation analysis made it possible to establish the following hierarchy of the significance of these factors:

1. Ideological and spiritual state of society - coefficient - 0.74.
2. Civilizational (national) identity - 0.69.
3. The quality of public administration - 0.54.
4. The last line - material factor - 0.28.

The results convincingly confirmed that the tools of intangible, spiritual sociocultural quality have a much greater, decisive importance for the sustainable development of society and the state. All this confirms the dominant role of non-economic factors in the effective development of the country's economy, domestic business and ensuring state and national security. The economy cannot be effective if it is not based and is not built on the principles of social justice, a high culture of management, and, of course, on high moral and ethical standards in conditions of a strong civic identity.

Let's go back to the research results. Of the four most important criteria, two results are close in terms of their indicators: the ideological and spiritual state of society and the civilizational factor or civic identity, that is, the quality of the national unity of the state.

In our opinion, these are two complementary spiritual components that influence each other according to the law of communicating vessels. The higher the culture and spiritual and moral parameters in society, the more stable the ethnic and civic Kazakh identity will be.

Civic identity requires no less community and homogeneity than ethnic identity. This is the homogeneity of political and general culture, as well as civic public consciousness.

Kazakhstan was formed and is being established today as a union of peoples and ethnic groups. This union will be stronger and more united, provided that its main participant - the Kazakh ethnos, as a state-forming entity - is more united. Kazakhs are the fastening fabric of society, the core of the state, this is its supporting structure.

The integration of others, including small ethnic groups and cultures in Kazakhstan, into a single community, into Kazakh identity will be difficult if the integration of the state-forming ethnic group itself, the Kazakhs, is disrupted, therefore it is very important to overcome the existing today, albeit conditional, but persistently existing differences and divisions one and the same people to the southerners, the Westernizers and others. Unfortunately, we come across isolated facts of citizens of our country with a fuzzy or drifting identity.

Why is it so important for us to engage in the formation of civic identity? Why should we not allow the loss and departure from traditional national values that our society has stood on for centuries? Without this, there can be no social immunity, and without it, psychological immunity decreases, the organization and unity of the state decreases.

In our opinion, a society from which the cultural core has been removed has not even zero, but negative assimilation potential. The depletion of the cultural layer leads society to destructive results, and it is not excluded, and to disintegration. Culture is a set of moral, moral, ethical values that form the basis of national identity. This is what makes society collected and organizationally unified. Each state faces the challenge of finding and strengthening the threads that unite us.

Identity is the spirit of the people, the spirit of the nation. The world has long been convinced that the basis of all, without exception, latent and well-known crises, including global ones, is the crisis of culture and spirituality, national and civic identity.

Of course, the unity of legal and political culture is inconceivable from unity with culture as such. Civil identity in Kazakhstan can be successful and with a stable beginning only under one condition, only on the basis of the high culture standards of all ethnic groups in the country, the historical consciousness of all ethnic groups and cultures through the Assembly of the People of Kazakhstan. There are no other resources (only through culture) of civic identity at our disposal. Even if one simply imagines the development of Kazakhstani society purely theoretically,

relying only on the political and legal component without a cultural core, it would be an irreparable lesson from the enormous state damage that the ethnic and culturological characteristics of ethnic groups would be forgotten, for example, the Caucasian Lezginka. And this will entail the loss of political significance.

In modern societies, mechanisms for the formation of interethnic harmony are largely based on identity management processes, on identity politics. To maintain interethnic harmony and mutual interethnic tolerance, the formation of a constructive civic identity and the positive development of ethnic identity are important. The identity of the citizens of the country - like ethnic identity - is understood in the meaning of «who we are» and «what we are». In this sense, identity is seen as self-identification with the community, the idea of it, the emotional experience of these ideas and the willingness to act [2, p. 50].

There are more than ten scientific definitions of the concept of «identity». But, in our opinion, the most capacious and easily perceived: identity is a collective «I». When a citizen, regardless of his national and social origin, his worldview and ideological preferences, considers Kazakhstan to be his homeland, when he feels and says: «This is my land, this is my flag», «this is my President», «this is the anthem of my Motherland» - then we can talk about the signs of our identity.

In science there is such a term - the discourse of identity, that is, it is a concept in which a person in the context of a certain culture and social community defines himself to one or another ethnic, religious, political and similar groups.

Kazakhstan is a multinational state. Geographically, our country is located in the very center of Eurasia. Next to us are states in which dozens of other ethnic groups also live. Moreover, countries such as Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Afghanistan are characterized by precarious stability. There is tension in interethnic relations in neighboring China, in particular in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region. All this makes the problem of preventing interethnic conflicts, timely identification of the factors causing the potential for conflict among the most urgent. One of the main tasks of society is the formation of a culture of interethnic relations.

The Kazakhstani experience, the work created by the First President – the Assembly of the People of Kazakhstan, confirms the need for a thoughtful, balanced and delicate national policy in all public spheres: political, social, cultural and economic, taking into account the general trends of the country's development. National unity, stability and security in a political society do not arise by themselves, they must be persistently formed.

What does N. Nazarbayev call for in his article, referring to the tasks of modernizing the thinking of Kazakhstanis? First of all, to cultivate in oneself love for the native land, for the Fatherland, for your people. This article is a real program document, a real methodological guide to spiritually manage yourself and your consciousness to protect yourself from global zombies. Today, the main battlefield is the souls and hearts of people.

There is a theory: an ethnos, a people have that territory and the ability to govern it, to the extent that they have the strength and power of the people's spirit, the ability to radiate passionate energy. We have a large, vast territory. This is a historical indicator of the strength of the Kazakh spirit. We are proud of this. But this also imposes on our and the coming generation new, more lofty responsibilities.

No society can exist without a value basis. There is a system of values - there is a nation, there is a people. The destruction of one of them is inevitably accompanied by the loss of the other. The First President, in his meditation at the foot of Mount Ulytau, spoke about the historical reality. And she, this given, is defined in the life-affirming mentality of the Kazakhs. The Kazakh people are historically destined to cement our state with their ethnic basis.

One of the most important criteria identified by N. Nazarbayev in the program for the modernization of public consciousness is the preservation of historical memory. Historical memory is a semantic synonym for genetic memory. It seems to us that in both cases it is primarily the memory of generations, their continuity, the genetic and spiritual basis of national traditions. National traditions are the spiritual bond of society. Traditions are in

constant flux. Everything valuable that was filled in Kazakhstani society remains at his disposal. Even in the event of fundamental shifts in the social paradigm, the previous experience is not discarded, but receives a new place and a new role in new conditions. Everything new is important, everything old is necessary. This principle should be called the principle of «combined development». For the normal development of society, it is necessary to seek and find the assemblage points of traditions [3, p. 66-67].

The modern stage in the development of human civilization is distinguished by the substitution and even change of moral values and concepts, that is, sublimation. Unfortunately, some cultural criteria migrated to the field of «cultural archeology», became a kind of memorial to the culture of the past era: conscience, respect for elders, the concept of honor, the role and value of the family, asceticism, and so on. Mercantilism, consumerism, cynicism and ignorance began to dominate.

In 2016, an international group of scientists, politicians and creative authors presented the report «Xenophobia, Radicalism and Hate Crime in Europe 2015». By almost all parameters and criteria, the citizens of the post-Soviet space turned out to be incomparably more tolerant than the residents of the European Union.

The report's conclusion is disappointing: «The analysis carried out for 2015 confirms that a process of decay and a crisis of tolerance has begun in Europe. The European society is experiencing a civilizational confrontation and split along ethnic and religious lines» [4].

Tolerance is patience and open-mindedness. This is a whole spiritual practice and scientific theory. There, in Europe, a person is taught: any difference is normal, it is worse than us, but train your will for patience.

Our history is different from the European one. Of course, not everything is going smoothly with us, but we have not and do not have oppression of other peoples, religious wars, millions of people have always lived peacefully and live in a very diverse society with us. We have a historical rule, we have an age-old tradition of Kazakhs - hospitality.

We do not need to endure, we do not need to restrain ourselves - instead of tolerance, we have hospitality. We do not tolerate - we just love and respect.

Having created such a unique spiritual instrument as the Assembly of the People of Kazakhstan, the President, not just, figuratively speaking, wrote a libretto for the score he compiled, he did it so subtly and accurately that each musical instrument issues its own, necessary note, plunging the entire Kazakh society into a state of touching perception of the sovereign anthem of friendship between peoples.

When by his decree on March 1, 1995, he created the Assembly of the People of Kazakhstan, he took a symphony orchestra as a prototype, where each instrument has its own part, its own timbre and its own sound.

Result. What conclusions can be drawn, what is the result? The Kazakh model of interethnic harmony differs from the models of European multiculturalism, the American «melting pot», «ghetto» and others in that in Kazakhstan, each ethnic group has an instrument with a special timbre and sound in the orchestra of the all-Kazakhstan symphony of friendship. It is in the dissimilarity that he is dear and loved by his neighbor.

What makes our Kazakhstani model different from other models? There are several fundamental and methodological differences.

First. Our model, N. Nazarbayev's model, uses the right of openness as the main, basic basis, not isolation, as is observed, say, in the model of the American «melting pot» or European multiculturalism. We have the principle of ethnic and cultural «diffusion» we have defined. For us, culture is a spiritual substance that has no boundaries. But it is based on the solid foundation of an ethnic core. And the ethnic core is a triad: language, national traditions and historical memory. Thus, forming the foundations of Kazakhstani identity, through the authoritative Assembly of the People of Kazakhstan, which has become a school of Kazakhstani patriotism and an academy of spirit, we create conditions for each ethnic group to absorb and absorb the traditions of other cultures, to remain in oneself, to know their language, to know their traditions.

The civilizational choice made by Kazakhstan in favor of preserving cultural diversity turned out to be not only far-sighted, but also deeply thought-out. In our country, each «cultural type» and ethnos complements other types, like a missing sound, which, **without merging or absorbed** by another sound, creates a special chord with them. It can be emphasized **without merging and separating**.

This is very important, therefore, this is the **second** feature that distinguishes our model from others. It can be defined as the principle of communicating vessels, when a kind of atmosphere of ethnic and cultural diffusion is created. In such conditions, there is a process of exchange and complementing each other, enriching the ethnic core through the development of a cultural shell.

Summarizing these two factors that distinguish our Kazakhstan model and give it its own unique framework, we can derive its methodological formula, referring to the scientific base.

In our opinion, the concept of «identity» is similar to the concept of «civilization». Argentine scientist Igor Andrushkevich presented and substantiated the structure of «civilization» in the form of three concentric spheres: the inner sphere – the «**core**», the type of belief that determines the scale of preferences, the criterion for distinguishing between good and evil, and moral maxims. The common spirit of the people is formed in the core. It, the core, is embraced by the «**nutritious pulp**», which is something other than «culture» (cultural shell). **The third layer** – «**protective shell**» – public and state structures that protect the nutritious pulp (cultural shell) and the **core** from external and internal enemies - the army, police, prosecutors, courts, and so on [5, p. 28].

In our opinion, as the fourth substance, the Assembly of the People of Kazakhstan should be added and ranked among the most important component of the formula derived.

We do not exclude that this project, proposed in our material, may cause doubt, and disagreement, and criticism. And this is good.

After all, the development and search for meanings and images based on the historical multinational cultural heritage is a key moment.

This is especially important in conditions when the whole world is moving in the assessment of development from quantitative to qualitative parameters (as was discussed earlier). In other words, this is the correspondence of the growth of spiritual and moral ideas of peoples about the values of life.

Every ethnos, every nation is a complex dynamic phenomenon. Belonging to it cannot be described using a narrow set of criteria. It is even more difficult to do this in a multi-ethnic, multi-ethnic society, such as our country. Genetic and social diversity makes Kazakhstan one of the most important domestic government concerns. The most obvious criterion for national politics is self-awareness. The common Kazakhstani citizenship, uniting representatives of many ethnic groups for centuries, has not lost the multinational composition of our state. The uniqueness of the ethnogenesis of Kazakhstani society is that the national identity of each ethnic group inevitably means solidarity with the fate of the entire people of Kazakhstan. We have formed a kind of synthesis of the highest and most worthy ideals of each of the cultures represented in the republic.

Conclusion. Kazakhstan today acts already as a hotbed of Eurasian identity, as its ethno-cultural archetype. Kazakhstan has a huge potential for civic identity. N. Nazarbayev in his article «Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity» set the task of enormous social and state importance - through a qualitative change in the consciousness of Kazakhstanis to build a fundamentally new relationship of each

of us to the country, to our native land, to each other.

N. Nazarbayev's insistence on changing and modernizing public consciousness through strengthening the role of such a powerful strategic resource as civic and ethnic identity is caused by the rapidly changing reality around us. Many thinking politicians and, in general, scientific thought have come to understand that the gain and success in the future lies not only in technologies, but in the culture and creative potential of those who create these technologies. The progress of human qualities, culture, noosphere as a real practical priority was advocated by the great scientists of the past from K. Marx to V.I. Vernadsky.

Taking such a priority as the basis of state policy means making progress in those areas that, by developing the non-material and non-commercial component and breaking the deadlock of «market fundamentalism» and «consumer society», give a great social and economic effect.

Winning today in global competition can only be achieved by relying on skilled, knowledgeable, morally prepared citizens. Without this, the strategy of advanced development is not possible [6, p. 5].

And if we deliberately work to strengthen Kazakhstan's identity on the basis of the program of the First President-Elbasy – «Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity» – «Ruhani zhangyru», using spiritual and organizational tools for modernizing consciousness, then we will get the effect of synergy.

References

- 1 Назарбаев Н. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Газета «Казахстанская правда». - №71 (28450), 2017.
- 2 Дробижеева Л.М. Гражданская, этническая и региональная идентичность: вчера, сегодня, завтра / Л. М. Дробижеева. - Москва: Российская политическая энциклопедия, 2013. - 485 с.
- 3 Щипков А.В. Традиционализм, либерализм и неонацизм в пространстве актуальной политики / А.В. Щипков. - Санкт-Петербург: Алетейя, 2015. - 88 с.
- 4 Неменский О. Толерантность и радушие // Литературная газета. - №45 (6575), 2016.
- 5 Тростников В.Н. Бог в русской истории / В.Н. Тростников. - Москва: Изд. совет РПЦ, 2008. - 206 с.
- 6 Бузгалин А. В поисках альтернатив // Газета «Литературная газета». № 35 (6656), 2018.

А.А. Башмаков¹, Х.Б. Маслов², Ж.З. Төлеубаев³¹²³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан**Қазақстандық бірегейліктің қайнар көздері және қоғамдық сананы жаңғырту**

Аңдатпа. Көпұлтты Қазақстанның тәуелсіз және бәсекеге қабілетті мемлекет болып қалыптасуы мен дамуындағы маңызды басымдықтардың бірі жас мемлекеттегі этносаралық келісім мен тұрақтылық идеясын ілгерілету бағыты болды. Сондықтан Тұңғыш Президент – Елбасы Н.Ә. Назарбаев тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап қазақстандық мемлекеттілікті нығайтатын басты құндылық ретінде елдің бірлігі мен қоғамдық келісімді мемлекеттік саясаттың бұлжымас қағидасына айналдырды. Қазақстан Орталық Азия аймағында және әлемдік кеңістікте этносаралық қатынастар саласындағы жетістіктерімен татулық пен тұрақтылықтың бірегей үлгісі ретінде көптеген шет елдердің қоғам және мемлекет қайраткерлерінің, ғалымдарының назарын аударды. Бұған Нұрсұлтан Назарбаевтың моделі деп аталатын этносаралық келісімнің қазақстандық үлгісіне назар аударатын көптеген танымал шетелдік қайраткерлердің түрлі мақалалары мен еңбектері дәлел бола алады.

Бұл мақалада авторлар Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Назарбаевтың этносаралық келісім мен азаматтық бірліктің қазақстандық үлгісінің әдіснамалық негіздерінің артықшылықтарын ашып көрсетуге тырысты және де «бірегейлік» түсінігінің өзіндік анықтамасын береді. Авторлар Қазақстан халқы Ассамблеясы – қазақстандық патриотизмді жастардың бойында тәрбиелеудегі ең маңызды мекеме ретінде ерекше рөл атқаратынын атап өтеді: «Қазақстанның мәдени әртүрлілікті сақтау үшін жасаған өркениетті таңдауы – терең ойластырылған мәселе болды», – деп түйіндейді. Олар «сәйкестік» пен «өркениет» ұғымдары мен тұжырымдамасы арасында ерекше ұқсастық бар екендігіне көңіл аудартады. Бұл мақаланың тағы бір артықшылығы – Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының рөлі туралы авторлардың берген терең түйін-мәлімдемесі. Бүгінде, Елбасының айтуынша, қазақстандықтар санасының жаңғыруы мен заманауи әлемдік көзқарас қалыптастыру – ең маңызды міндет болып табылады. Елбасының бұл тапсырмасын орындамай экономикалық реформаларды, саяси жаңғыртуды жүзеге асыру және ең бастысы қазақстандық бірегейлік негіздерін қалыптатыру мүмкін емес.

Түйін сөздер: сәйкестік; Рухани жаңғыру; патриотизм; тарихи жады; ұлттық дәстүрлер; қоғамдық келісім; ұлттық бірлік.

А.А. Башмаков¹, Х.Б. Маслов², Ж.З. Тулеубаев³

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Истоки казахстанской идентичности и модернизация общественного сознания

Аннотация. Одной из важнейших приоритетов в становлении и развитии многонационального Казахстана как независимого и конкурентоспособного государства стало продвижение идеи межнационального согласия и стабильности в молодом государстве. Первый Президент – Елбасы Н.А. Назарбаев, неоднократно подчеркивал, что согласие в обществе, единство народа и стабильность – это главное достояние, формирующее основу казахстанской государственности. Казахстан, являясь уникальным примером межнационального согласия, мира и стабильности в Центрально-Азиатском регионе и мировом пространстве сумел привлечь внимание общественных и государственных деятелей, ученых из многих зарубежных стран своими достижениями в сфере межэтнических отношений. Об этом свидетельствуют различные статьи и труды многих известных зарубежных деятелей, обращающих внимание на казахстанскую модель межэтнического согласия, по праву называющейся моделью Нурсултана Назарбаева.

В данной статье авторы сделали попытку найти ключевые аргументы в пользу методологических достоинств казахстанской модели Первого Президента Республики Казахстан – Н. Назарбаева межэтнического согласия и гражданского единства. Дают авторское определение и понятие «идентичности».

Особую роль авторы отводят Ассамблеи народа Казахстана, как важнейшему институту по воспитанию у нашей молодежи казахстанского патриотизма. Авторы полагают, что: «цивилизационный выбор, сделанный Казахстаном в пользу сбережения культурного многообразия, оказался глубоко продуманным». Интересную аналогию они проводят между понятиями «идентичность» и понятием «цивилизация».

Еще одним достоинством этой статьи является утверждение его авторов о бесспорной роли программной статьи Н. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Сегодня, по его утверждению, модернизация сознания казахстанцев, формирование современного мировосприятия – важнейшая задача. Без реализации этой задачи Елбасы невозможно осуществление экономических реформ, политической модернизации и, конечно же, невозможно создание основ казахстанской идентичности.

Ключевые слова: идентичность; модернизация общественного сознания; Рухани жаңғыру; патриотизм; историческая память; национальные традиции; общественное согласие; общенациональное единство.

References

- 1 Nazarbayev N. Vzglyad v budushcheye: modernizatsiya obshchestvennogo soznaniya. [Look into the future: modernization of public consciousness], Kazakhstanskaya Pravda [Kazakhstan truth], 2017. № 71 (28450) [in Russian]
- 2 Drobizheva L.M Grazhdanskaya, etnicheskaya i regional'naya identichnost': vchera, segodnya, zavtra [Civic, ethnic and regional identity: yesterday, today, tomorrow] (Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, Moscow, 2013, 485 p.) [in Russian]
- 3 Shchipkov A. Traditsionalizm, liberalizm i neonatsizm [Traditionalism, liberalism, and neo-Nazism] (Saint Petersburg, Aletya, 2015, 88 p.) [in Russian]
- 4 Nemenskiy O. Tolerantnost' i radushiye [Tolerance and cordiality], Literaturnaya gazeta [Literary newspaper], 45 (6575), (2016) [in Russian]
- 5 Trostnikov V.N. Bog v russkoy istorii [God in Russian history] (Izd. sovet RPC, Moscow, 2008, 208 p.) [in Russian]
- 6 Buzgalin A. V poiskakh al'ternativ [In search of alternatives], Literaturnaya gazeta [Literary newspaper], 35 (6656), (2018) [in Russian]

Information about authors:

Bashmakov Anatoly Afanasyevich – Doctor of Economics, Professor, Chairman of the Assembly of the People of Kazakhstan Department, Satpayev street 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Maslov Halil Borisovich – **Corresponding author**, Ph.D., Associate Professor of the Department of the Assembly of the People of Kazakhstan, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev street 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Tulebaev Zhanibek Zeinolla uly – Master of History, Senior Lecturer of the Assembly of the People of Kazakhstan Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev street 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Башмаков Анатолий Афанасьевич – э.ғ.д., профессор, Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедралары Қауымдастығының төрағасы, Сәтпаев көшесі 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Маслов Халил Борисович – **автор для корреспонденции**, Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасың доценті, Сәтпаев көшесі 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Төлеубаев Жанибек Зейнолла-ұлы – тарих магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасың аға оқытушысы, Сәтпаев көшесі 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Танымда логикалық және интуитивті білімнің арақатынасы

Аңдатпа. Мақалада танымдық процестің қажетті құралы болып табылатын классикалық логика мен интуицияның философиялық мәселелері зерттеуге алынған. Логика ғылымының философия тарихында алатын орны мен маңыздылығына, логика мен интуицияның байланысына, олардың танымдық қызметтегі рөліне мән берілген.

Қазіргі заманғы ғылыми таным мәселелерінде шығармашылықтың мәнділігі мен атқаратын міндеттері талқыланып, оның кезеңдері зерделенген. Шығармашылық пен интуицияның арақатынасы зерттелген.

Ғылыми мәселелерде дискурсивті ойлаудың жеткіліксіз болатындығы, интуитивті ойлаудың эвристикалық білім формасы ретінде жаңа идеяларды тудыру мәселелері талданған. Сонымен бірге, гносеология тарихында философтардың интуицияға берген анықтамаларына талдау жасалынған. Зияткерлік интуицияға классификация келтірілген. Логика мен интуиция антипод ретінде емес, керісінше бір-бірімен тығыз байланысты, бір-бірін қолдайтын және толықтыратын білім, ойлау формасы болып табылатындығы тұжырымдалған.

Түйін сөздер: логика; интуиция; таным; шығармашылық; дискурсивті ойлау; интуитивті ойлау.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-133-4-71-76>

«Егер, абсолютті қисынды болсақ,
ешқандай жаңалық аша алмаймыз».

А. Эйнштейн

Кіріспе. Жаңа заман дәуірі ғылымның мәртебесін өзгертіп, әлеуметтік өзгерістер мен дамудың қажетті факторы ретінде анықтаған болатын. Ғылымның пайда болуы мен дамуы рационалдық танымның қалыптасуымен тікелей байланысты болып табылады. Бұл таным деңгейінің ерекшелігі ежелгі антикалық философияның зерттеу пәні болған еді. Мұндай қызығушылықтың нәтижесінде логика дұрыс ойлаудың формалары мен заңдылықтары туралы жеке ғылым ретінде қалыптасты. Осылайша, Аристотель логиканың негізін қалап, адам

шындықты тани алатын құралдар мен әдістер жүйесін жасады. Аристотельдің логикасы классикалық немесе дәстүрлі мәртебеге ие болды және ұзақ уақыт бойы адам танымының механизмдерін түсіндірудің жалғыз дұрыс әдісі болып саналды.

XIX ғасырда жағдай түбегейлі өзгерді, бұған әсер еткен жаратылыстану мен ғылыми білімнің революциялық жаңа деңгейге шығуы еді. Ал пайда болған мәселерді шешуге формальды логика стандарттары сәйкес келмеді, сондықтан жаңа негіздемелер мен жаңа әдістеме қажет болды. Біздің таным

нәтижелерінің деңгейінде объективті және субъективті арақатынас туралы сұрақтарға жауап беруге классикалық логика шектеулі болды. Әрине, бұл ақиқат мәселесімен байланысты болды. Ал ақиқат барлық ғылымдар үшін танымның түпкі мақсаты болып табылды.

Адамның шығармашылық қабілеттерінің табиғатын зерттеуге байланысты туындаған сұрақтар аса маңызды мәселеге айналды. Әсіресе, адамның зияткерлік қызметі саласында классикалық логикада сипатталған алгоритмдер жеткіліксіз болды. Шығармашылық процестің міндетті шарты болып табылатын интуиция классикалық логика жүйесінен тыс еді.

Талқылау. Жаңа заман дәуірінде интуиция мәселесін көптеген философтар зерттеген: эмпиризм өкілдері (Т.Гоббс, Дж.Локк) және рационалистер (Р.Декарт, Б. Спиноза). Егер эмпириктер «интуиция» терминін (латын тілінен шыққан *intuitus* – бақылау, көру – яғни көру арқылы қабылдау) сезімдік таным формасы ретінде түсіндірсе, рационалистер мүлдем басқа түсінік берді [1]. Мысалы, Рене Декарт схоластикалық және аристотельдік идеяларды қатты сынға алып, интуицияны анық және зейінді ақыл ұғымы ретінде анықтап аралық дәлелдемелерсіз ақыл-ойдың ақиқатты тікелей көру қабілетімен байланыстырды [2]. Интуитивті білім өзін-өзі айқындайтын, анық болып табылады. Интуиция – адамның ақыл-ойының туа біткен қабілеті [3].

Неміс классикалық философиясының өкілі И. Канттың ойынша интуиция рефлексиямен қатар танымның маңызды құралы болып табылады, және интуициясыз шындыққа сәйкес келетін білім алу мүмкін емес. И. Кант бойынша интуиция заттарды түсіну үшін бастапқы тікелей ұғым болып табылады. Ол интуицияны түйсік арқылы танылатын эмпирикалық және априорлы шындықты танытын универсалийлердің таза интуициясы деп жіктеген.

Г. Гегель бойынша интуиция – сезімдік қабылдау түріндегі таным. Ол «сөзсіз күмәнсіз», «күн сияқты айқын, тек сезімдік»

білім береді. Интуитивтік танымның негізінде сезімталдық жатқанын атап өткен [4].

Өмір философиясының өкілі, интуитивизм бағытының негізін салушы А. Бергсон интуиция мәселесені аса мән беріп, оны әлем мен уақыттың тұтастығын түсіну тәсілі ретінде қарастырды. Ол үшін интуиция дегеніміз – адамның өз ішкі жан дүниесін тануы, ол арқылы тұлға болмыспен үйлесімділігін, біртұтастығын, өзін уақыт ағымында екендігін сезінеді. А. Бергсон интуицияны заңдарға бағынбайтын, ерекше рухани күш болып табылатын шығармашылық процесспен байланыстырды. Өйткені, тек қана адамның шығармашылық қызметі, оны тұлға ретінде анықтайды. Интуиция – бұл инстинкт, ол мінез-құлықты анықтайтын форма ретінде алдын-ала оқытусыз тікелей пайда болады [5].

Аналитикалық психологияның өкілі К.Г. Юнг интуицияны логикаға дейінгі даму сатысын мінездейтін бейнелі пәндік ойлау ретінде қарастыра отырып, адамның жасы қосылған сайын, интуицияның рөлі біршама төмендеп, ойдаудың әлеуметтік типі логиканың мәні артатынын айтып кеткен. Ол интуицияны ойлау мен сезім рационалды ретінде өсетін аналық негіз деп атады.

Қазіргі заманғы гносеологияның негізгі мәселелерінің бірі адамның шығармашылық қызметінің табиғаты мен механизмдерін анықтаумен байланысты. Бұл мәселені шешу шығармашылықтың қажет алгоритмдері ретінде логика мен интуицияның арақатынас ерекшеліктерін айқындауды талап етеді. Ғылыми таным процессін зерттеу ғылыми-зерттеушілік ойлаудың күрделілігін анықтауға мүмкіндік берді: бір жағынан, ол логиканың қатаң талаптарын қанағаттандыруы керек, екінші жағынан, оның барлық кезеңдері формальды-логикалық заңдардың стандартына сәйкес келмейді. Бұл заңдар пайымдау мен олардың элементтері арасындағы қатаң анықталған қатынастарды көрсетеді. Бірақ, ғылыми таным әрқашан осындай заңдарға ғана емес, сонымен бірге ықтималды пайымдау принциптерін де қолданады, олар кез-келген мәселелерді міндетті түрде шешуге кепілдік бермейді,

бірақ нақты нәтиже анықталғанға дейін іздеу әрекеттерін жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Интуиция танымдық қызметінің элементі ретінде логикаға қарама-қарсы келмейді, өйткені сайып келгенде, ол да оның қағидалары мен заңдарына сүйенеді. Ғылыми зерттеу нақты дәлелдемелерді талап етеді, бірақ жаңа идеялар мен болжамдар жасауға мүмкіндік беретін интуитивті шешімдерді қолданбау мүмкін емес.

Таным процессі және оның нәтижелері бастапқы ақпараттың сипатымен және логикада қабылданған осы ақпаратты өңдеу алгоритмдерімен ғана емес, сонымен қатар осы ақпаратты өңдейтін, түрлендіретін тұлғаның ерекшеліктерімен де анықталады. Интуиция және оның механизмдері таным субъектісінің тұлғалық ерекшеліктеріне тәуелді, содықтан оны танып білу күрделі болып табылады. Көбінесе интуицияны адамның эвристикалық ерекшеліктерімен байланыстырады, бұл оның компоненттері арасында қатаң себеп-салдарлық байланыс орнату мүмкін еместігін білдіреді. Бірақ кез-келген ғылыми болжам түбінде логикалық негіздеуді қажет етеді. Бұл жағдайда ойлау процессі кері тәртіпте жүзеге асырылады: соңғы нәтижеден аргументтерге және оны негіздейтін дәлелдемелерге дейін. Логика мен интуиция тұтас таным процессінің бір-бірін толықтыратын екі жағы екендігі күмәнсіз. Ғылыми таным қызметінде логикалық ой қорытындылар мен интуитивтік болжамдар үнемі ауысып, бір-бірін толықтырып, үйлесімде болады. Бұл тұрғыда логикалық және интуитивті білімді жеке қарастыру мүмкін емес. Логикалық дәлелдемелермен бекітілмеген интуитивті қадамдардан ақиқатты теория шықпайды. Таза интуитивті таным ұғымы метафизика саласына қатысты болуы мүмкін, бірақ оны ғылымға бейімдеу аса күрделі болып табылады. Екінші жағынан, тек логикалық қорытындыларға негізделген білім айтарлықтай прогреске әкелуі екіталай, өйткені түбегейлі жаңа идеялар мен тұжырымдамаларды құру үшін шығармашылық компонент қажет.

1926 жылы ағылшын психологы Грэм Уоллес «Ойлау өнері» кітабында кез-келген

шығармашылық процесстің төрт кезеңдерін анықтады:

1. Дайындық кезеңі, оның барысында алға қойылған міндеттер мен оны шешудің мүмкін жолдары қарастырылады;
2. Идеяның инкубациясы кезеңі, шешім қабылдаудан уақытша бас тарту және басқа сұрақтарға ауысу;
3. Инсайт кезеңі, мақсат етіп қойған мәселенің мәнін интуитивті түсіну;
4. Тексеру кезеңі, нәтижені сынау және іске асыру [6].

Шығармашылық процесстің жоғарыда аталған кезеңдері логикалық – рационалды ережелер (бірінші, төртінші) және интуитивті шешімдердің (екінші, үшінші) үйлесімі екенін атап өткен жөн.

Аргентикалық философ М.Бунге зияткерлік интуицияға ерекше назар аудара отырып, былай деп жазды: «Жалғыз ғана логика ешкімді жаңа идеяларға жетелей алмайды, өйткені бір грамматика ешкімді өлең шығаруға, ал үйлесімділік теориясы симфония құруға шабыт бере алмаған. Логика, грамматика және музыка теориясы формальды қателіктер мен сәйкес ойларды анықтауға мүмкіндік береді, бірақ олар бізге «субстанциялар – бақытты идеялар, жаңа көзқарастарды» бермейді. Ғылымда интуиция арқылы жаңалық ашқан көптеген ғалымдар бар: Архимед, Ньютон, Броун, Кекуле және т.б.».

М. Бунге интуицияның төмендегідей жіктелуін ұсынған:

- Интуиция қабылдау ретінде. Мұнда интуиция белгі немесе затты оның мазмұнымен жылдам сәйкестендірудің талдау қабілеті болып табылады.
- Интуиция қиял ретінде. Метафораларды ұсыну және қалыптастыру қабілеті. Метафора тиімді эвристикалық құрал болып табылады. Шығармашылық қиял танымның қажетті элементі ретінде әрекет етеді, өйткені логикаға ғана сүйеніп жаңа идеяларды тудыру мүмкін емес.
- Интуиция ақыл-парасат ретінде. Мұнда интуиция жедел ой қорытындылар түріндегі синтетикалық қабілет. Бұл

«аргументтердің ұзын тізбегін» қысқартатын және аралық байланыстарсыз біріктіретін картезиандық интуиция. Бұл интуиция логикалық байланыстың синтетикалық апперцепциясына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

– Интуиция практикалық даналық формасындағы бағалау ретінде. Парасатты пайымдау, алғырлық және терең ой: мәселенің маңыздылығын тез және дұрыс бағалай білу, теорияның ақиқаттылығы, әдістің қолданылуы мен сенімділігі және әрекеттің пайдалылығы. Мұнда интуиция қалыпты ойлау тәсілі ретінде [7].

М.Бунге ұсынған классификация гносеологиялық мәселелерге негізделген: қабылдау, қиял, ақыл-парасат, даналық. Алайда, оның талдауында онтологиялық мазмұн ескерілмеген. Интуиция бағытталған объектінің онтологиялық мәртебесін ескере отырып, оны дәлірек жіктеу қажет. Интуицияны эпистемологиялық тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге оның онтологиялық мәселесін де қарастыруға болады. Интуицияны жіктеу мәселесі тұтастай алғанда күрделі болып табылады. Өйткені жіктеу пәні формальды классификация ережелеріне бағынбайды.

Күнделікті өмірде логика мен интуицияны антиподтар ретінде қарастырылады. Осы өлшемге байланысты адамдарды да екі топқа бөліп жатады: рационалистер мен интуитивистер. Ғылыми танымда да,

күнделікті өмірде де логика мен интуицияны диалектиканың қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресі заңы ретінде қарастыру дұрыс емес. Олар бір-бірін толықтырып, үйлесімді өмір сүреді. Екеуі де ойлау процесінің құрамдас бөліктері. Көптеген адамдарда логикалық ойлау мидың сол жақ жарты шарына, ал оң жағы интуиция үшін жауап береді [8]. Алайда, адам миы жарты шарларының арасындағы функциялардың әр түрлі болуына қарамастан, олар бір-бірімен жақсы әрекеттеседі.

Қорытынды. Дискурсивті және интуитивті ойлау мен бір-бірін жоққа шығармайды және алмастырмайды. Таным процессінде олар, әдетте, бір-бірімен тығыз байланысты, бір-бірін қолдайды және толықтырады. Логика мен интуиция өздерінің қажетті рөлдерін атқарып, танымда сөзсіз екеуіде құрал болып табылады. Логика нақтылық беретін дәлелдеме, аргумент құралы болса, интуиция – өнертарқыштық, шығармашылық негізі.

Сонымен, логика мен интуиция бір-біріне қарсы бағытталмауы керек. Олардың әрқайсысы өз орнында және өз уақытында қажет. Адамға кенеттен келетін интуитивті түсіну қатаң логикалық-рационалды пайымдауға қол жетімді емес шындықты аша алады. Алайда, интуиция нақты тұжырымдама жасауды бекіте алмайды, интуитивті болжамдар субъективті және тұрақсыз, олар логикалық негіздеуді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Асмус В.Ф. Проблема интуиции в философии и математике: Очерк истории. XVII – начало XX вв / В.Ф. Асмус. - Москва: Мысль, 1965. - 312 с.
- 2 Декарт Р. Правила для руководства ума / Р. Декарт. - Москва: Соцэкгиз, 1936. - 88 с.
- 3 Декарт Р. Начала философии. Антология мировой философии / Р. Декарт. - Москва: Мысль, 1970. - 233 с.
- 4 Грановская Р.М., Березная И.Я. Интуиция и искусственный интеллект / Р.М. Грановская, И.Я. Березная. - Москва: ЛГУ, 1991. - 272 с.
- 5 Реми Хесс. 25 ключевых книг по философии. Анализ и комментарии / Реми Хесс. - Челябинск: Урал LTD, 1999. - 288 с.
- 6 Грэм Уоллес. Стадии творческого процесса по Уоллесу [Электрон. ресурс]. - URL: <https://cutt.ly/3heazsw> (Қолданған күні 28.07.2020)
- 7 Бунге М. Интуиция и наука / М. Бунге. - Москва: Прогресс, 1967. - 188 с.
- 8 Зденек М. Развитие правого полушария. (Углубленная программа высвобождения сил вашего воображения) / М. Зденек. - Минск: ООО «Попурри», 2004. - 126 с.

Т.С. Жахина

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан***Соотношение логических и интуитивных знаний в познании**

Аннотация. В статье исследуются философские проблемы классической логики и интуиции, которые являются необходимым инструментом познавательного процесса. Роль и значение логики в истории философии, соотношение логики и интуиции, их роль в познавательной деятельности.

Рассмотрена значимость, роль и этапы творчества в аспекте современных проблем познания, а также взаимосвязь творчества и интуиции.

Доказана недостаточность дискурсивного мышления в научных проблемах познания, а интуитивное мышление рассматривается как эвристическое знание, порождающее новые идеи.

Проведен анализ определений интуиции философами в истории гносеологии. Приведена классификация интеллектуальной интуиции. Интуиция охарактеризована как когнитивная способность, а также определен научный статус интуиции. Логика и интуиция рассмотрены не как антиподы, а как формы мышления тесно связанные и дополняющие друг друга.

Ключевые слова: логика; интуиция; познание; творчество; дискурсивное мышление; интуитивное мышление.

T.S. Zhakhina

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.***Correlation of logical and intuitive knowledge in cognition**

Abstract. The article examines the philosophical problems of classical logic and intuition, which is a necessary tool for the cognitive process. The role and significance of logic in the history of philosophy, the relationship between logic and intuition, their role in cognitive activity.

The significance, role and stages of creativity in the aspect of modern problems of cognition, as well as the relationship between creativity and intuition are considered. The insufficiency of discursive thinking in scientific problems is proved, and intuitive thinking is considered as heuristic knowledge that generates new ideas.

The analysis of definitions of intuition by philosophers in the history of epistemology is carried out. The classification of intellectual intuition is given. Logic and intuition are considered not as antipodes, but as forms of thinking closely related and complementary to each other.

Key words: logic; intuition; cognition; creativity; discursive thinking; intuitive thinking.

References

- 1 Asmus V.F. Problema intuiicii v filosofii i matematike: Oчерk istorii. XVII – nachalo XX [The problem of intuition in philosophy and mathematics: Essay on history. XVII - early XX centuries] (Mysl', Moscow, 1967, 312 p.). [in Russian]
- 2 Dekart R. Pravila dlya rukovodstva uma [Rules for the Direction of the Mind] (Sotsekgiz, Moscow, 1936, 88 p.). [in Russian]
- 3 Dekart R. Nachala filosofii. Antologiya mirovoj filosofii [The Beginnings of Philosophy. Anthology of World Philosophy] (Mysl', Moscow, 1970, 233 p.). [in Russian]
- 4 Granovskaya R.M., Bereznaya I.YA. Intuiciya i iskusstvennyj intellect [Intuition and artificial intelligence] (LGU, Moscow, 1991, 272 p.). [in Russian]
- 5 Remi Hess. 25 klyuchevyh knig po filosofii. Analiz i kommentarii [The 25 Key Books on Philosophy] (Ural LTD, Chelyabinsk, 1999, 288 p.). [in Russian]

- 6 Graham Wallas. Stadii tvorcheskogo processa po Uollesu [The Stages of the Creative Process by Wallas] Available at:<https://cutt.ly/3heazsw> (accessed 28.07.2020). [in Russian]
- 7 Bunge M. Intuiciya i nauka [Intuition and Science] (Progress, Moscow, 1967, 188 p.). [in Russian]
- 8 Zdenek M. Razvitie pravogo polushariya. Uglublennaya programma vysvobozhdeniya sil vashego voobrazheniya [Right hemisphere development. An in-depth program to release the forces of your imagination] (Popurri, Minsk, 2004, 126 p.). [in Russian]

Сведения об авторах:

Жахина Толкын Сериковна – магистр культурологии, старший преподаватель кафедры философии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. А. Янушкевича 6, Нур-Султан, Казахстан.

Zhakhina Tolkyn Serikovna – Master of Cultural Studies, Senior Lecturer of the Department of Philosophy at L.N. Gumilyov Eurasian National University, A. Yanushkevich 6 str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

А.К. Кистаубаева

Центральный государственный музей РК, Алматы, Казахстан
(E-mail: aigulkyst@mail.ru)

Трудовая иммиграция казахов во Францию

Аннотация. В данной статье рассматривается состояние трудовой иммиграции казахской диаспоры, а также изучение возможных условия экономической адаптации казахов в развитых европейских странах. Целью данного исследования является выявить причины трудовой миграции казахов во Францию. Исходя из поставленной цели, в исследовании решаются следующие задачи, направленные на изучение истории и современного положения казахов, проживающих во Франции, в фокусе анализа политики правительства Франции в отношении к иммиграционным рабочим и служащим в 1945-1980-е годы; причин трудовой иммиграции казахов во Францию.

Западная Европа превратилась в центр притяжения иностранных трудящихся, направляющихся сюда, прежде всего из менее развитых стран континента, а также из Турции. В последние десять лет межгосударственная миграция трудящихся в Западной Европе выросла до невиданных размеров. Ежегодно более миллиона рабочих направлялись из одних европейских стран в другие, в поисках работы. Причины крылись в политическом и экономическом кризисе, росте уровня безработицы, что стало следствием увеличения числа мигрантов среди казахов во Франции. Послевоенная экономическая ситуация обусловила спрос рабочих рук для восстановления, разрушенного войной хозяйства, привела к повышению уровня тарифов (зарплаты). Ученые полагают, что активное пополнение рабочего рынка Франции дешевой иностранной рабочей силой из других стран, объясняется удобным расположением Франции.

Ключевые слова: иммиграция; трудовая иммиграция; казахи; Франция; демография; диаспора.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-133-4-77-86>

Введение. Влияние иммиграции на социально-экономическое, политическое, демографическое и культурное развитие мира общеизвестно. Поэтому анализ состояния трудовой иммиграции казахской диаспоры, а также изучение возможностей условий к экономической адаптации казахов в развитых капиталистических странах таких как, Франция представляется необходимым как составляющая этапности расселения казахов в этой стране.

Иммиграция «иностранного труда» не является новым феноменом в Западной Европе. Вначале XX в. бурный подъем

промышленности, высокая аграрная конъюнктура и возросший спрос на рабочие руки обусловили, наряду с другими факторами и погоней монополий и крупных землевладельцев за максимальной прибылью, нарастание импорта иностранной рабочей силы. Следует отметить, что в 1920-е годы Франция занимала второе место после США по импорту рабочей силы. Быстрый рост трудовой иммиграции был связан не только с временной стабилизацией капитализма, но и с развитием экономики [1, с. 237].

Политика государств Западной Европы в отношении необходимости привлечения

иностранной рабочей силы началась вскоре после окончания Второй мировой войны. Экономика подавляющего большинства европейских стран, как победительниц, так и побежденных, была основательно разрушена. Многие страны понесли огромные потери в людских ресурсах [2, с. 15]. Законы в области миграции, принимаемые индустриальными государствами, носили в значительной степени конъюнктурный характер. Фактически, они гарантировали приток рабочей силы лишь в период экономического подъема, когда крупный капитал испытывал острую недостаточность наемных работников [3, с. 32]. В самом начале миграционного движения представлялось как кратковременное мероприятие: что иммигранты, покинувшие свои страны, будут находиться от трех до пяти лет в другом государстве, по истечении которых будут возвращены на родину [3, с. 94].

В новейшее время Франция еще более упрочила свое положение ведущей на европейском континенте страны трудовой иммиграции. Трудовая иммиграция во Франции выявила некоторые оценочные данные о социально-экономическом положении иностранных рабочих. Становление нового иммиграционного курса проходило в послевоенной Франции в сложных социально-экономических условиях. Кроме того, рынок труда проявил недостаток труда в 1950 г., характеризовавшийся двумя факторами: экономическим и демографическим.

К постановке задачи. Демографический фактор был связан с огромными людскими потерями во время Второй мировой войны, а также с выборкой репродуктивной способности, которая имела место до войны, особенно во Франции. Поэтому трудовая миграция во Франции должна была решить демографическую проблему страны. Если бы не иммиграция населения, Франция насчитывала бы всего 45 млн. человек, а демографический рост сократился бы на 40 %. Таким образом, иммиграция позволила удержать уровень рождаемости и «компенсировать» старение населения [4, с. 45].

Экономические условия усугубили эту проблему повышением спроса на труд для восстановления, разрушенного войной хозяйства и необходимостью обеспечить рабочие места и повысить уровень тарифов (зарплаты), т.е. ввести высокие общие расценки труда [5, с. 237].

Ряд исследователей объясняют это несколькими причинами: исторические, географическая близость, возможность пополнения рынка Франции дешевой иностранной рабочей силой. Во Франции 33 % рабочих использовались в гражданском строительстве; 20,9 % - в средней промышленности, около 17 % - в тяжелой промышленности.

На основе двусторонних соглашений, подписанных Турцией с Францией 8 апреля 1965 г. [6, с. 78] стало возможным участие турецких граждан в трудовой миграции. Процесс трудовой иммиграции казахской диаспоры во Францию начался в 1970-е гг., когда казахи из Турецкой Республики стали переезжать сначала временно, а затем на постоянно местожительство. Социально-экономические причины указанного явления кроются в следующем: напряженная ситуация на рынке занятости, осложнившаяся аграрным перенаселением, растущий уровень безработицы, превратившуюся в острую социальную проблему, влияние демографического фактора, рост стоимости жизни, в условиях инфляции, повышение цен, низкая заработная плата в Турции [7, с. 5]. Кроме того, в Турции было введено нормированное распределение, поднялись цены на нефть, что привело к значительному ухудшению положения многих казахов, вследствие этих причин решивших иммигрировать во Францию, где к середине 1973 г. насчитывалось свыше 2,5 млн. иностранных рабочих и служащих, что составляло 20 % занятых в промышленности.

Методологической основой данного исследования служит историко-диалектический подход, разработанный многочисленными отечественными и зарубежными исследователями, основанный

на принципе историзма, включающем в себя анализ объекта исследования в нашем случае – казахской диаспоры во Франции. Данный подход подразумевает объективно-исторический анализ конкретных фактов, определявших характер и специфику изучаемой проблемы, а также системную обработку доступных исторических источников и литературы. Изучение причин возникновения казахской диаспоры во Франции, их экономические, политические, социальные и идеологические корни, рассматриваются через призму развития и изменения общественных явлений, а также всестороннего анализа их взаимосвязей и взаимодействий. На этой основе анализируются общие закономерности и специфические проявления предмета исследования, комплекс проблем, связанных с процессом миграции и интеграции казахской диаспоры во Франции.

Результаты и обсуждение. Общая миграционная ситуация во Франции, которая характеризуется изменением этнического, религиозного состава иммигрантов, резко обострилась в связи с массовым притоком мигрантов-мусульман. Иммигранты принесли с собой не только свой язык и обычаи, но и религию, преимущественно ислам.

Казахи прибегают к одним и тем же способам в получении работы. Вместе с работниками, приехавшими по трудовому договору, есть туристы и нелегальные мигранты, попавшие во Францию благодаря процедуре воссоединения семей. И у них существует возможность выбора между коллективным и индивидуальным решением. Однако и здесь решающей является этническая принадлежность, которая и определяет будущее место работы. Таким образом, мигранты быстро находят свое место в обществе, зная, какая именно сфера экономики является им хорошо знакомой.

Существуют два типа рабочих: те, которые уже работали по специальности в Турции, и те, которые не имели ни соответствующей квалификации, ни должного образования.

Последние принимаются на работу с достаточно низким заработком или даже в качестве волонтеров с целью скорейшего обучения в течение пары месяцев.

Первая категория казахских рабочих уже была задействована в кожевенном производстве перед началом массовой миграции. Эта работа является частью их научно-технического и культурного наследия, использованного в Стамбуле и Салихли. Уезжая из Турции, они унесли с собой присущие только им знания и попытались их адаптировать к французской экономической модели. Казахи сумели разнообразить свое занятие. От изготовления кожаных изделий они постепенно перешли к производству тканей. Можно даже сказать, что, порой, не обладая требуемыми знаниями, они, тем не менее, оказались именно в этой сфере, где уже работали многие турки. Эта трансформация напоминает более ранние волны массовой миграции во Францию [8, с. 159].

Казахи-иммигранты под влиянием урбанизированной среды, накопленных средств, более или менее длительного пребывания во Франции, чаще всего, уже не желали вести сельский образ жизни, а стремились повысить свой социальный статус, улучшить условия существования. Постепенно налаживались социально-экономические и культурные условия жизни казахских иммигрантов [9, с. 237-285].

Из-за законодательных и административных мер по ограничению иммиграции, принятых в 1973-1975 гг. во Франции и в некоторых других странах, а также дополнительных мер по стимулированию репатриации во Франции и Нидерландах или же по ограничению сроков пребывания приток иностранных рабочих должен был сократиться.

Неожиданным следствием такой ситуации применительно к проблеме рабочих-иммигрантов стало желание увеличить срок своего проживания в стране-импортере, несмотря на часто неудовлетворительные условия жизни, и труда, и резкое сокращение поездок на родину или к родне, даже в период отпусков. Когда же стали ужесточать

ограничения на въезд иммигрантов: они стремились вызывать к себе семьи [5, с. 246] чтобы закрепиться на новом месте жительства. Казахи во Франции старались вкладывать заработанный ими капитал в экономику страны, повышать свой социальный и образовательный статус и переходить от положения гастербайтеров к новому уровню – социальной группе «белых воротничков», т.е. служащих [5, с. 247].

Во Франции они начали заниматься своей собственной предпринимательской деятельностью за счет сбережений, собранных за время работы на предприятиях [5, с. 243]. При накоплении определенной суммы казахи начали открывать свои собственные (или на паритетных началах) предприятия, в основном, мелкого и среднего бизнеса. Так происходило зарождение и развитие этнического бизнеса у казахских иммигрантов, который, безусловно, сыграл роль адаптатора к новым условиям трудовой деятельности. Предприятия этнического бизнеса позволяли сохранять этническую самобытность иммигрантов, как на бытовом, так и на производственном уровне [8, с. 154].

Определенные преимущества получали казахи, работая на этнических предприятиях. В частности, возможность женщинам трудиться рядом с мужьями, что позволяло им стать активными участниками экономической системы, основанной на идее сообщества, где поощрялась изоляция, и сегрегация от остальной части общества.

Система труда, созданная для мигрантов, основывалась на том, что в первое время переселенец получал возможность быстро найти работу благодаря содействию своего соотечественника, помогавшего, в том числе, во многих административных вопросах. Большинство казахов активно использовали такую систему. Владельцы предприятий решали вопросы языковой адаптации, предоставляли рабочие места. В итоге, работники цехов рассматривали своих хозяев как потенциальных защитников, особенно в том случае, если у них не было официальных документов.

Маршрут рабочей миграции, за редким исключением, представлял секретное или полуполюгальное прибытие, существующие каналы обеспечивали переброску в кварталы, где располагалось их потенциальное рабочее место.

Прежде чем получить вид на жительство, работники каждые 3 месяца продлевают краткосрочную визу. В этот период крайне не рекомендуется выезжать домой в Турцию, поскольку в таком случае все успехи в деле получения вида на жительство автоматически аннулируются. Тем не менее, во время столь трудного ожидания необходимо как-то поддерживать свое существование. Некоторые просители убежища, выжидая время, пока их запрос будет рассмотрен представителями OFPRA, стараются найти временную неофициальную работу, особо не надеясь на маленькую помощь государства. Отметим, что в случае отказа на запрос о получении статуса беженца, мигранты переходят на подпольный режим существования, не желая возвращаться домой.

Часто случается, что нелегальными работниками становятся туристы, получившие визу сроком на 2 месяца. В этом случае они устраиваются на квартирах своих друзей и родственников, уже успевших перебраться за границу. Однако часто они используют предоставленное им время не только для того, чтобы скопить деньги, но и для того, чтобы, наконец, получить официальный статус. Этот период адаптации является очень сложным на пути вливания в более развитую экономическую структуру.

Таким образом, появляется целая система, состоящая из малокавалифицированных работников. После своего прибытия во Францию мигрант поселяется в жилище своего родственника или друга, который его тут же знакомит с владельцем предприятия, где мигранту придется работать. Этот владелец либо принимает его на работу либо рекомендует другим людям, причем все осуществляется неофициально. Он может занимать должности закройщика, машиниста и пр. в зависимости от своих умений и

способностей. Заработная плата всегда остается достаточно низкой, иногда даже ниже прожиточного минимума (хотя работать приходится больше, чем предусмотрено законодательством). Часто приходится трудиться сдельно, т.е. объем работы и сроки ее выполнения часто ненормированные. В итоге, трудовой мигрант подвергается постоянной эксплуатации до того момента, когда он сможет получить официальный статус.

Казахи, иммигрировавшие в поисках работы во Францию, как и в других странах, в первую очередь стремились решить жилищный вопрос. В случае его решения, он пытается помочь своей супруге попасть во Францию, с последующим трудоустройством на то же предприятие. Возможность организовать работу для обоих супругов особенно интересует владельцев скромного бизнеса. Во время получения официального статуса одним из супругов хозяева могут оставить за собой право не декларировать труд другого, что позволяет экономить собственные расходы. Нередко случается, что один из супругов работает нелегально. Обычно в такой ситуации оказываются женщины, труд которых совсем не декларируется. Несмотря на то, что семейная пара работает около 12 часов в день, ее жизнь от этого легче не становится. Нелегальная работа в сфере производства готовой одежды является очень распространенной, однако здесь присутствует определенная разноречивость. С одной стороны, эта сфера оказывает реальное содействие новоприбывшим мигрантам, плохо говорящим по-французски, а с другой стороны – создает значительные трудности для внешнего контроля и ставит работников в положение зависимости от воли своих работодателей. Особенно в том случае, если работодатель, в силу определенных причин, вынужден экономить на своих подопечных. Этот способ трудоустройства, присущий странам третьего мира, позволяет выживать большинству нелегальных мигрантов.

После получения официального статуса большинство казахов остаются работать в

данной сфере. При этом они благодарны своему первому работодателю. А желание оставаться в этнически замкнутой производственной сфере объясняется отсутствием хорошего знания языка принимающего государства. В цехах все говорят по-турецки или по-казахски. Кроме того, работая со своими соотечественниками, мигранты могут рассчитывать на определенную помощь в случае появления у них желания отделиться. Это чувство солидарности используется обеими сторонами: работодатель в случае необходимо также может рассчитывать на услуги своих соотечественников, если у него очень много заказов. Либо он имеет возможность использовать их как подрядчиков, если работники желают находиться дома [8, с. 163].

Нынешние цеха мало изменились по сравнению с теми, которые существовали в 1970 - 1980-х гг. после первой волны миграции казахов. Эти рабочие площадки, как правило, достаточно небольшие, но многофункциональные: они служат не только для самого производства, но и для хранения материалов, импровизированного питания сотрудников цеха, а также для исполнения определенных административных функций.

У работодателя существуют три способа найма персонала:

- официально декларированные лица (CDI, CDD и сезонные трудовые соглашения);
- частично декларированные лица (неполный рабочий день, однако в случае наличия большого числа заказов сотрудники цеха работают с утра до вечера, оставаясь – по документам – частично занятыми);
- не декларированные лица, работающие незаконно [9, с. 166-167].

Большинство этнических цехов во Франции используют систему частичной занятости, которая позволяет владельцам предприятий получать больший доход, а в случае постоянных проверок со стороны компетентных органов – находить приемлемые объяснения для своей деятельности. Тем не менее, работники всегда заняты на полный рабочий день. Официальным статусом обычно обладают

родственники владельца. Кроме того, среди декларированных лиц часто можно встретить глав семейств, испытывающих большие финансовые трудности, а также тех лиц, которые должны предоставить определенные документы для того, чтобы быть легально оформленными или пригласить на свое рабочее место третье лицо.

Отметим, что в чужих обществах единой характеристикой для большинства трудовых мигрантов является отсутствие стабильности и уверенности в будущем. Поскольку сохраняется высокая текучесть, процедуры найма и расчета осуществляются достаточно просто. В период, когда отсутствует большой объем заказов, в цехах обычно работают полностью или частично декларированные лица. Наоборот, когда заказов становится много, в цехах работает значительное число лиц, которые могут и не принадлежать к одной национальности, но которые исповедуют одну и ту же религию и говорят на одном языке [10, с. 156].

Для владельцев цехов это большое преимущество. Когда работы становится много, он нанимает тех, кто испытывает трудности с постоянной занятостью. После нескольких лет работы казахи стараются воплотить в жизнь мечту любого мигранта: стать владельцем собственного предприятия. Занять такую должность несложно. Сначала нужно найти подходящее для производства помещение, собрать сумму для покрытия аренды, а затем, воспользовавшись помощью сообщества, приобрести необходимое оборудование, обычно поддержанное. Многие сталкиваются с серьезными административными проблемами, среди которых – уплата налогов и пошлин, включая ведомости URSSAF и ASSEDIC [8, с. 167]. Создание собственного предприятия является самым ярким проявлением интеграции в чужое общество на разных уровнях. Для конкретных лиц оно представляет собой структурные изменения, происходящие на трудовом рынке, как Франции, так и других развитых государств Запада. На практике многие мигранты, будучи неоднократно

уволенными, из сферы, где они надеялись найти свое призвание, и просидев много времени без работы, решают обучиться новой профессии: стать хозяином, в то время как пребывание во Франции перестает казаться им временным явлением. Важно понимать, что успех этого переобучения будет зависеть по большей части от личных качеств человека. Главная сложность заключается не в том, чтобы найти и скопить необходимые денежные средства, поскольку это вполне возможно, благодаря упорному труду и содействию соотечественников. Сложность в том, чтобы успешно управлять предприятием, даже самым маленьким. Необходимо научиться работать с административными документами и быть хорошим управленцем для того, чтобы, пользуясь своим текущим бюджетом, вовремя уплачивать все налоги и сборы, которые часто разрушают бизнес многих предпринимателей и ремесленников, независимо от рода деятельности. Те, у которых не было соответствующих качеств, были вынуждены оставить прежние занятия. Записываясь в вольные ремесленники, они начинали свое дело преимущественно дома, естественно, даже не думая о декларировании жен и детей (если они привлекались к труду). Но, не зная существующих административных порядков, они не могли в итоге справиться с нудной бумажной работой и не уплачивали налоги. Находятся такие предприниматели, которые заявляют о прекращении своей деятельности после 2-х лет работы для того, чтобы не уплачивать налоги, накопившиеся с начала второго года деятельности. Однако владельцами собственного бизнеса они остаются, открывают новую фирму под другим названием и с другим адресом, пользуясь, таким образом, теми возможностями, которые им предоставляет государство при создании собственного предприятия. После того, как новообразованная фирма скапливает нужное количество денег для создания уставного капитала, тут же появляется возможность для автоматического найма персонала из числа соотечественников или лиц, говорящих на одном языке.

Хотя казахи из Турции не всегда работают с соотечественниками, для многих из них такая модель является естественной. Существование этнических групп позволяет формировать в месте производства узкую структуру, подкрепленную национальной или языковой общностью, что, однако, часто мешает интеграции. Утром члены одной семьи уходят на работу, где встречаются со своими соотечественниками, в результате чего изучение французского языка значительно затрудняется. Малая диверсификация постоянного круга общения новоприбывших мигрантов замедляет их успешное вливание в чужое общество.

Существует диалектическая зависимость между интеграцией (вхождением) и исключением, с которой сталкиваются казахи. Укрепление внешней сегрегации приводит к усилению внутренних связей.

Отбор исключительно казахских рабочих для предприятия не является случайностью и объясняется следующим образом: этнические цеха являются первым местом, куда попадает мигрант, пытающийся найти работу [10, с. 158-159].

Участие казахов в производстве одежды и кожевенной продукции находится в прямой зависимости от показателей безработицы в принимающем государстве. Чем ниже уровень образования и квалификации работника, тем чаще обращаются они к предпринимателям из числа соотечественников. Такие работники часто не владеют французским языком, поэтому их наем является более выгодным для работодателя.

Работодатели считают, что участие в производстве семейных пар является более привлекательным, поскольку позволяет повысить производительность труда. А мужчина-казах всегда может заставить свою жену работать вместе с ним для увеличения прибыли.

Кроме того, так повышается престиж бизнеса внутри сообщества, даже, несмотря на низкий заработок и большие риски.

Риск остаться без работы после переобучения толкает многих трудовых

мигрантов на то, чтобы всегда трудиться в рамках этнического производства. Казахские мигранты могут устраиваться на десятки предприятий (обычно больше 10-12), однако работу находят практически сразу по приезду (в среднем, через 2 месяца). Это объясняет наличие большого числа казахских мигрантов в трудовой структуре текстильной и кожевенной промышленности.

Это не связано с тем, что казахи в большей степени предпочитают работу в сфере готового платья и кожи, в Париже и других местах. Многие заранее ставят себе определенную цель и стараются экономить средства во Франции с тем, чтобы потом как можно скорее вернуться домой. Мигранты имеют такой заработок, который, по меркам их прошлого места жительства, является даже очень привлекательным.

Когда задают вопрос казахским трудовым мигрантам о том, хотели ли бы они видеть своих детей, занятых в той же сфере производства, что и родители, ответ чаще всего бывает категорически отрицательным.

Если говорить о молодежи: вынуждена ли она трудиться в сложных, порой нестабильных условиях, подобно своим предшественникам? Такую участь разделяют обычно те, кто, недавно прибыв за границу, не имеют документов и не говорят по-французски. Это также касается тех, кто покидает родину за неимением лучшего, но их положение остается таким сравнительно недолго. Самая тяжелая ситуация складывается для тех, кто был исключен из французской образовательной системы.

В то же время встречаются люди, которые предпочитают работать в более интересных, перспективных сферах. Часто такие лица поступают в учебные заведения низшего уровня (CAP, BEP – ничего не имеющие общего со сферой текстильного или кожевенного производства), а также в учреждения, классифицируемые по категории ZEP, откуда они выходят без какой-либо квалификации, поскольку не проявляют большого интереса к учебе. Некоторые предпочитают утверждать, что, независимо от результатов и качества

обучения, они все равно столкнутся с дискриминацией при трудоустройстве. Многим из них не удалось выбрать правильное учебное заведение и сферу образования, что связано с тем, что родители таких мигрантов не смогли определить гибкую стратегию поступления своих отпрысков в училища и университеты. Обычно подростки из семей мигрантов попадают в мало популярные университеты народных кварталов, где живет преимущественно разношерстное население с маленьким достатком.

Недостатком мигрантов является раздвоение их культурной идентичности, а также отсутствие достойного социального и финансового уровня. Кроме того, они даже не могут рассчитывать на помощь родителей, которые сами имеют только начальное образование и плохое знание французского языка. Обычно у подростков даже нет возможности спокойно заниматься и учиться. Девочки часто заняты домашними хлопотами, тогда как мальчики и юноши имеют возможность гулять до поздней ночи. Кроме того, мужчины обычно должны в раннем возрасте искать работу, поскольку, согласно традиции, они являются главными добытчиками в семье. Какими бы ни были проекты на будущее этой молодежи и даже в том случае, если они не смогут конкретизироваться из безработицы, большинство предпочитает оставлять свои данные в ANPE, что позволяет найти хоть какую-нибудь работу, причем на вполне законных основаниях. Они, как правило, не хотят повторять судьбу своих соотечественников, попавших в этнические цеха, тем более что, не в пример своим родителям, они не были с самого начала обязаны работать в данных учреждениях. Таким образом, бывают случаи, когда мигранты устраиваются на должности грузчиков, кассиров, агентов в магазине, почтальонов, доставляющих посылки и бандероли [8, с. 169].

Тем не менее, судьба казахского мигранта не исключает возможность качественного образования. Некоторые молодые люди (сейчас их, правда, немного) получают образование, позволяющее свободно

поступать в университеты с возможностью последующего получения диплома. Чаще всего ими являются девушки, что, впрочем, неудивительно, если сравнивать казахов с другими этническими группами. Таким образом, работа на этническом производстве не является единственным способом самоутверждения. Перспективно мыслящая молодежь стремится заручиться достойным образованием для того, чтобы в будущем рассчитывать на солидный социальный статус и успешную интеграцию в чужое общество. Главным фактором, обеспечивающим признание не только в среде своего сообщества, но и в принимающем государстве, является построение профессиональной карьеры. Поскольку обучение длится достаточно долго, связывать себя узами браками такие люди не собираются. А родители чаще всего выражают свое согласие в отношении такой линии поведения. Таким образом, они надеются воплотить в жизнь свои собственные мечты, но только через своих детей [8, с. 170].

Заклучение. Таким образом, приобретая неоценимый профессиональный опыт и качественное образование, мигранты все больше отдаляются от занятий своей этнической группы. Это связано с увеличением, обогащением и накоплением знаний. Конечно, этническое производство будет существовать и дальше, но приток рабочей силы будет обеспечиваться уже из среды новоприбывших мигрантов, статус которых является незаконным и, следовательно, нестабильным.

Казахи, живущие во Франции в последние годы, в отличие от других мигрантов, достигли относительно высокого жизненного уровня, что позволило решить насущные семейные вопросы, в том числе и возможность дать своим детям высшее образование. Они во Франции занимались своей собственной предпринимательской деятельностью за счет сбережений, собранных за время работы на предприятиях [5, с. 246], старались вкладывать заработанный ими капитал в экономику страны, повышая свой социальный и образовательный статус, как например семьи А. Тюркоза и многих других.

Изучение исторических и современных проблем казахской диаспоры необходимо для развития национальной консолидации казахской нации, которая в свою очередь, связана с проблемами суверенитета и национальной безопасности Республики Казахстан, ставшей независимым членом Мирового сообщества.

После провозглашения суверенитета и независимости Республики Казахстан и вступления молодого государства в Мировое сообщество, в качестве равноправного члена, возникли новые реалии, послужившие отправной точкой в новой эре развития казахской диаспоры во Франции и в мире вообще.

Список литературы

- 1 Armstrong, John A. Mobilized and Proletarian Diasporas // American Political Science Review. -1976. 2. -Р. 70-77.
- 2 Старченков Г.И. Трудовые миграции между Востоком и Западом. Вторая половина XX столетия. - Москва: ИВ РАН, 1997. - 175 с.
- 3 Мендикулова Г.М. Трудовая иммиграция казахской диаспоры в 1960-1990 гг. // Евразийское сообщество. - 1995. - № 9-10. - С. 10
- 4 Стрельцова Я. Чужие // Вестник Европы. - 2005. - № 15. - С. 45-89.
- 5 Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность / Г.М. Мендикулова. - Алматы: Реиз, 2006. - 342 с.
- 6 Фролкин Н.М. Трудовая миграция во Франции в новейшее время / Н.М. Фролкин. - Киев: Наукова думка, 1975. - 285 с.
- 7 Ксендзык Н.Н. Турецкая трудовая иммиграция в странах Западной Европы (1970-1980 гг.) / Н.Н. Ксендзык - Киев: Наукова думка, 1991. - 108 с.
- 8 De Tapia, Stéphane & Samim Akgönül (éds). Kazakhs, kalmouks et tibétains en France (L'Harmattan, Paris, 2007, 273 p.)
- 9 Ачкасов О.М. Причины трудовой миграции в Западной Европе / О.М. Ачкасов. - Москва: Финансы и статистика, 1988. - 125 с.
- 10 Молодикова И.Н. Основные этапы и методы регулирования трудовой миграции в западноевропейских странах / И.Н. Молодикова. - Москва: Б.и., 2003. - 250 с.

А.К. Кыстаубаева

ҚР орталық мемлекеттік мұражайы, Алматы, Қазақстан

Қазақтардың Францияға еңбек көші-қоны

Аңдатпа. Мақалада қазақ диаспорасының еңбек көші-қонының жай-күйі, сондай-ақ дамыған капиталистік елдердегі қазақтардың экономикалық бейімделу жағдайларының мүмкіндіктерін зерделеу қарастырылады. Зерттеудің мақсаты қазақтардың Францияға еңбек көші-қонының себептерін анықтау. Қойылған мақсатқа сүйене отырып, зерттеуде Францияда тұратын қазақтардың тарихы мен қазіргі жағдайын зерделеуге, 1945-1980 жылдардағы иммиграциялық жұмысшылар мен қызметкерлерге қатысты Франция үкіметінің саясатын талдауға; қазақтардың Францияға еңбек көшіп келу себептерін зерттеуге бағытталған келесі міндеттер шешіледі.

Батыс Еуропа мұнда, ең алдымен континенттің аз дамыған елдерінен, сондай-ақ Түркиядан келетін шетелдік жұмысшыларды тарту орталығына айналды. Соңғы он жылда Батыс Еуропадағы жұмысшылардың мемлекетаралық көші-қоны бұрын соңды болмаған мөлшерге дейін өсті. Жыл сайын бір миллионнан астам жұмысшы Еуропаның бір елдерінен басқа елдеріне жұмыс іздеуге жіберіледі. Себептер саяси және экономикалық дағдарыста, жұмыссыздық деңгейінің артуында болды, бұл Франциядағы қазақтар арасында мигранттар санының артуының салдары болды. Соғыстан кейінгі экономикалық жағдай соғыстан зардап шеккен экономиканы қалпына келтіруге жұмысшылардың сұранысын тудырды, бұл

тарифтердің (жалақының) өсуіне әкелді. Ғалымдардың пікірінше, Францияның жұмыс нарығын басқа елдерден арзан шетелдік жұмыс күшімен белсенді толықтыру Францияның ыңғайлы орналасуымен түсіндіріледі.

Түйін сөздер: көші-қон; еңбек көші-қон; қазақтар; Франция; демография; диаспора.

A.K. Kistaubayeva

Central state Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Labor immigration of Kazakhs to France

Abstract. This article examines the state of labor immigration of the Kazakh Diaspora, as well as studying the possibilities of conditions for economic adaptation of Kazakhs in developed capitalist countries. The purpose of this study is to identify the causes of labor migration of Kazakhs to France. Based on this goal, the study solves the following tasks aimed at studying the history and current situation of Kazakhs living in France, in the focus of analyzing the policy of the French government in relation to immigration workers and employees in the 1945-1980-ies; the reasons for labor immigration of Kazakhs to France.

Western Europe has become a center of attraction for foreign workers coming here, primarily from the less developed countries of the continent, as well as from Turkey. In the last ten years, inter-state migration of workers in Western Europe has grown to unprecedented proportions. Every year, more than a million workers were sent from one European country to another in search of work.

The reasons lay in the political and economic crisis, the increase in the unemployment rate, which was the result of an increase in the number of migrants among Kazakhs in France. The post-war economic situation caused the demand for workers to restore the economy destroyed by the war, and led to an increase in the level of tariffs (wages). Scientists believe that the active replenishment of the French labor market with cheap foreign labor from other countries is due to the convenient location of France.

Key words: immigration; labor immigration; Kazakhs; France; demography; Diaspora.

References

- 1 Armstrong, John A. Mobilized and Proletarian Diasporas, *American Political Science Review*. 2, 70-77(1976.)
- 2 Starchenkov G.I. Trudovye migracii mezhdru Vostokom i Zapadom [Labor migration between East and West]. Vtoraya polovina HKH stoletiya [Second half of the twentieth century] (IV RAN, Moscow, 1997, 175p.)
- 3 Mendikulova G.M. Trudovaya immigraciya kazahskoj diaspory v 1960-1990 gg. [Labor immigration of the Kazakh Diaspora in 1960-1990], *Evrasijskoe soobshchestvo* [Eurasian Community], 9-10, 94 (1995). [in Russian]
- 4 Strel'cova YA. Chuzhie [Alien], *Vestnik Evropy* [Eurasia Bulletin], 15, 45-89 (2005) [In Russian]
- 5 Mendikulova G.M. Kazahskaya diaspora: istoriya i sovremennost' [Kazakh Diaspora: history and modernity] (Reiz, Almaty: 2006. 342 s.) [in Russian]
- 6 Frolkin N.M. Trudovaya migraciya vo Francii v novejshee vremya [Labor migration in France in recent times] (*Naukova dumka*, Kiev, 1975, 285 p.) [in Russian]
- 7 Ksendzyk N.N. Tureckaya trudovaya immigraciya v stranah Zapadnoj Evropy (1970-1980 gg.) [Turkish labor immigration in Western Europe (1970-1980)] (*Naukova dumka*, Kiev, 1991. 108 p.) [in Russian]
- 8 De Tapia, Stéphane & Samim Akgönül (éds) *Kazakhs, kalmouks et tibétains en France* [Kazakhs, Kalmyks and Tibetans in France] (L'Harmattan, Paris, 2007, 273 p.)
- 9 Achkasov O.M. Prichiny trudovoj migracii v Zapadnoj Evrope [Causes of labor migration in Western Europe] (*Finansy i statistika*, Moscow, 1988, 125 p.) [in Russian]
- 10 Molodikova I.N. Osnovnye etapy i metody regulirovaniya trudovoj migracii v zapadnoevropejskih stranah [Main stages and methods of regulating labor migration in Western European countries] (B.i., Moscow, 2003. 250 p.) [in Russian]

Сведения об авторе:

Кистаубаева Айгуль Кадырбековна – кандидат исторических наук, руководитель отдела по изучению истории Казахстана. Центральный государственный музей Республики Казахстан.

Kistaubayeva Aigul Kadyrbekovna – Candidate of Historical Sciences, Head of the Department for the study of the history of Kazakhstan. Central State Museum of the Republic of Kazakhstan.

N. Nurtazina¹
A. Azmukhanova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: ¹nazira.nurtazina@gmail.com, ²aiaz67@mail.ru)

Islamic perspective on the social cataclysms in the history of Kazakhstan (on the example of the heritage of the school "Zar zaman")

Abstract. *The texts of traditional poetry «Zar zaman» («the era of sorrow») are a special reflection of the pessimistic, anti-colonial and religious sentiments of the Kazakhs in connection with the negative perception in the collective memory of the colonial system of the Russian Empire on the territory of Kazakhstan. These samples of poetry, which illustrate the Islamic self-consciousness of educated Kazakhs, such as the poets Shortanbai, Dulat, Murat, and others, remained insufficiently studied during the Soviet period. Although over the years of political Independence in Kazakhstan, an objective study of this topic has begun, but in the available studies, a philological approach prevails, and the connection with Islam is not considered. The spiritual heritage of the Kazakh school «Zar zaman» requires deep interdisciplinary research. It is not excluded that they can be used as alternative historical sources in the study of issues of religion, ethnic consciousness and culture of Kazakhs. In these works, created by the Kazakh poets of a religious and philosophical direction that are opposed to the political regime, a peculiar Kazakh historical self-consciousness is reflected, an interesting interpretation of the civilizational conflict between the empire and the nomads is given. At the same time, the general characteristic of the "Zar zaman" school is regret and lamentation over the fact of political defeat from tsarism and the moral degradation of the people in the spirit of the religious and eschatological ideas of Sharia and Sufism. The poetry texts "Zar zaman" are interesting in the context of the discourse on Kazakh Islamic identity related to the 19th century, since the assessment of social cataclysms in them is given in accordance with one of the main plots of the Muslim worldview - the expectation of the End of the World ("Akyr zaman").*

Key words: *spiritual heritage of Kazakhs; poetry «Zar zaman»; colonialism; historical consciousness; social cataclysms; religion; muslim eschatology.*

<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-132-3-87-99>

Introduction. Strengthening of the Moscow principality of the Russian Empire since 1721 played a central role in the fate of the Turkic Muslims of Eurasia. Having artillery and a modern army, tsarism embarked on successful conquests in the east. The process of joining Kazakhstan with Russia was a phased, lengthy and complex beginning in the 1730s. Tsarism used both diplomacy and more violent methods. Rebellions of figures such as Kenesary Kasymuly

(1837-1847) who fought for National liberation were unsuccessful and brutally suppressed. The colonial status of Kazakhstan was reified at the end of the 19th century, reflected in the establishment of the military-occupation regime, the construction of fortresses and railways, tight fiscal policy, the seizure of land and the transfer of them to the Russian settlers. The Russian colonial regime was also characterized by rejection of other cultural traditions, in particular, the Muslim

ones, and attempts to persuade the Kazakhs to adopt Orthodoxy, the Russian alphabet, etc.

Among the unexplored problems of post-Soviet Turkic studies in the newly independent Central Asian states, however, is the study of the ethnic image and representation of Russia in the eyes of the Muslim Turks. This is particularly true in regard to the image of Russian empire among Kazakhs. In the official historiography of Kazakhstan, the Europeanized Kazakh elite of the 19th and early 20th century, such as Valikhanov, Altynsarin and Kunanbaev, occupies a significant place as these elite were the primary source of representations of perceptions of the empire by the population. At the same time, alternative assessments and images of Russia that have risen in the popular consciousness among participants in protest movements and Islamic-oriented groups have been dismissed in the historic accounts.

In remedying this, we are going to focus on the bearers of the traditional mentality as represented in the group of poets of "Zar zaman" who were far superior in number to the stratum of Europeanized Kazakh, where examining the literary and philosophical trends of "Zar zaman" gives an important insight for the study of the historical memory of the Kazakh people and for understanding their self-awareness and self-reflection on the crucial events of their past.

The poets of "Zar zaman" held a high reputation among Kazakhs. The Tatars, Bashkirs, Kyrgyzs, Uzbeks and other Turkic peoples were also familiar with their works. In addition, the popularity of pessimistic poems with religious content speaks to the complex processes of change in the collective psychology of the colonial era, which also requires further study.

Banned in the Soviet era, the texts of "Zar zaman" (translated as «the era of sorrow») reflect a very negative and largely mythologized image of Russia's social and cultural policy in the East. These Islamic oriented Kazakh poets lived in the 19th and at the turn of the 20th century. Wielding the ancient art of verbal improvisation, they belonged at the same time to Muslim written culture; they were literate, inscribing their works in Arabic. Their texts were published in Tsarist Russia in the printing houses of Kazan. Prominent

members of "Zar zaman" were Dulat Babatai-uly (1802-1871) of East Kazakhstan, Shortanbai Kanai-uly (1818-1881) from Kazakhstan's southern regions, and Murat Monke-uly (1843-1906), as well as Abubakir Kerderi Borankul-uly (1858-1903), who came from the western regions of the country.

Methodology. The methodological basis of the article is the principles and methods of contemporary scientific theory of historical knowledge, particularly in the analysis of processes and paradigms in the spiritual and cultural spheres. The application of the civilizational (systemic) approach in revealing the value-meaning content of the spiritual culture of the Kazakhs allows to identify peculiarities and significance of cultural phenomena on the example of representatives of "Zar-zaman". Scientific methods such as historical, comparative, actualization and retrospection will be used to establish genesis and continuity.

Historiography of the problem. Biographical information about the "Zar zaman" poets is incomplete. They were educated as Muslims and some of them gave private lessons to children in the villages. But in general, it is important to note that these representatives of the Kazakh cultural elite did not occupy any official positions in traditional Islam, let alone in the colonial system of governance and education. They remained free as poets, philosophers, preachers, and as ordinary residents of nomadic villages, which gave them the opportunity to openly express their attitude toward authority. However it also must be noted that most of these poets were belonging to the middle class stratum of the society.

Knowledge of their work in contemporary Kazakhstan and abroad remains insufficient to the same extent. In particular, the historical, cultural and mental foundations of such poetry, and the influence of Islam, are poorly researched. Among the first people who began to collect and publish samples of their works at the turn of the 20th century was a Russian researcher and founder of Turkology Vasily Radlov who had highly regarded the artistic heritage of "Zar zaman" poet Shortanbai Kanai-uly in his work *Образцы народной литературы тюркских племен* [Examples of national literature of Turkic tribes]

[1, 19 p.]. Other researchers of the “*Zar zaman*” poetry include Russian born Y. Liutsh, N. Konshin and the Kazakh ethnographers I. Altynsarin, M. Kopeev, A. Baitursynov, among others.

Establishment of Soviet power in the region was a pivotal point in the course of the research of “*Zar zaman*” poetry. The attitude to the legacy of these poets began to change under the pressure of communist ideology. This did not happen all at once. In the first 20-30 years of the twentieth century there was still no outright ban on the works of “*Zar zaman*”. The reason was that at that time Soviet historiography was dominated by the concept of «the greatest danger», the essence of which was embodied in the critique of Tsarist colonial policy. Therefore, the dissatisfaction with the Tsarist Empire expressed in the works of “*Zar zaman*” was acceptable, though their theological and anti-Russian tendencies were difficult to reconcile with “official” ideology. Even at that time, researchers were able to publish only the most suitable pieces of the “*Zar zaman*” heritage, often omitting or replacing the words «Russian» or «Kafir» with milder expressions, such as «dushpan» (enemy), «tsarism,» etc., in publications, which has been shown by modern textual research [2, 17 p.].

The philologists like M. Auezov, K. Dosmukhamedov, A. Baitursynov, S. Seifullin, S. Mukanov, I. Dzhangugurov, E. Ismailov, K. Jumaliyev and others were the ones who studied the works of the “*Zar zaman*” poets at that time. At first, researchers spoke only of «literature of religious content» as did H. Dosmukhamedov, for example, or of «literature of the period of subordination to the Russian Tsar» (S. Seifullin). However it was Mukhtar Auezov that coined “*Zar zaman*”, describing the movement according to its pessimistic temper (in the Kazakh language «zar» means crying, weeping lament, and «zaman» - era, time or period), in his work *History of Literature* [3, 192-222 pp.].

However, in the late 1930s and early 1940s study of this problem was banned by Stalinist ideology, and many of the above authors were repressed. The theory of the Russian Empire as a “lesser evil” appeared in Soviet historiography at this time, “proving” the progressive nature of the Russian presence in the Caucasus, Turkestan,

and other regions. Beginning with the 1950s, ideas about the reactionary nature and «Pan-Islamism» of “*Zar zaman*” poetry dominated in Soviet Kazakhstan. In line with this, for instance, were critiques by Silchenko who had juxtaposed these pessimistic poets to Abai Kunanbaev and other enlightener type of poets [4, 125 p.]. Soviet Kazakh philosophers examined the issue of “*Zar zaman*”, but only for the purpose of criticism in the spirit of Marxism and atheism (e.g. K. Beisembiev).

Thus, the original heritage of “*Zar zaman*” has not been studied and was not reprinted in the Soviet period until 1991, just prior to Kazakhstan achieving state independence. Prior to that, questions concerning the artistic characteristics of “*Zar zaman*” poetry were sometimes raised in special philological studies. With the efforts of Magauin, for example, separate poems of “*Zar zaman*” poets were published in 1984 anthology of Kazakh poetry *Bes Gasyr Zhyrlaidy* [Five centuries relay] [5]. Earlier in 1978 parts of this poetry were included in the work *Poety Kazakhstana* [Poets of Kazakhstan] in Russian translation [6].

In modern Kazakhstan, after the removal of ideological restrictions, previously forbidden examples of its intangible heritage were published. A clear trend to collect, study and publish the poetry of “*Zar zaman*” begins in the 1990s. However, analytical work has been carried out primarily by philologists. Although the topic has been taken up in different publications of historians [7] and philosophers [8], literature specialists K. Madibaeva [9] and B. Omarov [2, 191-192 pp.] specifically studied this subject. In his monograph, Omarov also researches Kyrgyz poets of “*Zar zaman*” represented by Kalygul, Arstanbek and Molda Kylych [2, 147-195 pp.]. Myrzakhmetov in his study proposes distinguishing in the study and periodization of Kazakh literature “a literature of the colonial epoch” [10, 181-192 pp.]. Among international researchers of “*Zar zaman*” works of Thomas G. Winner can be underlined as highly insightful [11]. Among other authors S. Dautov, M. Myrzakhmetov, W. Kalizhanuly, R. Syzdykova, M. Pertaeva, Sh. Zhumataeva, N. Mansurov, A. Mukhambet, A. Zhaksylykov should be noted.

There are numerous aspects of the literature movement “Zar zaman” that remain still undiscovered, particularly those of reflection of pessimistic eschatological worldviews of the nation, image of Russia in historical consciousness and reflections of Muslim mentality in the poetry. In this study, hence, we are examining the heritage of “Zar zaman” in its relation to the formation of the negative association of the colonial past in the collective consciousness while also looking into its connection with Islam. Heritage of “Zar zaman” requires a deep understanding of the civilizational conflict between East and West, and of the religious and eschatological ideas, and Islamic identity of the Kazakh nomads. And although, it must be noted, that first initiative of relating “Zar zaman” poetry with Muslim philosophy and eschatology by Zhaksylykov [12], this line of analysis was not carried out to its fullest extent, a task which we will be attempting to undertake in this study.

As noted earlier, the works of the poets of “Zar zaman” were, indeed, published in the imperial period in the printing houses of Kazan in Arabic script, among which one can find works of the Shortanbai *akyn* (poet) which were reprinted several times, in 1888, 1890, 1901, 1906 under the title *Qissa-i Chortanbai*. A collection of the poems of Dulat Babataiuly, *Wasiet-Nama*, was published in 1880. Abubakir’s book, *Adebiet Qazaqia* [13], or *The words of the mullah Abubakir*, was published in 1902 and 1905, respectively. Copies of such rare publication are stored in the manuscript department of the Institute of Literature and Art, Central Scientific Library in Kazakhstan, while the majority of works of the Kazakh poets of “Zar zaman” were published as separate books during the years of state independence. In this article we will be analyzing among these works poems of Dulat in Arabic script and reissued publication of the same work in Cyrillic alphabet from 2001, also publications of Shortanbai *akyn* [14] and Abubakir [15]. Also we will be using collection of poems of Murat *akyn* [16].

Origins of the worldview of the Kazakh “Zar zaman” poets: historical foundations. Russian policy and the role of islam

The emergence of the literary movement “Zar zaman” was an ideological reaction to the colonial

conquest of the country by the Tsars and the subsequent socio-economic and spiritual decline of Kazakh nomadic culture. In their works the lamentation of antiquity, the former glory of the nation and its traditions, and the decline of national statehood are explicitly expressed motifs. They protested against the policies of the local Russian administration (especially over land seizures) and rejected the social and economic innovations of the era. The texts of “Zar zaman” also criticized the changing habits and customs of Kazakhs and the moral degradation of the local elite. This critique was made from the standpoint of Islamic Sharia law and the traditional customs of the nomads. Common and typical to this school was pessimism, an understanding of what was happening in the context of the fatal inevitability of the End of time (*Akyr zaman*), the call to strengthen spiritual and moral principles, and the effort to find the soul’s salvation in God.

The mentality evinced in the texts of Shortanbai, Dulat, Murat and Abubakir is important for the researcher in view of the anti-Russian orientation, in the form of Russia as an “image of the enemy”, and in terms of profound cultural conflict that marked the mass consciousness of Kazakhs in the 19th century, something on which Soviet historical science was silent. The formation of a negative image of Russia in Kazakh spiritual culture coincided with the evident tightening of tsarist policy in Central Asia at the end of the 19th century. Efforts to join the territory of modern Kazakhstan to the Russian Empire has been controversial: in the initial stage there were recorded cases of the voluntary adoption of citizenship by the Kazakh tribes because of a difficult international situation, followed by the violent military occupation of lands bordering Russia (*Istoria Kazakhstana (s drevneishih vremen do nashih dnei)* [17, 159-169 pp.].

Massive military action against Tsarist colonization did not abate in the steppes of Kazakhstan at any time in the whole of the 19th century. The main reason was the seizure of fertile lands and the expulsion of Kazakhs to geographically unfavorable zones, as well as the limiting of nomadic territories, all of which led to the decline of traditional livestock breeding. Tens of thousands of Kazakhs from all regions

of the country were drawn into armed actions. However, due to the lack of a single voice, and most importantly, to the military-technical backwardness of the nomads, all the rebellions were suppressed and the participants persecuted or exiled to hard labor.

An important date was 1867-1868, at which time a colonial system of government (General Government) was introduced into the territory of Kazakhstan. As noted by. Koigeldiev, this system did not regard the specifics of Kazakh steppes and nomadic culture [18, 82 p.]. According to this new law, all land was declared legally owned by the Russian state. The new system of control was military in nature. The Kazakhs were officially assigned to the social category of "inorotsi" (foreign born, of foreign descent), they were subject to discrimination and could only occupy the lowest levels of governance. Russia's armed forces, in the form of regular and irregular (Cossack) troops, were stationed on the territory of Kazakhstan. The Kazakhs were made subject to imperial laws, according to which armed uprisings against the regime were brutally punished, and the nomadic population was burdened with state taxes and fees. Central Asia expert Vamberi, after his travels, stated that the indigenous peoples under Russian domination experienced material and spiritual decline. Representatives of the Kazakh intelligentsia, like A. Bukeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov, M. Chokai, also wrote about Kazakh subjugation at the beginning of the twentieth century.

Another important factor was the attack on the rights of Islam and also Tsarist missionary policy, which involved the placement of the local population in Russian government schools. Tsarism tried to stop the natural course of Kazakh cultural genesis, and to alter Kazakh identity through cultural assimilation and conversion in accordance with the strategic plans of the empire. Indicative of this struggle were the activities against the Tatar mullahs in Kazakhstan, removal of Kazakhs from the jurisdiction of the Ufa Muftiate in 1868, and attempts to reform the Kazakh-Arabic script, replacing it with Cyrillic. At the beginning of the twentieth century Islam was recognized as a threat to the national security of the empire [19, 124 p.]. Further, Crews writes

about «means for closing mosques and Islamic schools and for taking clerics under surveillance and arrest» [20, 234 p.]. However, the colonial administration was not able to completely control the spiritual life of the Muslims, their printed materials, etc. at this time.

In this historical atmosphere there was pessimism and despair among the peoples of Central Asia, and this is reflected in their literature, as the authors of the book, "*Central Asia: a century of Russian rule*" [21], have shown. The dominant trends in the mindset of the Kazakhs were grief, mourning for a lost independence, an idealized Nomadism, and belief in traditional institutions and customs. People lost faith in the possibility of returning to their former rights and freedom, fearing the seizure of fertile lands, rivers and lakes.

As for Islam, its growing political role marked Kazakh society at the end of the 19th and the beginning of the twentieth century. This was associated with increasing dissatisfaction with Russian religious policy. In addition, religion had become an outlet or escape for many in harsh conditions defined by loss of land, migration, poverty and ruin, and outbreaks of infectious diseases. Loss of hope in the political liberation of the country and catastrophic deterioration in material well-being resulted in a turn to God and Muslim eschatology. Finally, it is necessary to note, that the idea of Turkic Jadidism spread throughout the Empire during this period, with some of the prominent trends arising in Kazakhstan [22]. As we shall see below, in spite of their strong traditionalist bias, there was a noticeable influence of the religious and reformist tendencies inherent in Jadidism on the poetry of "*Zar zaman*".

The relationship of the "Zar zaman" poets to the imperial government and Russian-orthodox civilization

The motifs of pessimism and anxiety due to Russian and Chinese expansion had already appeared in Kazakh poetry in the 18th century and were amplified in the 19th century. The main idea that unites the "*Zar zaman*" poets is an acute dissatisfaction with and protest against Tsarist colonial policy. From this mood arises sorrow and ritual lamentation ("joktau" in Kazakh) for

the lost nomadic Golden Age (era of the Golden Orda and Kazakh Sultanate), and the moral judgment of contemporaries and eschatological reflections.

Russians in the texts of “*Zar zaman*” are called *orys* (rus) that is, the ethnonym «Russian.» But the most common epithet of the Russians is the Islamic term «*kafir*» – untrue, lacking faith (in Kazakh *kapir* or «*kawyr*»). The expression «*kalimatsiz kapir*» (infidels who do not know «*kalimat*»), that is, the sacred formulation of Islam «*la illaha illa Allah*») as well as “hairy mouthed infidels” («*auzi tukti kapir*»). The last expression should be understood as follows: over the centuries Kazakh Muslims followed Islamic rules of wearing beards and mustaches, according to which mustaches were not supposed to cover the lip and were clipped short. Hence their surprise at the thick mustaches of visiting Russian officers, soldiers and peasants that descended below the lip.

The expressions «*insapsyz kapir*» (“insatiable infidel”) and “*uialmasthan bul kapir*” (“infidels of no shame”) were also used – owing to the fact that the tsarist government was not satisfied with captured lands and cattle, but continually seized control of more and more natural resources. We find in verse the phrase «*it kapir*» (“dog infidel”) [14, 7 p.] as well as «*sotkar orys*» (“impertinent, pugnacious Russian”). To the Kazakh people of the 19th century a Russian person was still «*maior*» (Major), «*jandaral*» (General), «*oiaz*» (district chief). At the head of all stood the Russian Tsar, «*patsha*” or “*ak patsha*” (“white king”) – as the Russian monarch was called by his Muslim subjects. At the same time the Russian Tsar is represented as an unjust ruler, violating oaths («*patshadan ketti gadelet*” as described by Shortanbai, “*ak patsha tauyp sertinen*” – by Dulat) in the traditional mentality of the Kazakhs.

In the perception of poets Russia is the enemy (*dushpan*, *dushman*), and a strong, invincible enemy who has concretely seized power in this earthly world:

“*Auzyna kapir karatty Bu dunianyn tutkasyn
Musulmandy bul kunde orys kapir jenip tur*”

[Infidels have the entire earthly world in the palm of their hands

Today, the Russian invaders are defeating the Muslims] [1, 72 p.].

Dulat Babatai-uly first intoned the bygone era, during which the ideal Kazakhs, the khans Abulmansur and Abulfeiz (18th century), as well as the Kene-khan (Kenesary Kasymuly) appear, in his *Osiet-name*, written in the form of *tolgau* – a traditional poetic genre (1880). He further cursed the slaughter of the Kazakhs and the arrival of the Russians:

«*Ortana orys kelgen son, El korgar erler olgen son*

Khan Kene ketip aradan Oryska kazak karagan»

[After the Russian came, after the death of the defenders of the homeland, after Khan Kene passed away, the Kazakhs submitted to the Russians] [23].

Poets of “*Zar zaman*” metaphorically compared Russia’s policy toward Kazakhs to the traditional hunting of wild animals, e.g. the Russians were arranging traps (“*orystyn jaigan toryna*” – «a trap laid by Russians»- Shortanbai), ensnaring them with a distant lasso, pursuing them with hunting birds: “*orystyn tusti kurygy*” (“we were bound by a thrown Russian lasso”), “*orys – burkit, biz – tulki*” («the Russian is the golden eagle and we the fox») [24, 110 p.].

The poet Murat Monke-uly, a native of the western regions of Kazakhstan, was particularly sensitive to the seizing of border lands by the Tsars. Before 1906 he personally experienced the burden of colonial oppression. The phased, deliberate advance of Russia into the East is described in Murat’s *tolgau* «*Ush kian*» and «*Sary Arka*»:

“*Aueli jenip orys Edildi aldy*

Sary tau, Ashtarhannyn jerin aldy

Artynan Edilden son Naryndy aldy

Togaidyn agash, kamys talyn da aldy”

which can be translated as :

«First the Russians conquer and take the Volga then seize the lands of Saratov and Astrakhan After the Edil (the Volga) they take Naryn, even its forests and reeds – everything falls into their hands» [1, 137-169 pp.].

Murat also fears Kazakh involvement in military service in which young Kazakhs are allegedly converted to Christianity – “*soldatka*

berip balasyn Moinyna kres saldyrgan" [25, 129 p.]. Sorrow and regret imbue the poem in the sense of a fear that the defeat is total, and that there is no hope of taking revenge on the Tsar and his executioners. The ideal, valiant hero, «the last of the Mohicans,» appears in his poetry as Isatai Taimanuly, the leader of the Kazakh tribe Bersh, who died tragically at the hands of the Tsar's troops while leading an uprising in 1836. The poet remarks that hope is in vain when even Isatay fails to achieve his goal of justice - «Erdirsony Isatai barmagyn tistep otken jer!».

A characteristic feature of "Zar zaman" poetry is predictions about the future, about the fact that people expect more trials and humiliations and the multiplication of misfortunes [2, 111 p.]. They predict new waves of «infidels» from the "East" and "West" [13, 15 p.]. Dulat and Shortanbai warn Kazakhs that is not far off when Russia will take their sons into the army («balandy alar soldatka» → «children will be taken into the army»). This actually happened in the years of the First World War. The depth of poverty will be such that the Kazakh nomad will not sit astride a horse but walk on foot («mine almasy jaldy atka»). The fate of everyone will be administered by paper, increased bureaucracy and formalism («alakanday bet kagaz, tabynarsyn mandatka» – «you will worship mandates, a piece of paper»). In the poet Murat we find prophecies about the «black» future of the Kazakhs in the sense of mass Russification and impoverishment: «kynama beshpet kiersin» – "you will wear a tight coat", i.e. Russian clothes unlike the ample robes of the Kazakhs; «arbaga mashtek jegersin» – "you will harness the nag to the cart".

Dulat, Murat, Shortanbai and others unanimously condemn a portion of the Kazakh people, who, in disgrace, served the new political system and assisted in the management of territory. In a negative sense Shortanbai mentions the *bolasnai* (parish government), the *bii* (local judge) and *aulnai* (head of a village council), that is, those Kazakhs who served in the lower levels of the administrative and political system of Tsarism. They, in his opinion, support and serve the infidels: «kapirdin sozin makuldap» («they accept the word of the infidel").

There are ideas on the foreignness of Russian culture: «orys degen atynan, teris jazgan khatynan» ("the Russian, who writes in reverse", i.e. unlike Kazakh in the Arabic script, their letters are written from left to right). The people suffer countless cruelties at the hands of the Russians, as evinced by the words «orystan korlyk korgen son otyryp biler alkindi» («the notables sigh after suffering humiliation at the hands of the Russian») [1, 16 p.]. Overall, the word «korlyk» (humiliation) was a word "Zar zaman" poets very often used to describe the state of the Kazakh people under Russian domination.

It was difficult for the popular consciousness of the Kazakh Muslims to accept the features of settled, industrial civilization. Therefore, we see that the traditional nomadic life, with the white felt yurts of its heritage, is opposed to the wooden Russian hut ("endi kelip kamaldyn orys salgan ku tamga" – «and now you're forced into a miserable hut, built by a Russian» – Dulat). The opposition of the nomadic mentality and that of settled culture are visible in these lines: «Ak ordalar tark bolyp, Balshyktan salgan tam ozdy» («White yurts became unnecessary and popular – houses of clay»).

For the steppe peoples the colonial city was the symbol of a hostile civilization (most of the cities of Kazakhstan was founded by Russia). It was to the cities, according to Dulat, that impoverished Kazakhs would be drawn, en masse, in search of work; this because the steppes would be made desolate from cattle and become unusable. Hired as Russian servants, Kazakhs will even be forced to graze pigs («Kalaga karai shubryp, malailykka juresin ...Pana bolmai dalannan ...Shoshkasyn bagyp sabylyp...»). Another image of this civilization as an "other" is that of the Russian prison («abakty») - the symbol of cruel laws («zakun») and an autocratic regime.

The beginnings of trade, and many new features of Kazakh life, borrowed from Russian traditions, for example, the samovar and tea, cause dissatisfaction. Dulat thinks that the end of the world has come, for all sorts of unworthy people have appeared, along with the samovar and tea, and also wealth, called «money» and *tarantass*/four-wheel vehicle ("aluan-aluan jan shykty, samawar men shay shykty aksha degen

mal shykty tarantas degen at shykty”) [23, 11 p.]. In Shortanbai, tea is included among the signs of a decaying era («and even he drinks only tea»). It is important to clarify that the majority of Kazakh nomads, drinking a variety of sour-milk drinks, were unfamiliar with tea until the 19th century.

The poet Abubakir (who died in 1903) also rejects the coming technological civilization. The poet places technology, as false, “official” science, and the administration of the Tsars, in a single depraved, apocalyptic series [12, 232 p.]. In contrast to this are freedom, prosperity and a heroic past, as well as oneness with nature, which can only be recalled with bitterness.

There is certainly talk, in regard to the above works, of the limitations and hypertrophied psychological perception of the authors, of the mythologized image of the empire in the mind of the Kazakhs of that time. Dosmukhamedov expressed his opinion about the “*Zar zaman*” poets emphasizing that the mass of ordinary Kazakhs in the late 19th century knew Russia only through the individual soldiers and officers of the tsarist administration, where people did not know the «other, good Russians,» i.e., the authentic Russian culture, that of the intelligentsia, and could not hold a more accurate and objective view of Russia [24, 104 p.].

Religious, mystical and eschatological motifs in the texts of “*Zar zaman*”

“*Zar zaman*” poets were deeply religious Muslims and even mullahs (theologians). They actively used Arabic and Persian religious terms. They adhered to the traditions of Central Asian Islam, which was a synthesis of the Hanafi Sunnism and Sufism. Sufism (Tasawuf) was introduced to the region by the Yassavii and Naqshbandi mystical schools.

Their texts of works promoted the ideal of the God-fearing Muslim who obeys all of the Shari’ah. The dignity of the Quran and the Sunna are often praised, and the first man, Adam, and the Prophet Muhammad («Paygambar», «Rasool-Allah», etc.) are frequently mentioned. Shortanbai, Dulat, Murat, and Abubakir urge Kazakhs to strengthen their faith in God. Their sermons are not much different from the usual exhortations of mullahs. For example, Shortanbai extols the people to support such institutions of

Islam as the mosque, the madrasa, and to perform the *fard* of Islam (prayer, fasting, alms, and the hajj), and to also observe the boundaries of what is permitted (halal) and forbidden (haram). But at the same time they are demanding sincerity and not a mere formal relationship to religion.

These poets are not free from any religious and political sentiments in connection with the assault of Orthodox Russia: “Dini baska bireuler El bile di aralap” – “gentiles began to rule the country – Murat”; “Kapirden bolar hakim in” – “your rulers became infidels”, etc. But the accent is on issues of Islamic ethics, mysticism, and eschatology. Regarding the influence of the Sufi tradition, they speak using the words *wali*, *sopy*, *pir*, *nafsi* and others. There is a strong pessimism and asceticism in their texts. The idea of retribution beyond the grave, the shift from a life on Earth to the «eternal», lamentation and curses directed at the earth’s existence – all this testifies to the Sufi influence.

“*Zar zaman*” poets assess the condition of Kazakhs, especially the poverty and misery that befell the country, through the traditional Sufi notion of «baraka» (in Kazakh “berek») or the Turkic equivalent of the concept – «kut». They define the era of Russian domination as that of «gracelessness» (“ken konysyn taryldy, kut-bereken aryldy,” “kut y ketip jut bolmak»), while the pre-colonial period is described with nostalgia as a time when the country was imbued with «kut,» i.e. attended by Divine energy, by the grace of Allah.

According to A. Zhaksylykov, the pessimistic temper in the spiritual culture of the Kazakhs had already deepened by the late Middle Ages. «The reason was that the world of the nomads inevitably plunged into the abyss of the past after the death and decay of the great, unified empire of the nomads of Eurasia –the Golden Horde. With the strengthening of technical civilization in the West, and the extensive colonial expansion of young bourgeois states to the East, the eschatological mood and anxiety in the literature of the nomadic Steppe peoples will inevitably intensify» [12, 148 p.].

The classic eschatological *tolgau* of the poet Shortanbai, entitled “*Zar zaman*”, is animated by the central idea of an impending global disaster.

The main features of this that the author considers are moral decline and deepening injustice. The poet Dulat clearly expresses the idea of *Akyr Zaman*, meaning "the End of the World in line Muslim concept of «Kiamat» (Judgement Day), in his tolgau «Osiet-name». It draws a holistic map of the eschatological world in accordance with the canons of a religious world view. Poets, hence, were largely speculating as to the approach of the coming Judgment Day according to criteria set forth in sacred texts. Consequently, many changes of colonial era were interpreted as signs of the approaching global catastrophe: general moral decay, flagrant injustice, corruption, fraud and people devoid of spiritual aspiration reigning in society thinking only of money, enrichment, debauchery, and entertainment. According to Islamic tradition, people will lack faith on the eve of doomsday, observing religious rites for appearance, when in fact they are overwhelmed by the temptations of material wealth; moral vices and environmental disasters will multiply. Shortanbai and his followers thought that all these negative developments were already realities in Kazakhstan and in the entire world in the 19th century. It is interesting that the Russian assault on the East is seen as an organic part of *Akyr Zaman*.

According to Shortanbai, Russian colonialism is a symbol of universal evil and the triumph of injustice. Russia is merely a tool of Satan. Its policies reinforce and bring signs of the Last Day. The dark apocalyptic order of things imagined by "*Zar zaman*" poets are symbolized by such concepts and figures in the lives of 19th century Kazakhs as «duan» (military centers of administrative districts employed by the tsarist government), «tilmash» (translator), «maior» (Major) «jandaral» (General), «soldat» (soldier), «dushpan» (the enemy), «kapir» (infidel), «abakty» (prison), «zakun» (the law), «para» (a bribe), and others. The assault of Tsarism, the capture of lands, the destruction of tradition, and the enslavement of the Kazakhs are explained in the light of what is predicted in the Quran and the Sunnah regarding the suffering of Muslims and the multiplication of infidels as the end of the world nears. The poet Dulat believes that in the days preceding the end of things there will

be no just rulers («patshalardan ketip Adilet akyr zaman tarady »).

The central idea of the "*Zar zaman*" poets is the idea of Allah as the creator of the universe, the architect of the final Judgment and as a merciful God. Attempts to bring freedom and justice are futile, what is needed is to cry, pray, and plead for God's deliverance from present suffering and the coming horrors— such is the leitmotif of "*Zar zaman*" poetry. In our view, all this shows that the majority of sensitive people in Kazakh society of the 19th century (in this case individuals of the poetic nature), as well as that part of the population affected by punitive actions and land seizures, were at that time in a state of deep mental depression. They always felt a sense of national inferiority, humiliation and insult at the hands of Tsarist officials and their arbitrary oppression. And to these people death itself and the end of things may have seem more palatable and easier denouement than endless spiritual and physical suffering.

In analyzing the religious world view of "*Zar zaman*" poets, we can see that despite their orthodox religious beliefs, they sometimes move away from doctrinaire religious belief and demonstrate a dialectical approach. In their ideology there is no clericalism. Links to mysticism, moralism and the philosophy of classical Sufism can be seen. On the other hand, there is a religious-form trend that emerges with the beginning of the 20th century.

Conclusion. Opposition sentiments and the dissatisfaction of Kazakh traditionalists with the political and social realities of the 19th century are expressed in the works of the poets the pro-Islamic movement "*Zar zaman*". Considering Islamic values to be the bedrock of traditional spiritual culture, they sharply criticize an emergent industrial civilization that destroys the morality, traditional life and culture of the nomads; and condemn efforts to control the borderlands and spread Orthodoxy and Russian culture. Dissatisfaction with Tsarist policy (especially taxes, political repression, and the seizure of land) among ordinary Kazakhs was so profound that it seriously distorted the collective consciousness, driving many to pessimism and despair. This inner hatred toward

the tsarist regime and its agents, i.e. local Kazakh official, is expressed through the poetic words of Dulat, Shortanbai, Murat, Abubakir and other representatives of the traditional spiritual elite.

Unlike the 19th and early 20th century traditionalists (*Batyrs, Ishans*, etc.), calling for armed protest and jihad, "*Zar zaman*" poets did not call for an open fight, considering it useless and doomed to failure, and promoted lamentation, prayer, and an eschatological worldview in expectation of Judgment Day. At the same time, there could be no compromise or dialogue with a hostile civilization for these authors. In their works, the Kazakh poets created an extremely negative, mythologized image of Russia as a source of evil and demonic forces. Lacking full, objective information about Russian and European culture and the Christian world in general, traditionalists were unable to analyze what was happening in depth or to look for ways and forms of adapting, accommodating and culturally integrating the nomads in the imperial structure of Russia. Instead, they

saw a way out in isolation, humility, through migration, religious cleansing and hope in God. In general, these poets embodied a traditional Muslim Kazakh worldview, one unaffected by reformation. In our opinion, their outlook was controversial, eclectic, marginal, and for the most part passively religious, in comparison with later philosophies and ideologies spreading in Kazakhstan in the early twentieth century, like Jadidism which provided an optimistic spirit, calling for a struggle for liberation rather than passively waiting for the End of the World. A great Kazakh poet and philosopher Ibrahim (Abai) Kunanbai-uly was a forerunner of the Jadids, where Auezov notes on the proposition of enlighteners like Abai and Altinsarin to "cure" from social evil through dissemination of new knowledge and education. Nevertheless the significance of the "*Zar zaman*" is paramount in the analysis of the imagery of colonial era in the historical consciousness of Kazakhs as it is a crucial reflection upon development of distinct collective consciousness.

References

- 1 Дәуітұлы С. Зар заман. Жыр-толғаулар / С. Дәуітұлы. - Алматы: Жалын, 1993. - 176 б.
- 2 Омаров Б. «Зар заман» әдебиеті / Б. Омаров. - Астана: Елорда, 2005. - 372 б.
- 3 Әуезов М. Зар заман ақындары. Әдебиет тарихы / М. Әуезов. - Алматы: Ана тілі. 1991, - 222 р.
- 4 Ысмайылов Е. Әдеби мұра және оны зерттеу: Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. - Алматы, 1961. - 376 б.
- 5 Мағауин М., Байділдаев М. Бес ғасыр жырлайды / М. Мағауин, М. Байділдаев. - Алматы: Жазушы, 1984. - 256 б.
- 6 Винокуров Е.М. Поэты Казахстана / Е.М. Винокуров. - Ленинград: Советский писатель, 1978. - 608 с.
- 7 Қойгелдиев М. Ұлт үшін жаным садаға. «Зар заман», «Оян, қазақ» және тарихи шындық / М. Қойгелдиев. - Алматы: Ана тілі, 1990. - 150 с.
- 8 Есимов Ғ. Сана болмысы / Ғ. Есимов. - Алматы: РИМП "Эскито", 1994. - 224 б.
- 9 Мәдібай Қ. Зар заман / Қ. Мәдібай. Алматы: Казахский университет, 1997. - 160 б.
- 10 Мырзахметов М. Отаршылдық дәуіріндегі әдебиет / М. Мырзахметов. - Алматы: Жұлдыз, 1993. - 181 б.
- 11 Thomas, W. G. The oral art and literature of the Kazakhs of Russian Central Asia (Duke University press, Durham, 1958, 270 p.)
- 12 Жаксылыков А. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы / А. Жаксылыков. - Алматы: Казахский университет, 1999. - 422 с.
- 13 Шортанбай Қ. Шортанбайдың бала зары / Қ. Шортанбай. - Казань: Типография Императорского университета, 1894. - 24 с.
- 14 Шортанбай Қ. (толғаулар, айтыстар, дастан) / Қ. Шортанбай. - Алматы: Айқап, 1993. - 79 б.
- 15 Әбубәкір молла (Кердері). Әдебиет Қазақия. - Казан: Императорлық университеттің баспаханасы, 1902. - 30 б.
- 16 Мөңкеұлы М. «Зар заман» / М. Мөңкеұлы. - Алматы: Жалын, 1993. - 169 б.
- 17 Козыбаев М. Принятие казахами Младшего и Среднего жузов Российского подданства. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней) / М. Козыбаев. - Алматы: Атамұра, 2000. - 768 с.

- 18 Қойгелдиев М. Қазақ елі: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (19 ғ. – 21 ғ. басы) / М. Қойгелдиев. - Алматы: Дәстүр, 2014. - 432 б.
- 19 Нурғалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане / А.М. Нурғалиева. - Алматы: Daik-Press, 2005. - 224 с.
- 20 Crews R.D. For Prophet and Tsar. Islam and Empire in Russia and Central Asia / R.D. Crews. - Cambridge: Harvard University press, 2006. - 463 p.
- 21 Allworth E. Central Asia: a century of Russian rule / E. Allworth. - New-York-London: Columbia University Press, 1967. - 552 p.
- 22 Нуртазина Н. Народы Туркестана: проблемы ислама, интеграции, модернизации и деколонизации на рубеже XIX-XX вв. / Н. Нуртазина. - Алматы: Казахский университет, 2008. - 220 с.
- 23 Бабатайұлы Д. Өсиет наме / Д. Бабатайұлы. - Алматы: Ғылым, 2001. - 132 б.
- 24 Досмұхамедұлы Х. Аламан / Х. Досмұхамедұлы. - Алматы: Ана тілі, 176 б.
- 25 Дәуітұлы С. Қайран, Қазақ. Зар заман. Жыр-толғаулар / С. Дәуітұлы. - Алматы: Жалын, 1993. - 68 б.

Н. Нуртазина¹, А. Азмуканова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қазақстан тарихындағы әлеуметтік катаклизмдерді қабылдаудың исламдық ракурсы («Зар заман» мектебінің мұрасы мысалында)

Аңдатпа. «Зар заман» (қайғы дәуірі) дәстүрлі поэзиясының мәтіндері Қазақстан территориясындағы Ресей империясының отарлық басқару жүйесіне қарсы жағымсыз, кері әсерлердің қалыптасуына қатысты қазақ халқының ұжымдық санасындағы пессимистік, антиколониалдық және діни дүниетанымының айқын көрінісі болды. Шортанбай, Дулат, Мұрат және т.б. ақындар сияқты білімді қазақтардың мұсылмандық сана-сезімін суреттейтін поэзияның бұл үлгілері кеңестік кезеңде жеткілікті зерттелмеген күйінде қалды. Дегенмен, Қазақстанның саяси тәуелсіздік жылдарында бұл тақырыпты объективті зерттеу басталғанымен, ондағы еңбектерде филологиялық тұрғыдан талдау басым болды, сондай-ақ исламмен байланыс нақты қарастырылмады. «Зар заман» қазақ мектебінің рухани мұрасы пәнаралық терең зерттеуді қажет етеді. Қазақтардың діні, этникалық санасы және мәдениеті мәселелерін зерттеу кезінде оларды баламалы тарихи дереккөздер ретінде пайдалану да өз нәтижесін беретіні анық. Діни-философиялық бағыттағы қазақ ақындарының саяси режимге оппозициялық көзқараспен қараған бұл шығармаларында қазақтардың өзіндік тарихи санасы көрініс табады, империяның көшпелілермен өркениеттік қақтығысының ерекше тұстарының интерпретациясы беріледі. Сонымен бірге, «Зар заман» мектебінің жалпы сипаттамасы ретінде патшалықтан саяси жеңіліс табу фактісі мен шарият пен суфизмнің діни-эсхатологиялық идеялары рухындағы халықтың моральдық деградацияға түсуіне өкіну мен оны жоқтауын көруге болады. «Зар заман» поэзиясының мәтіндері XIX ғасырдағы қазақ қоғамының исламдық сәйкестігі тұрғысынан қызықты, өйткені олардағы әлеуметтік катаклизмдерді бағалау мұсылман әлемі бейнесінің басты сюжеттерінің бірі – «Ақыр заманды» күту бойынша беріледі.

Түйін сөздер: қазақтардың рухани мұрасы; «Зар-заман» поэзиясы; отаршылдық; тарихи сана; әлеуметтік катаклизмдер; дін; мұсылмандық эсхатология.

Н. Нуртазина¹, А. Азмуканова²

¹Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Евразийский Национальный университет им. Л. Гумилева

Исламский ракурс восприятия социальных катаклизмов в истории Казахстана (на примере наследия школы «Зар заман»)

Аннотация. Тексты традиционной поэзии «Зар заман» («эпоха печали») представляют собой особое отражение пессимистических, антиколониальных и религиозных настроений казахского народа в связи с негативным восприятием в коллективной памяти колониальной системы управления Российской империи на территории Казахстана. Данные образцы поэзии, которые иллюстрируют мусульманское

самосознание образованных казахов, таких, как поэты Шортанбай, Дулат, Мурат и др., оставались недостаточно исследованными в советский период. Хотя за годы политической независимости в Казахстане начато объективное изучение данной темы, но в имеющихся исследованиях преобладает филологический подход, а также не рассматривается связь с исламом. Духовное наследие казахской школы «Зар заман» требует глубокого междисциплинарного исследования. Не исключается их использование как альтернативных исторических источников при исследовании вопросов религии, этнического сознания и культуры казахов. В данных произведениях, созданных оппозиционно настроенными к политическому режиму казахскими поэтами религиозно-философского направления, отражается своеобразное историческое самосознание казахов, дается любопытная интерпретация цивилизационного конфликта империи с кочевниками. При этом общей характеристикой школы «Зар-заман» является сожаление и оплакивание факта политического поражения от царизма и моральной деградации народа в духе религиозно-эсхатологических идей шариата и суфизма. Тексты поэзии «Зар-заман» интересны с точки зрения исламской идентичности казахского общества XIX в., поскольку оценка социальных катаклизмов в них дается в соответствии с одним из главных сюжетов мусульманской картины мира – ожиданием Конца света («Ақыр заман»).

Ключевые слова: духовное наследие казахов; поэзия «Зар-заман»; колониализм; историческое сознание; социальные катаклизмы; религия; мусульманская эсхатология;

References

- 1 Dautuly S. Zar zaman. Zhyr-tolgaular ["Zar zaman". Poems] (Zhalyn, Almaty, 1993, 176 p.)
- 2 Omarov B. «Zar Zaman» adebiyeti [Literature of "Zar zaman"] (Elorda, Astana, 2005. 372 p.)
- 3 Auezov M. Zar zaman akynyndary. Adebiet tarikhy ["Zar zaman" poets. History of literature]. (Ana tili, Almaty, 1991, 222 p.)
- 4 Adebі mura jane ony zertteu [literary heritage and its study] (KazSSR gylım baspasy, Almaty, 1961, 376 p.)
- 5 Magauin M. Baidildayev M. Bes gasyr zhyrlaydy [Five Centuries of Poetry] (Jazushi, Almaty, 1984. 256 p.)
- 6 Poety Kazakhstana [Poets of Kazakhstan (coll.)] (Soviet Writer, Leningrad, 1978, 608 p.)
- 7 Koigeldiev M. Ult ushin zhanym sadaga. «Zar Zaman», Oyan, kazakh Tarikhi Shindyk [Soul is Sacrificed to the Nation. «Zar zaman», «Oyan, kazakh» and historical truth.] (Ana tili, Almaty, 1990).
- 8 Esimov G. Sana bolmysy [The essence of consciousness] (RIMP Eksito, Almaty, 1994, 224 p.)
- 9 Madibay K. Zar Zaman. [Zar zaman] (Kazakh University, Almaty, 1997, 160 p.)
- 10 Myrzakhmetov M. Otarsyldyk dauirdegi adebiyet [Colonial-era literature] // Zhuldyz [The Star], 7, 181-192 (1993).
- 11 Thomas W. G. The oral art and literature of the Kazakhs of Russian Central Asia (Duke University press, Durham, 1958, 270 p.)
- 12 Zhaksylykov A. Obrazy, motivy i ideyi s religioznoy soderzhadelnostyu v proyzvedenyah kazakhskoy literatury [Images, motifs, and ideas with religious content in the works of Kazakh literature] ((Kazakh University, Almaty, 1999, 422 p.)
- 13 Chortanbai Q. Chortanbaidyn bala zary [Shortanbay's Child Scream] (Typography of the Imperial University, Kazan, 1894, 24 p.)
- 14 Shortanbay K. tolghaular, aitystar, dastan [Reflections, Reasonings, and Folklore] (Aikap, Almaty, 1993, 79 p.)
- 15 Abubakir molla (Kerderi). Adabiet Kazakia [Kazakh-language literature] (Typography of the Imperial University, Kazan, 1902. 30 p.)
- 16 Monkeuly M. Zar zaman [Zar zaman] (Zhalyn, Almaty, 1993, 169 p.)
- 17 Kozybaev M. Prinyatiye kazahami Mladshego i Srednego zhuzov Rossyiskogo poddanstva i Istoria Kazakhstana (s drevneishih vremen do nashih dney [Acceptance of Russian citizenship by the Kazakhs of Junior and Middle Juz. History of Kazakhstan (from ancient times to the present day) Acceptance of Russian citizenship by the Kazakhs of Junior and Middle zhuzes. History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)] (Atamura, Almaty, 2000, 768 p.)
- 18 Koigeldiev M. Kazakh eli: ulttyk biregeilikti saktay zholyndagy kures (19 g.-21g. basy) [Kazakh people: the struggle for the preservation of national identity (XIX century - beginning of XXI century).] (Dastur, Almaty, 2014, 432 p.)

- 19 Nurgalieva A.M. Ocherki po istorii Islama v Kazakhstane [Essays on the History of Islam in Kazakhstan] (Daik-Press, Almaty, 2005, 224 p.)
- 20 Crews R.D. For Prophet and Tsar (Islam and Empire in Russia and Central Asia) (Harvard University press, Cambridge, 2006, 463 p.)
- 21 Allworth E. Central Asia: a century of Russian rule (Columbia University Press, New-York-London, 1967, 552 p.)
- 22 Nurtazina N. Narody Turkestana: problem Islama, integratsii, modernizatsii i dekolonizatsii na rubezhe 19-20 vv. [Peoples of Turkestan: Problems of Islam, integration, modernization, and decolonization at the turn of XIX-XX centuries.] (Kazakh University, Almaty, 2008, 220 p.)
- 23 Babatai-uly D. Osyet name [Osyet name] (Gylym, Almaty, 2001, 132 p.)
- 24 Dosmukhameduly H. Alaman [Alaman] (Ana tili, Almaty, 176 p.)
- 25 Dauytuly S. Kairan, Kazak. Zar zaman. Zhyr-tolgaular [An astonished Kazakh. Zar zaman] (Zhalyn, Almaty, 1993, 68 p.)

Information about authors:

Nurtazina N.D. – Doctor of Historical Sciences, Professor Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Azmukhanova A.M. – **Corresponding author**, candidate of Historical Sciences, Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Нұртазина Н.Д. – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Азмұханова А.М. – **корреспонденция үшін автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Н.А. Пушкарёва

Институт этнологии и антропологии РАН, Москва, Россия
(E-mail: pushkarev@mail.ru)

Изучение научного сообщества методами этнологии: значимость гендерного подхода¹

Аннотация. Статья актуализирует методологию и методы этнографического знания в фокусе применения их в социологии и социопсихологии. Автор обращается к классическим исследованиям М. Вебера, Г. Зиммеля, П. Сорокина и др., заложивших основы изучения профессиональных (в том числе – научных) сообществ. Междисциплинарное взаимодействие научных направлений акцентировало внимание на повседневном обыденном мире, на выявлении методов, которыми пользуется человек в обществе для осуществления обыденных действий, что в итоге определило исследовательский вектор этнометодологии. Автором показаны предпринятые исследования повседневности научного сообщества в условиях лаборатории, фиксацию множества предпринимаемых учеными действий, требующих дополнительного микроанализа и объяснений, антропологизация изучения научного сообщества, гендерного подхода в этнографии профессий. Главную задачу этнографа науки, автор видит в исследовании повседневной практической рутинной деятельности ученого, в конструировании «мира лаборатории», социальной институционализации научного сообщества. Немаловажное значение в этнографии науки имеет гендерный аспект, фокусирующий внимание на научном работнике, как активном социальном субъекте, на гендерном неравенстве в научном (академическом, университетском) сообществах.

Ключевые слова: этнография науки; этнометодология; гендерный подход; антропологизация; научное сообщество.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-133-4-100-116>

Введение. Исследования этнографическими методами профессиональных субкультур – структур повседневности, традиций, фольклора различных профессиональных сред – в последние годы прочно вошли в программу полевых исследований культурантропологов и социологов, применяющих качественные методы [1, с.49]. Это не случайно: наши зарубежные коллеги не раз отмечали, что «русские этнографы всегда

отличались гибкостью, реактивностью по отношению к изменяющимся потребностям этнографического знания, доступностью и конкретностью описания» [2, с. 3]. Думается, эти слова вполне могут быть отнесены к тем современным представителям отечественной науки, которые работают, применяя этнографический метод, в социологии и социопсихологии – в частности, изучая с его помощью жизнь научного сообщества.

¹Поддержано грантом Планом НИР ИЭА РАН, Программой РАН «Этнокультурное разнообразие российского общества и укрепление общероссийской идентичности» (проект «Российские ценности и символы: национальное единство и этнокультурное многообразие») и Министерством науки и высшего образования РФ, грант 075-15-2020-910

Сделать краткий обзор сделанного в этой области отечественными и зарубежными учеными, определить предмет исследований и его перспективы – аналитический императив (хотя бы в силу актуальности всех вопросов, связанных с реформированием академического сообщества, о котором уже несколько лет говорится со страниц СМИ).

Понятие «этнографического метода», который дает возможность установить «смыслы, скрытые за социальными и организационными порядками современных сообществ»[3], – родилось и быстро стало популярным в западной культурной антропологии и социологии с середины 1960-х гг. Его популярность связана с растущей критикой классических приемов изучения и традиционного, и индустриального образа жизни, увеличением интереса к феноменологии, интерпретативным объяснительным моделям. Основные черты полевой работы этнографического типа – глубинные свободные, полуструктурированные или лейтмотивные интервью, включенное наблюдение, стремление к детальному документированию событий – все они отражают намерение исследователя следовать «естественным», в не лабораторным, отличающимся от используемых в повседневной жизни способов коммуникации, приемам сбора данных о современном обществе. Так возникло в социологии обозначение такой методологии – естественное исследование (naturalistic enquiry). Этнографический метод и включенный в его состав исследовательский инструментарий может быть удобен, а в каких-то случаях – единственно возможен, когда перед ученым стоит задача проанализировать «смыслы, скрытые за социальными и организационными порядками» определенной, часто достаточно закрытой, социальной группы, каким является, например, сообщество академических ученых, его отдельные разновидности (лабораторные исследователи, люди экспедиций, «невидимые колледжи», проекты, кратковременные сообщества

научных встреч – семинаров, конференций, симпозиумов, конгрессов).

Истоки этнографического изучения профессиональных (в том числе – научных) сообществ надо, вероятно, искать в классической исследовательской программе М. Вебера. Ведь именно в рамках его понимающей социологии и теории понятие «профессия» соотносится (помимо экономической и социальной структуры) с поведением индивида, его жизненным миром и системой ценностей, которые аналитику предстоит понять и объяснить с помощью концептов, выработанных культурной антропологией. (Нужно заметить, что в немецком языке оба понятия – и «призвание», и «профессия» обозначаются как Beruf) [4]. Представляется необычайно важным и введение этим классиком социологической мысли понятия Lebensführung, которое «вспомнили» почти через век, когда началось увлечение сопоставительным анализом жизненных стилей (собственно, так лучше всего и перевести веберовский термин), а вместе с жизненными стилями – этики, принятой в рассматриваемой социальной группе, явных и скрытых правил объяснения и оценки жизненных феноменов, участвующих в воспроизведении личностей определенного типа [5, с. 371] и проч.

В том же направлении изучение жизненных стилей продолжили Т. Веблен и Г.Зиммель, ведь именно они обратили внимание на демонстративные аспекты жизненного стиля, те, что символизируют жизненный успех и принадлежность к избранным (слою, сословию, группе). Поначалу это исторически было соперничество и победы в бесконечных войнах, далее – демонстративный досуг элит, в XX в. – «демонстративное потребление» (мы бы сказали: консюмеризм современного человека). Таким образом, Т. Веблену можно смело отдать пальму первенства в изучении связей жизненного стиля с социальным и экономическим неравенством, без признания которых невозможно современное изучение этнографии науки в целом и ее гендерного аспекта (гендерной асимметрии в научном сообществе) в частности [6].

По мнению М. Вебера, «профессией» стоило бы именовать любое занятие, дающее заработок – и не так уж важно, чтобы это занятие было общественно-признанным, поскольку не востребованные обществом занятия еще не перестают быть профессиями. Другой важной идеей, вдохновившей многих исследователей, стала идея экспертного знания, легко конвертирующегося в условиях современного общества в легитимную власть специалистов.

Позже П.Сорокин подхватил и внес свой вклад в функционалистское объяснение профессии. С его точки зрения, источник дохода плюс социальная функция индивида связаны друг с другом, образуя в совокупности профессию [7, с. 182]. Размышляя о проблемах социальной мобильности, П.Сорокин первым поставил вопрос о причинах существования «низших» и «высших» профессий; он связывал их с социальной стратификацией и, в известном смысле, соглашался с Г. Спенсером о генезисе престижных («высших») профессий из первоначальной политико-церковной деятельности: научная работа, бывшая веками привилегией образованной части общества, стала профессией именно таким путем [8, с. 356]. А.Флекснер, осуществляя свой анализ в функционалистской духе, попытался дать ответ на вопрос – «какими особенностями должна обладать та или иная деятельность, чтобы называться профессией?» и, в результате, сформулировал такие известные признаки, как сертифицированное знание, сознание ассоциаций, общественное признание, общий этос.

Марксистские идеи вдохновили исследователей на критический анализ профессии как растущей властной силы современного общества. Монополия профессионалов на знание предоставила им возможность, как полагал Ч.Райт Миллз, оказывать значительное влияние на принятие общественно значимых решений по широкому кругу вопросов и значительные усилия затрачивают на сохранение своей власти, ограждая специфическое поле деятельности от интервенции любителей, аматоров.

Проблема субъективного в профессиональном выборе и его реализации много позже – уже во второй половине XX в. – выдвинула задачи исследования рефлексивного содержания профессиональной деятельности (удовлетворенности работой, профессионального самочувствия, профессионального выбора, профессиональных ценностей), что, с одной стороны, дало толчок сближению социологии с психологией, развитию изощренного опросного инструментария, а с другой – заставило обратить внимание на профессиональную обыденность, используя идеи, возникшие в рамках этнометодологии.

Таким образом, во второй половине XX века оформились три основных направления в изучении академического сообщества, каждое из которых обладало своим характерным взглядом на реальность мира профессионалов – функционалисты исследовали признаки, особенности и отличительные черты профессии, позволяющие ей выполнять социально значимые функции в обществе. Марксисты подвергли анализу конфликтные интересы профессионалов, заинтересованных в сохранении своей власти и привилегий, а представители интерпретативного направления, в том числе этнометодологи, сосредоточились на изучении повседневного опыта, при помощи которого научная деятельность возможна как специфический вид человеческой деятельности [9].

С этнометодологией как особым направлением социологической теории этнографический метод связан напрямую. К тому времени как Гарольд Гарфинкель – ученик создателя структурно-функционалистского воззрения на общества Талкота Парсонса, опубликовал в 1967 году свои «Исследования по этнометодологии», вместе и одновременно с ним на том же аналитическом поле уже работали приверженцы феноменологической социологии А. Шютца (А. Сикурел, Д. Дуглас, П. Макхью). Слово «этнометодология» сам Г. Гарфинкель понимал как «учение о том, как поступают народы, когда ведут себя люди в повседневной жизни. Целью этнометодологии

он – по аналогии с этнографией – объявляя «обнаружение методов, которыми пользуется человек в обществе для осуществления обыденных действий» [10, с. 270].

В англоязычной литературе этнометодологию часто называют «социологией обыденной жизни» [11, с. 85]. Этнометодологи изучают – одновременно с этнологами – *обыденный мир*, то, как живут люди в своей будничности, повседневности, основываясь на множестве скрытых (латентных) знаний, которые сформированы у нас «здоровым смыслом». Задача этнометодолога в таком случае – сделать подобные невысказанные познания явными и поддающимися анализу. Оттолкнувшись от классической феноменологии Э. Гуссерля, получив импульс и в теории интерсубъективности А. Шютц [12], этнометодологи высказали предположение, что – вступая во взаимодействие – каждый индивид имеет представление о том, что случится и как это должно протекать. «Черты рациональности могут быть выявлены в самом поведении» [13], но эту рациональность – считали они – трудно «схватить» объективными методами социального познания, а можно лишь вести наблюдение, как это делают этнографы, обращая внимание на существующие в обществе правила и предубеждения, процесс их формирования, на истолкование одними людьми речи и жестов других.

Таким образом, цель этнометодологии – поиск универсального в структурах субъективности. Предмет этнометодологии – процедуры интерпретации, «процесс интерсубъективного обмена значениями и смыслами» – всевозможные скрытые, несознаваемые, необъяснимые для самих индивидов механизмы коммуникации между людьми. Объективная реальность – с точки зрения сторонников Г. Гарфинкеля – распадается на множество уникальных ситуаций, значения которых всегда более, чем относительны и соотносимы с биографическими особенностями людей (участников коммуникации), их ожиданиями и неким консенсусом между ними. Так

что основной метод этнометодологии – интерпретация действий индивида в ситуациях межличностного общения, «ситуационизм» – ведь общественная жизнь не более, чем смена неповторимых, исторически уникальных ситуаций.

К середине – концу 1970-х гг. относятся первые практические попытки изучить такой ситуационизм в профессиональной жизни научного сообщества – проследить повседневную работу в лаборатории как своеобразную форму жизнедеятельности «племени ученых» подобно тому, как могла бы быть изучена культура некой неизученной общности «дикарей» или аборигенов). Попытки эти тем более скандальны и радикальны, что они производятся в самом источнике современной рациональности – европейской лабораторной комнате, ставят под вопрос целостность, внеличностный характер и однозначность самого производства научного факта. Так, например, французский социолог Б. Латури и американский культуролог С. Вулгар около года наблюдали жизнь лаборатории микробиологов. Дотошная фиксация исследовательской работы в этой лаборатории, фото–кино–архивы, созданные на их основе «полевые записи» были дополнены анализом всех видов научной литературы, писем сотрудников, их дискуссий, интервью. В любом научном выступлении, в любой рецензии и, тем более, статье можно обнаружить и скрытую полемичность, и обращение к фактам реальной практики, и отражения межличностных отношений, – отмечали авторы. Работа небольшой научной группы или лаборатории всегда может быть интерпретирована как непрерывное порождение множества «документов» – текстов из фраз и невербальных поступков, жестов, которые нужно истолковывать [14].

В 1981 году – полтора десятилетия спустя после выхода пионерской книги Г. Гарфинкеля – этнометодология была вновь применена к изучению научного сообщества. Социологи науки стали замечать, что интерес к макросоциологии науки и техники подчас не дает реального представления о работе

«маленького человека» в ней. Развитая научная инфраструктура (институты, функционально-ролевая иерархия, материальные ресурсы, а также текст науки – письменный и устный – артикулирующий совокупное знание) при определенных обстоятельствах могут заслонять и даже подавлять в ней «человеческий компонент».

Вот почему профессор Пенсильванского и Билефельдского университетов К. Кнорр-Цетина, поставила своей целью написать специальную работу «Этнографическое изучение научного труда: конструктивистской интерпретации науки» [15], а следом за ней – труд, название которого можно перевести как «Производство знания: к антропологии естественных наук» [16] (он вышел одновременно в Германии и США). По сути, в этих публикациях, основанных на наблюдениях за работой институтов физики высоких энергий и институтов молекулярной биологии резюмировалась программа этнографического исследования науки [17].

В своих трудах исследовательница проанализировала, как научные институты определяют социальные роли их участников (через ученые степени и звания, которые отмечают соответствие работы ученого некоему институциональному шаблону, не претендуя на определение ее реальной ценности). Институциональные шаблоны, полагала она, содержат не только явные и скрытые функции, но и функции подражательные, фиктивные или компенсаторные [18]. В этом отношении отсутствие «достойных» ученых степеней у выдающихся исследователей может считаться своеобразной нормой нарушения нормы, как сопротивление признанию «особости» носителя выдающихся достижений, равно как и само существование подобных чудачков, которым якобы безразлична степень их научного признания и которые готовы работать в своей области знания просто «за идею» [19].

В определенных контекстах институты науки, отмечала К. Кнорр-Цетина, могут служить средством реализации внеучных задач (распределительных, воспитательных,

контрольных) – и, хотя исследовательница не приводила таковых примеров, трудно не вспомнить в этом случае советской модели организации науки (которая, по правде сказать, поддерживается в качестве государственного сегмента и в посткоммунистический период), демонстрировавшей контрольно-репрессивные функции в самом очевидном виде.

В работах К. Кнорр-Цетиной был призыв сосредоточиться на внимательном изучении обыденных, рутинных условий производства научного знания на микросоциальном уровне. Под такой работой она имела в виду изучение повседневной жизни, ее ситуационных взаимодействий, реальных и приемлемых действующим индивидом методов, приемов, практик объяснения и решения привычных проблем профессионального научного быта [20]. Этому направлению родственны и символический интеракционизм, и социальная феноменология, и вышеупомянутая этнометодология, а также ряд направлений лингвосоциологического анализа и, конечно, история, и этнография повседневности [21].

По словам исследовательницы, этнографическое изучение науки является реализацией конструктивистской концепции научного знания, ведь только в рутине повседневности можно обнаружить механизмы того, как в научной среде преодолеваются разногласия (специфические формы их, названные позже П. Бурдьё «академической ненавистью» [22, с. 39]), как формируется консенсус.

В этой концепции науки научное сообщество, существующее в рамках специальности, понималось как социальная группа, обладающая своими механизмами интеграции, неформальными и формальными лидерами, групповыми ценностями. Жизнь такой группы представляла бесконечным конструированием отношений. К особенностям этнографического изучения науки К. Кнорр-Цетина отнесла неприятие количественных методов исследования, предпочтительное использование процедур

качественного описания, в том числе – методов включенного наблюдения, герменевтической интерпретации смысла, «полевых» интервью (интервью, собранных в естественных для информанта условиях, по форме приближенных к естественной беседе), т.е. всего того, что можно обозначить в качестве интерактивной стратегии интерпретации смыслов человеческой деятельности. Так стала очевидной наметившаяся тенденция к объединению социологического и антропологического подходов в изучении научного сообщества, поворот к изучению микросоциологических проблем научного производства, к локализации науки в социокультурном пространстве, к анализу детерминации деятельности и форм знания социокультурным контекстом, сиречь – межличностным взаимодействием внутри определенного научного сообщества.

Однако что же считать единицей анализа в этнографии науки – лабораторию, центр, научное учреждение, научный/университетский городок (кампус)? Мнения высказываются самые разные. Очевидно лишь, что произошел заметный рост интереса к исследованию процесса научной деятельности, переход к описанию повседневной активности научного сообщества. «В антропологически ориентированных исследованиях в центре внимания – длительные протоколируемые наблюдения за повседневностью ученых, которая описывается и интерпретируется. Описание и интерпретация результатов этих наблюдений требует введения методов герменевтики, что ведет к переоценке качественных методов исследования и интерпретации» [23].

«Этнографический метод» был благосклонно принят в поле гендерной теории, чье рождение пришлось на те же 1960-1970-е гг. Именно она бросила вызов традиционной андроцентричной науке. Вслед за этнографами-интеракционистами (ведущими свое начало от Чикагской социологической школы 1920-х гг.) «гендеристки» предложили чаще применять инсайдинг (insiding): помещение себя (исследователя, автора)

в центр повествования при сохранении желания ощущать присутствие читателя или зрителя, иными словами – соучаствовать [24, с. 5].

Для признающих важность такой исследовательской методики (очевидно отличной от включенного наблюдения: инсайдинг предполагает буквальное «растворение» в описываемом материале), мало описать явление культуры или ее саму. Мало высокомерно заявить о том, что исследователь познал сущность культурного явления и его скрытые смыслы. Для него важно еще, долго находясь внутри, *понять* и принять тех, кто изучается – через рассказы индивидов о себе, через тексты их жизней (ранее считалось, что это – прерогатива литературоведения и психологии [25, с. 18]).

Сторонницы гендерной теории сумели быстро преодолеть искусственно выстроенные границы между областями гуманитарного знания [26]. В центре их анализа оказались полновесные, автобиографические женские life stories (жизненные истории), а вместе с ними – и многосторонне описанные slices-of-life (срезы жизни). Помимо изложения фактов, полученных в ходе «ума холодных наблюдений», адептки нового знания предложили серьезнее отнестись к анализу собственного субъективного опыта ученого, его (если уж продолжать пушкинскую строфу) «сердца горестные заметы», то есть индивидуальные интерпретации, ракурсы видения [27, с. 21-22]. Не случайно в американской науке вместе с термином «рефлексивная антропология» (не сводимая к автобиографии – это именно, если так можно сказать, «самоантропология») появился и термин «домашняя антропология» (anthropology at home) [28], подразумевающая антропологическую работу без выезда «в поле».

Если в 1970-е гг. социология знания и социология науки принципиально дистанцировались от изучения повседневной жизни и повседневных контактов между учеными (по сути – от изучения антропологического/микросоциального

аспекта в истории науки), то в 1980-е между ними не только наметилось объединение, но и произошел некий синтез, приведший к трансформации исследовательской программы социальной истории научного сообщества.

Что мешало этому произойти раньше в нашем, российском, социально-политическом и социально-научном контексте? В то время, как западная гуманитарная традиция уже не одно десятилетие ставила в центр исследовательского внимания анализ культурной группы и именвала такой метод теоретического анализа культуры «этнографическим», в отечественной науке предмет науки, именуемой «этнография» толковался как «исследование материальной и духовной культуры народов» [29]. Народов, этносов – и никак иначе. Социально-антропологическое изучение современной жизни в городских, индустриализированных сообществах заранее отдавалось на откуп социологам. Несмотря на широкое признание за этнографией функции *изучения культур*, в отечественной науке она определялась лишь как *наука о культуре народов* [30]. Понятно поэтому, как культурным общностям было отказано во внимании советских этнографов. Среди таких «пострадавших» надолго оказались, например, группы современных русских, проживающих в крупных российских городах. В учебниках по этнографии, на которых воспитывалось не одно поколение ученых, однозначно указывалось, что этнографические изыскания должны быть посвящены малым этническим группам или «традиционным культурам» [31]. Потому-то изучение обычной повседневной жизни обычных русских в условиях современного индустриального города, в особенности, крупного (с послевоенных лет и вплоть до начала нового тысячелетия) было выведено за рамки этнографического изучения в российской историографии – это делали почти исключительно социологи, самыми распространенными из социологических – количественными – методами.

Если этнографов что-то и интересовало в жизни русских как этноса, то – лишь в той ее

части, которая сохраняла традиционный уклад. А такой частью считалась сельская Россия. Таким образом, если этнографы и писали о современных русских – то прежде всего о тех, что были «антропологически чуждыми» им – то есть были либо удаленными исторически [32], либо географически [33], либо сами были мигрантами, говорящими по-русски, в иноэтничном окружении [34]. Реже (и, как правило, не в столице) центром исследования становились сообщества «гражданской инаковости» (civil otherhood) – удаленные от обычных людей в культурном смысле (геи, заключенные, чудаки, «субкультурщики») или же в смысле культурно-географическом, т.е. проживавшие на селе (а не в городе) и не имевшие культурно-образовательного уровня «городских» [35].

Особое направление среди тех, кто все-таки заметил лагуну в современных исследованиях русского этноса, составляли (правда, крайне немногочисленные) специалисты, изучающие «этнографию профессий» (на самом же деле, до поры до времени, а именно до 1990-х – социологию профессий, анализируемую с помощью этнографических методов). Эти ученые считали своей задачей «приоткрыть и сделать явными те способы, какими люди определенной профессии устанавливают свое понимание, оценку, образ действия, иначе говоря, управляют своей ежедневной ситуацией» [36]. Используя интервью, включенное наблюдение и, что существенно отличает их от традиционных этнографов или социологов, анализ исторической, историко-политической, историко-культурной ситуаций (привязанных к определенному историческому отрезку), они старались описать людей определенной профессии как особую социальную группу – группу, имеющую свою корпоративную культуру, интересы, ценности.

Однако одного описания быта и через него культуры группы для теоретического осмысления культуры профессиональной группы становилось недостаточно. После коллапса прежней парадигмы – ортодоксального марксизма – стал

ощущаться острый дефицит теоретических, методологических разработок. В то время, как «...самый плохой архитектор от наилучшей пчелы с самого начала отличается тем, что, прежде чем строить ячейку из воска, он уже построил ее в своей голове» [37, с. 185], абсолютное большинство отечественных этнографов оказалось готово устремляться в поле без каких бы то ни было представлений о том, как ожидаемые ими результаты будут вписаны в культурно-антропологическую теорию [38, с. 4]. Появились рассуждения о том, что этнография – наука описательная, поэтому этнографу важно зафиксировать наблюдаемое, а уж задача теоретического осмысления, размышлений над корнями или истоками наблюдаемого явления, деконструкция его механизмов – якобы дело иных наук.

Проблема, отчасти, могла бы быть решена постепенным оформлением (как это происходит в США и Великобритании) в отечественных исследованиях дисциплинарной области на стыке современной этнологии и социологии, такой как антропология профессий подобно тому, как это произошло в свое время в социологии профессий [39]. Отметим здесь, что советские исследования труда во многом формировали свое предметное поле и методический инструментарий по образцу, заданному государственной идеологией. В советской социологии труда исследования трудовых отношений на крупных промышленных предприятиях были выведены за скобки, а процедуры и техники получения эмпирической информации основывались на количественной методологии. Выборочные исследования, исключая из анализа так называемые маргинальные практики, поддерживали веру в единую и «правильную» рациональность советских людей, носителей разума, власти и технократизма. Предметом исследований здесь выступали социальные общности – трудовые коллективы, рабочий класс. Методологическим основанием теории трудовых отношений стала нормативная модель коллективного производства,

исключающая возможность различных интересов и конфликтов между социальными группами внутри предприятия [40]. Применение этнографического метода для культурно-антропологического анализа профессиональной группы (например, ученых) может стать спасением от описательности. По сути, «этнографический метод» в социологии или использование качественных социологических методов в этнографии оказывалось путем приложения и развития социально-конструктивистской парадигмы.

В последние годы увеличилось количество работ, в которых этнографические методы используются для изучения профессий и занятости. Отечественные социологи, этнографы и социальные антропологи обнаруживают неявные правила, фоновые знания, повседневные ритуальные практики, способы рефлексии и самоидентификации различных профессиональных групп: журналистов [Сосновская, 2004], медиков и учителей [Щепанская, 2003], художников [Магидович, 2004], геологов [Федосеенко, 2003], актеров [Зайцева, 2003], магов [Паченков, 2001], программистов [Шумов, 2003], социальных педагогов и социальных работников [Романов, 2005; Социальная политика... 2002, Ярская-Смирнова, 2001a], военных [Банников, 2002; Михайлин, 2001]. Некоторые из этих исследований выполнены в русле критического анализа. «Этнографический» подход становится орудием социальной критики, позволяющей представить взгляд снизу вверх и переосмыслить управленческую рациональность с использованием прямой речи, текстов интервью и голосов представителей профессиональных групп и сообществ. Другие подходы носят прикладной характер и направлены на развитие управленческих методов, третьи наполнены гуманистическим намерением авторов донести до общества тихие голоса закрытых маргинальных групп.

Этнографы не слишком прислушивались к подобным призывам и не спешили принимать участие в научных инициативах

(конференциях, проектах) выдвинутых представителями социологии. Итогом этого выжидания стало то, менее распространенное, мало бытующее оказалось лучше и подробнее описанным, чем «норма». Размышляя о перспективах развития в нашей науке «этнографии профессии», петербургский этнограф Т.Б. Щепанская отметила, что «аномические» (живущие в зоне «социальной аномии» – дефицита устоявшихся норм) субкультуры оказались сейчас гораздо более изучены, чем «номические», остающиеся в области социальной нормы [41]. Эта исследовательница, создав проектную группу по изучению антропологии профессий, призвала изучить этнографическими методами профессиональные субкультуры разного типа – комплексы традиций (обычного права, стереотипов поведения, особенностей образа жизни, форм повседневного дискурса, символики и атрибутов), сложившиеся в разных профессиональных средах. «Мы рассматриваем социальные институты (напр., политику, армию, образование, здравоохранение, науку и проч.) как воплощение и механизм реализации власти в обществе, – писала она. – Логика профессиональных субкультур – это логика власти,... отсюда характерные для многих профессиональных традиций элитизм, культивирование ощущения избранности, мотивы мистического откровения... Субкультура профессионалов фиксирует в своей символике, мифологии и обычном праве механизмы осуществления власти, а также ее фиксации, легитимации, сакрализации, монополизации, трансляции в рамках конкретного социального института» [42, с. 145].

Т.Б. Щепанская предположила, что – благодаря антропологии (этнографии) профессий – у аналитика появится возможность описать функционирование власти и генезис общественных движений в социуме, представляя внутреннюю динамику и трансформацию систем управления в терминах взаимодействия культур господства и подчинения. Важнейшими ресурсами

конструирования властных отношений в профессиональных сообществах она видит тенденции к поляризации, декоммуникации («символическую дистанцию, разделяющую профессионала и объект его деятельности»), наличие у профессионалов коммуникативной компетентности («обладания знанием об объекте»); стигматизацию (особое «видение», «печать», «клеймо» профессионализма. Стремление к персонификации (преодолению коммуникативного барьера с помощью номинации или анимизации объектов воздействия/изучения – наделения именами компьютеров, скелетов и/ли придания им одушевленности) – все это, по ее мнению, способы облегчения взаимодействий профессионала с объектом, конструирования объекта деятельности как виртуального партнера по коммуникации [42, с. 158].

Говоря о развитии «этнографии науки», российские социологи имеют в виду научно-исследовательскую программу по изучению процесса производства научного знания в повседневной деятельности ученых. Основная методологическая посылка, из которой исходят «этнографы науки», заключается в том, что невозможно понять характер любых явлений вне зависимости от контекста их выражения [43].

Главный предмет изучения для «этнографа науки» – процедуры интерпретаций, скрытые не осознаваемые механизмы социальной коммуникации между учеными. Такой «этнограф» рассматривает научную группу как культурно изолированное сообщество людей и поэтому изучает не результаты их деятельности, а сам процесс повседневной работы в лаборатории [44]. Не являясь специалистом в той области науки, которую он (или она) изучает, «этнограф» науки тем не менее оставляет за собой право на конечные репрезентации деятельности ученых на основе «особого» метода понимания того, что они делают. В основе «этнографии науки» лежит вышеописанная конструктивистская идеология, которая последовательно реализуется в наблюдении за тем, как ученые конструируют мир природы, и за тем, как сами

социологи конструируют мир лаборатории [45].

Предмет изучения – социальная институционализация – кооперация и разделение труда внутри исследовательской группы, регулярность и ритуализированность контактов ученых, механизмы выработки согласия при выдвижении научных гипотез, возникновение и сохранение формальных структур (объединений, ассоциаций, журналов), ответственных за расширение социальных ресурсов и рекрутирование новых членов [46].

Следом за классиками этнометодологии (Г.Гарфинкель, Г.Сакс, Дж.Джефферсон, А.Блюм, П.Мак-Хью, Д.Циммерман, М.Поллнер, С.Булгар), сторонники указанного направления уделяют огромное внимание включенному наблюдению и сбору фактов о деталях и мелочах научной повседневности. Они подчеркивают, что социокультурная реальность обладает лишь видимостью объективности. Она квазиобъективна и представляет собой множество уникальных событий и ситуаций, значения которых всегда релятивны, незавершены, соотносимы с личностными особенностями участников речевой коммуникации, с их фоновыми ожиданиями и неявными притязаниями. Указанный комплекс детерминант (личностные особенности, ожидания, притязания) и оказывается нужным изучать, изучать совместно с психологами. Для этого, утверждают сторонники подобных подходов, исследователь не может встать в отстраненную позицию относительно своего объекта исследования – он\она будет составлять с ним (как это отлично реализуется сторонниками гендерно-чувствительных методов, предпочитающих инсайдинг) одно целое, будет включен в контекст описания, повседневного общения и разговора [47].

Наука и власть – первая из тех проблем, которая получила новую интерпретацию в социологии науки и социальной истории науки [48]; речь идет об изучении сети властных отношений, пронизывающих и все общество в целом, и отдельные его

«сегменты», в том числе и науку, как мы кратко упоминали выше. Таким образом, гендерный аспект этнографии науки позволяет увидеть во Власти не локализуемый, диффузный феномен, который только и можно изучить не количественными, а качественными методами.

Вторая проблема – проблема научного дискурса и особенностей дискурсивных практик, присущих культуре того или иного периода, того или иного социального пола (объекты, различные по модальности высказывания, стратегии, определенный набор правил). Дискурсивные формы рождаются из социальных структур и воспроизводят их – как это происходит, как раз и изучает этнография науки.

Третья проблема – проблема нового ракурса в исследовании идеалов и норм научного сообщества. Сама эта тема связана с именем Р.Мертон, выдвинувшего понятие «этоса науки», понимаемого как набор универсальных норм и идеалов, характерных для этого социального института во все времена и во всех культурах (в него входят универсализм, всеобщность, незаинтересованность, организованный скептицизм) [49]. Насколько этот этос в равной степени должен разделяться и мужчинами, и женщинами? Ведь ныне не безличные нормы и идеалы науки являются объектом исследования, а те нормы и идеалы, которые – как нынешний компонент сознания ученых – вырос из их поведения, интенций, ожиданий и притязаний. Если уж научное сообщество давно распалось на множество микросообществ [50], то и анализ его идеалов и норм должен приобрести иной характер – характер локальных интенций сознания и ценностных ориентаций ученых внутри определенной группы, в том числе гендерной.

Эпоха малоподвижных, догматичных социальных наук закончилась. Наше время – время «размытых жанров» (blurred genres): труд этнографа может оказаться близок анализу социолога (если ставит в центр изучение социальных взаимосвязей), описанию

историка (если привязывает описание быта к широкому социально-политическому, культурному, событийному контексту), исследовательскому раздумью психолога, тонким наблюдениям литературоведа.

Стратегия исследования все чаще включает методы сопредельных наук.

Этнографический метод признан незаменимым при выявлении типичного в уникальных ситуациях, при выявлении своеобразия способов видения мира, образцов характерного и в то же время обиходного социального действия, закрепленных в ритуализированных практиках. В «этнографическом» по направленности исследовании человек «берется» со всем его жизненным миром, странными привычками, в контексте всех сфер его бытия, индивидуальных проявлений общественных отношений.

Этнография (антропология) науки – это изучение культуры научного сообщества, основанная на применении приемов и методов изучения культур и субкультур в культурной антропологии.

Гендерный аспект этнографии науки – не традиционное описание особенностей социально-профессионального существования мужчин и женщин в научной среде, а *вскрытие технологии воспроизводства властных отношений в ней* [51, с.193], методологический ключ, позволяющий легитимизировать феминистски-ориентированные теоретические основания научного анализа. Так или иначе, но в центре внимания современной социологии /этнографии /антропологии науки – научный работник как активный социальный субъект [52, с. 5], какого бы пола он ни был.

Какова, например, связь между экономической, организационной структурой науки и типическими элементами поведения избранной части академического сообщества? Как складывается необычный характер их трудовых отношений, опутанных массой неписанных табу и запретов, существующих и типичных именно в стенах академических учреждений нашей Академии Наук? Каковы

модели приспособления индивидов в системе отношений между администрацией и научными сотрудниками? Насколько «научная культура» женщин-ученых отлична по стилю, образцам поведения от культуры женщин других профессий, от основной массы населения вообще? Вопросы можно множить.

История женщин-ученых, добившихся формального признания (защитивших докторские диссертации) в каждом из академических институтов или вузов по своему нетипична или даже уникальна. Но при собирании и сопоставлении жизненных стратегий этих женщин «этнографический метод» превращается в самый эффективный инструмент изучения этой необычно-успешной социальной группы в рамках академического сообщества, своеобразной субкультуры этих ярких и необычных научных деятельниц. Именно он делает доступными те стороны их жизни, которые не могут быть исследованы с помощью количественных подходов – а именно: жизнь женщин-ученых с точки зрения их особой культуры (норм, ценностей, языка, мифов).

Современная социология науки заставляет антропологов и этнологов все чаще не столько описывать, сколько ставить вопросы и предлагать на них свои ответы, решения. Тематизация гендерного неравенства в научном (академическом, университетском) сообществах стала одним из волнующих сюжетов множества научных встреч [53]. Специальные программы ЕС, инициированные Брюсселем [54], заставляют анализировать жизнь людей науки с неформальным учетом количества участников и участниц поддержанных проектов, но обращая внимание на то, насколько в деятельности Фондов и Ассоциаций артикулирован в постановке самих исследовательских задач женский социальный опыт, женская аксиосфера, размышлять, насколько преодолимы устоявшиеся стереотипы и стандарты [55]. Создана международная организация, призванная защищать права женщин-ученых, ENWISE (= **E**nlarge **W**omen **I**n **S**cience to **E**ast).

Она включает многие страны постсоветского пространства. РФ в ней не представлена*: повышении представленности женщин в научной среде, российская наука сейчас менее озабочена этими вопросами**.

Список литературы

- 1 Ковалев Е.М., Штейнберг И.Е. Качественные методы в полевых социологических исследованиях / Е.М. Ковалев, И.Е. Штейнберг. - Москва: Алетейя, 1999. - 352 с.
- 2 Edgerton R., Langness L. Methods and Styles in Study of Culture / R. Edgerton, L. Langness. - San-Francisco: Chandler & Sharp Publishers, 1974. - 100 p.
- 3 Романов П.В., Ярская Е.Р. Делать знакомое неизвестным. Этнографический метод в социологии // Социологический журнал. 1998. № 2; Романов П.В. Процедуры, стратегии, подходы «социальной этнографии» // Социологический журнал. 1996. № 3/4.
- 4 Вебер М. Политика как призвание и профессия [Электрон. ресурс]. - 2020. - URL: http://www.nir.ru/socio/articles/weber_politika.html (дата обращения: 13.05.2020)
- 5 Weber M. Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre / M. Weber. - Tübingen: Mohr Siebeck, 1968. - 624 p.
- 6 Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. - Москва: Прогресс, 1984. - 194 с.
- 7 Сорокин П. Система социологии / П. Сорокин. - Москва: Колос, 1993. - 464 с.
- 8 Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. - Москва: Политиздат, 1992. - 543 с.
- 9 Ярская-Смирнова Е.Р. Профессионализация социальной работы в России // Социологические исследования. № 5, 2001. С.86-95.
- 10 Pasthas G. Ethnotheorie, Ethnomethodologie, Phänomenologie. Alltagswissen, Interaktion, und gesellschaftliche Wirklichkeit. Bd. 2. Ethotheorie und Ethnographie des Sprechens / G. Pasthas. - Reinbeck, 1973. - 270 s.
- 11 Бекк-Виклунд М. Феноменология: мир жизни и обыденного знания / М. Бекк-Виклунд. - Санкт-Петербург: Нотабене, 1992. - 105 с.
- 12 Митина С.М. Осипов Г.В. Конфронтация социологических идей. История социологии в Западной Европе и США / С.М. Митина, Г.В. Осипов. - Москва: НОРМА—ИНФРА, 2001. - 576 с.
- 13 Garfinkel H. Studies in Ethnomethodology / H. Garfinkel. - New Jersey: Englewood-Cliffs, 1967. - 288 p.
- 14 Latour B., Woolgar S. Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts / B. Latour, S. Woolgar. - Princeton: Princeton University Press, 1986. - 269 p.
- 15 Knorr-Cetina K. Towards a Constructivist Interpretation of Science / K. Knorr-Cetina. - London: Sage, 1983. - 140 p.
- 16 Knorr-Cetina K. The Manufacture of Knowledge: An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science / K. Knorr-Cetina. - Oxford: Pergamon Pr, 1984. - 189 p.
- 17 Knorr-Cetina K. Wissenskulturen: ein Vergleich naturwissenschaftlicher Wissensformen / K. Knorr-Cetina. - Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002. - 170 p.
18. Knorr-Cetina K. Epistemic cultures: how the sciences make knowledge / K. Knorr-Cetina. - Cambridge: Mass, 1999. - 352 p.
- 19 Latour B. Pandora's Hope: Essays on the reality of science studies / B. Latour. - Cambridge: Mass, 1999. - 336 p.
- 20 Knorr-Cetina K. The Microsociological Challenge to Macrosociology. Advances in Social Theory and Methodology / K. Knorr-Cetina. - Boston: Routledge, 1981. - 336 p.
- 21 Ионин А.Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие / А.Г. Ионин. - Москва: Логос, 2000. - 433 с.

*Болгария, Венгрия, Латвия, Литва, Польша, Румыния, Словакия, Словения, Чехия, Эстония.

**Численность женщин-профессоров выросла с 30 до 32%, женщин-руководителей подразделений с 16 до 18%, число женщин-координаторов проектов международного уровня с 13 до 14% (European commission, Commission Staff Working Document. Women and Science. Excellence and Innovation – Gender Equality in Science. Bruxelles, 2005. P. 16).

- 22 Бурдьё Пьер. Социология социального пространства / Пер. с фр., общ. ред. Н.А. Шматко. - Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. - 288 с.
- 23 Lepenies W. Das Ende der Überheblichkeit. Zeitschrift für Kulturaustausch / W. Lepenies. - Hamburg: Die Zeit, 1996. - 152 p.
- 24 Ellys C., Bochner A.P. Introduction // Journal of Contemporary Ethnography. V. N 1, 1996.
- 25 Семенов Ю. И. Этнология и гносеология // Этнографическое обозрение -1993.- № 6. - С. 3.
- 26 Рейнхард С. Феминистское мультиметодное исследование // Гендерные исследования. - 2000. - Т.2. № 5. - С. 190-210.
- 27 Clough P.T. The end(s) of ethnography: From realism to social criticism / P.T. Clough. -New York: Peter Lang Inc, 1992. - 142 p.
- 28 Ardener S. The Social Anthropology of Women and Feminist Anthropology // Anthropology Today 1 (5), 24-26 (1985)
- 29 Ионин Л. Г. Социология культуры / Л. Г. Ионин Москва: Логос, 1996. - 210 с.
- 30 Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Делать знакомое неизвестным. Этнографический метод в социологии // Социологический журнал -1998.- №1/2. - С.145-160.
- 31 Бромлей Ю.В., Марков Г. Е. Этнография: Учебник для студентов исторических специальностей вузов/ Ю.В. Бромлей, Г. Е. Марков. – Москва: Наука, 1982. - 311 с.
- 32 Громыко М. М. Молодежь в обрядовой жизни русской деревни конца XIX - начала XX вв. / М. М. Громыко. - Москва: Наука, 1985. – 280 с.
- 33 Савоскул С. Русские нового зарубежья // Общественные науки и современность. - 1994. - № 4. - С. 90-101.
- 34 Зайончковская Ж. А. Развитие внешних миграционных связей России // Социологический журнал. - 1995. - № 1. - С. 29-45.
- 35 Бернштам Т.А. Поморы: формирование группы и системы хозяйствования / Т.А. Бернштам. - Ленинград: Наука, 1978. -173 с.
- 36 Maanen J. Special issues on qualitative methodology // Administrative Science Quarterly, 24, 11 (1979)
- 37 Маркс К. Капитал / К. Маркс. – Москва: Наука, 1955. - 211 с.
- 38 Батыгин Г.С. Лекции по методологии социологических исследований / Г.С. Батыгин. – Москва: Логос, 1995. – 183 с.
- 39 Подмарков В.Т. Человек в мире профессий // Вопросы философии. -1972. - № 8. – С. 10
- 40 Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Антропологические исследования профессий / П.В.Романов, Е.Р. Ярская-Смирнова. - Саратов: Научная книга, 2005. - 464 с.
- 41 Weinberg A. M. Defence of Science // Science, 167(3915), 10(1970)
- 42 Щепанская Т. Антропология профессий // Журнал социологии и социальной антропологии. -2003. - Т. 7. № 1. - С. 145
- 43 Огурцов А.П. Наука: власть и коммуникация. // Вопросы философии -1990. - № 11. – С. 3-23.
- 44 Пестр Д. Социальная и культурологическая история науки: новые определения, новые объекты, новые практики // Вопросы истории естествознания и техники. -1996. - №3. - С.42-55.
- 45 Огурцов А.П. Социальная история науки: стратегии, направления, проблемы / А.П. Огурцов. -Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. - 68 с.
- 46 Уитли Р. Когнитивная и социальная институционализации научных специальностей и областей исследования. Научная деятельность: структура и институты / Р. Уитли. – Москва: Прогресс, 1980. – 432 с.
- 47 Степин В. С. Философская антропология и философия науки / В. С. Степин. – Москва: Высшая школа, 1992. - 191 с.
- 48 Plummer K. Telling sexual stories. Power change and social worlds / K. Plummer. - London and New York: Routledge, 1995. – 200 p.
- 49 Маннхейм К. Очерки по социологии знания: проблема поколений – состязательность – экономические амбиции / К. Маннхейм. - Москва: Наука, 2000. -158 с.
- 50 Гилберт Д., Малкей М. Открывая ящик Пандоры: социологический анализ высказывания ученых / Д. Гилберт, М. Малкей. – Москва: Прогресс, 1987. - 269 с.
- 51 Муравьева М. Мы говорим гендерные исследования, подразумеваем // Гендерные исследования. - Харьков, - 2005. - 232 с.

52 Тощенко Ж.Т. Социология: пути научной реформации // Социологические исследования. -1999. - № 9. - С.11

53 Science policies meet reality: Gender, Women and Youth in Science in Central and Eastern Europe. Prague, 1-2 December 2006. Abstracts. Praha, 2006. Available at: <https://cutt.ly/9jqOA95> (accessed 10.06.2020)

54 European Council. Resolution on Science and Society and on Women in Science. (2001/C 199/01) European Council Available at: <https://cutt.ly/YjqPaIL> (accessed 11.07.2020)

55 Foschi M Double Standards in the Evaluation of Men and Women // Social Psychology Quarterly, 59, 237-254 (1996).

Н. Л. Пушкарёва

Ресей Ғылым академиясының Этнология және антропология институты, Мәскеу, Ресей

Ғылыми қоғамдастықты этнология әдістерімен зерттеу: гендерлік тәсілдің маңыздылығы

Аңдатпа. Мақалада этнографиялық білімнің әдіснамасы мен әдістерін әлеуметтану мен социопсихологияда қолданылуы қарастырылады. Автор кәсіби (соның ішінде, ғылыми) қауымдастықтарды зерттеудің негізін қалаған М. Вебер, Г. Зиммель, П. Сорокинның және т.б. классикалық зерттеулеріне сілтеме жасайды. Ғылыми бағыттардың пәнаралық өзара әрекеттестігі күнделікті өмірге, адамның қоғамда күнделікті әрекеттерді орындауда қолданатын әдістерін анықтауға баса назар аударады, нәтижесінде этнометодологияның зерттеу векторы айқындалады. Автор зертхана жағдайында ғылыми қоғамдастықтың күнделікті тіршілігіне жүргізілген зерттеулерді, қосымша микроталдау мен түсіндіруді, ғылыми қоғамдастықты зерттеудің антропологиялық қырларын, кәсіптер этнографиясындағы гендерлік тәсілді талап ететін ғалымдардың көптеген іс-әрекеттерін тіркеп көрсетеді. Сонымен қатар, ғылым этнографиясының негізгі міндетін ғалымның күнделікті практикалық іс-әрекетін зерттеуде, «зертхана әлемін» жобалауда, ғылыми қоғамдастықтың әлеуметтік институционализациясында көреді. Ғылым этнографиясында белсенді әлеуметтік субъект ретінде ғылыми қызметкерге, ғылыми (академиялық, университеттік) қоғамдастықтардағы гендерлік теңсіздікке назар аударатын гендерлік аспектінің маңызы бар.

Түйін сөздер: ғылым этнографиясы; этнометодология; гендерлік көзқарас; ғылыми қоғамдастық.

N.L. Pushkareva

Institute of Ethnology and Anthropology Russian Academy of Science, Moscow, Russia

Study of scientific community by methods of ethnology: gender approach relevance

Abstract. The article describes the methodology and methods of ethnographic knowledge in the focus of their application in sociology and sociopsychology. The author turns to classical studies of M. Weber, G. Zimmel, P. Sorokin and others, who laid the foundation for the study of professional (including scientific) communities. Interdisciplinary interaction of scientific directions focused on the daily routine world, on identification of methods used by a person in society to perform routine actions, which eventually determined the research vector of ethnomethodology. The author describes the undertaken studies of the daily life of the scientific community in the conditions of the laboratory, the fixation of many actions taken by scientists that require additional microanalysis and explanations, anthropologization of the study of the scientific community, gender approach in ethnography of professions. The author considers the main task of the ethnographer of science in the study of daily practical routine activities of the scientist, in the design of «laboratory world» - social institutionalization of the scientific community. The gender aspect is important in the ethnography of science, focusing on the scientist as an active social subject, on gender inequality in scientific (academic, university) communities.

Key words: ethnography of science; ethnomethodology; gender approach; anthropology; scientific community.

References

- 1 Kovalev E.M., Shteinberg I.E. Kachestvennye metody v polevykh sotsiologicheskikh issledovaniyakh [Qualitative methods in field sociological research] (Alleteiya, Moscow, 1999, 352 p.) [in Russian]
- 2 Edgerton R., Langness L. Methods and Styles in Study of Culture (Chandler & Sharp Publishers, San-Francisco, 1974, 100 p.)
- 3 Romanov P.V., Iarskaia E.R. Delat' znakomoe neizvestnym. Etnograficheskii metod v sotsiologii [Make the familiar unknown. Ethnographic method in sociology], Sotsiologicheskii zhurnal, 2, (1998). [in Russian]
- 4 Veber M. Politika kak призвание i professiia [Politics as a vocation and profession] // Available at: http://www.nir.ru/socio/articles/weber_politika.html (Accessed: 13.05.2020) [in Russian]
- 5 Weber M. Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre [A collection of essays on science] (Tübingen, Mohr Siebeck, 1968, 624 p.)
- 6 Veblen T. Teoriia prazdnogo klassa [Theory of the leisure class] (Progress, Moscow, 1984, 194 p.)
- 7 Sorokin P. Sistema sotsiologii [System of sociology] (Kolos, Moscow, 1993, 464 p.)
- 8 Sorokin P. Chelovek. Tsivilizatsiia [Person. Civilization. Society] Obshchestvo. M., 1992. [in Russian]
- 9 Iarskaia-Smirnova E.R. Professionalizatsiia sotsial'noi raboty v Rossii [Professionalization of social work in Russia], Sotsiologicheskie issledovaniia. №5, 2001. P. 86-95. [in Russian]
- 10 Pasthas G. Ethnotheorie, Ethnomethodologie, Phänomenologie, Alltagswissen, Interaktion, und gesellschaftliche Wirklichkeit. Bd. 2. Ethnotheorie und Ethnographie des Sprechens. Reinbeck, 1973.
- 11 Bekk-Viklund M. Fenomenologiya: mir zhizni i obyden'nogo znaniia [Phenomenology: the world of life and everyday knowledge], Monson P. Sovremennaya zapadnaya sotsiologiya. SPb., 1992. [in Russian]
- 12 Mitina S.M. Osipov G.V. Konfrontatsiia sotsiologicheskikh idei [Confrontation of sociological ideas], Osipov G.V. (red.) Istoriia sotsiologii v Zapadnoi Evrope i SShA. M., 1999. [in Russian]
- 13 Garfinkel H. Studies in Ethnomethodology. Englewood-Cliffs (N.Y.), 1967. 288 p.
- 14 Latour B., Woolgar S. Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts. Los Angeles, 1979; Woolgar S. Science: The very idea. L., 1988. - 269 p.
- 15 Knorr-Cetina K. Towards a Constructivist Interpretation of Science. (Sage, London, 1983, 140 p.).
- 16 Knorr-Cetina K. The Manufacture of Knowledge: An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science (Pergamon Pr, Oxford, 1984, 189 p.).
- 17 Knorr-Cetina K. Wissenskulturen: ein Vergleich naturwissenschaftlicher Wissensformen. (Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002, 170 p.).
18. Knorr-Cetina K. Epistemic cultures: how the sciences make knowledge (Mass, Cambridge, 1999, 352 p.).
- 19 Latour B. Pandora's Hope: Essays on the reality of science studies. (Mass, Cambridge, 1999, 336 p.).
- 20 Knorr-Cetina K. The Microsociological Challenge to Macrosociology. Advances in Social Theory and Methodology. (Routledge, Boston, 1981, 336 p.).
- 21 Ionin L.G. Sotsiologiya kul'tury: put' v novoe tysiacheletie [Sociology of culture: the path to the new Millennium] (Logos, Moscow, 2000, 433 p.) [in Russian]
- 22 Burd'e P'er. Sociologiya social'nogo prostranstva [The Sociology of Social Space] (Alleteiya, Saint-Petersburg, 2005, 288 p.) [in Russian]
- 23 Lepenies W. Das Ende der Überheblichkeit, Zeitschrift für Kulturaustausch. 46, 1996.
- 24 Ellys C., Bochner A.P. Introduction, Journal of Contemporary Ethnography. 25 (1), 1996.
- 25 Semenov Iu.I. Etnologiya i gnoseologiya [Ethnology and epistemology], Etnograficheskoe obozrenie [ethnographic review], 6, 1993. [in Russian]
- 26 Reinkharts S. Feministское mul'timetodnoe issledovanie [Feminist multimethod research], Gendernye issledovaniia [Gender studies] 5(2), 190-210(2000). [in Russian]
- 27 Clough P.T. The end(s) of ethnography: From realism to social criticism. Newbury Park, CA, 21-22(1992).
- 28 Ardener S. The Social Anthropology of Women and Feminist Anthropology, Anthropology Today 1 (5), 24-26 (1985)
- 29 Ionin L.G. Sotsiologiya kul'tury [Sociology of Culture] (Logos, Moscow, 1996, 210 p.) [in Russian]

- 30 Romanov P.V., Iarskaia-Smirnova E.R. Delat' znakomoe neizvestnym. Etnograficheskii metod v sotsiologii [Make the familiar unknown. Ethnographic method in sociology], Sotsiologicheskii zhurnal [Sociological Journal]. 1/2, 145-160 (1998). [in Russian]
- 31 Bromlei Iu.V., Markova G.E. Etnografiia [Ethnography]: Uchebnik dlia studentov istoricheskikh spetsial'nostei vuzov (Nauka, Moscow, 1982, 311 p.) [in Russian]
- 32 Gromyko M.M. Molodezh' v obriadovoi zhizni russkoi derevni kontsa XIX - nachala XX vv. [Youth in the ritual life of the Russian village of the late XIX-early XX centuries.] (Nauka, Moscow, 1985, 280 p.) [in Russian]
- 33 Savoskul S. Russkie novogo zarubezh'ia [Russians of the new abroad], Obshchestvennye nauki i sovremennost' [Social Science and Modernity]. 4, 90-101(1994). [in Russian]
- 34 Zaionchkovskaia Zh.A. Razvitie vneshnikh migratsionnykh svyazei Rossii [Development of external migration relations in Russia], Sotsiologicheskii zhurnal [Sociological Journal]. 1, 29-45 (1995). [in Russian]
- 35 Bernshtam T.A. Pomory: formirovanie gruppy i sistemy khoziaistvovaniia [Pomors: formation of a group and management system] (Nauka, Leningrad, 1978, 173 p.). [in Russian]
- 36 Maanen J. (ed.) Special issues on qualitative methodology, Administrative Science Quarterly. 24, 11 (1979).
- 37 Marks K. Kapital [Capital] (Nauka, Moscow, 1955, 211 p.) [in Russian]
- 38 Batygin G.S. Lektsii po metodologii sotsiologicheskikh issledovaniia [Lectures on the methodology of sociological research] (Logos, Moscow, 1995, 183 p.) [in Russian]
- 39 Podmarkov V.T. Chelovek v mire professii [Man in the world of professions], Voprosy filosofii [Philosophy questions]. 8 (1972). [in Russian]
- 40 Romanov P.V., Iarskaia-Smirnova E.R. Antropologicheskie issledovaniia professii [Anthropological studies of the professions] (Nauchnaya kniga, Saratov, 2005, 464 p.) [in Russian]
- 41 Weinberg A. M. Defence of Science, Science. 167(3915), 10(1970).
- 42 Shchepanskaia T. Antropologiya professii [Anthropology of professions], Zhurnal sotsiologii i sotsial'noi antropologii [Journal of Sociology and Social Anthropology] 7(1), 145(2003) [in Russian]
- 43 Ogurtsov A.P. Nauka: vlast' i kommunikatsiia [Science: power and communication], Voprosy filosofii [Philosophy questions]. 11, 3-23(1990). [in Russian]
- 44 Pestr D. Sotsial'naia i kul'turologicheskaia istoriia nauki: novye opredeleniia, novye ob'ekty, novye praktiki [Social and cultural history of science: new definitions, new objects, new practices], Voprosy istorii estestvoznaniia i tekhniki [Issues of History, Natural Science, and Technology]. 3, 42-55(1996). [in Russian]
- 45 Ogurtsov A.P. Sotsial'naia istoriia nauki: strategii, napravleniia, problem [Social history of science: strategies, directions, problems] (Aleteiia, Saint-Petersburg, 2001, 68 p.) [in Russian]
- 46 Uitli R. Kognitivnaia i sotsial'naia institutsializatsii nauchnykh spetsial'nostei i oblastei issledovaniia. Nauchnaia deiatel'nost': struktura i instituty [Cognitive and social institutionalization of scientific specialties and research areas. Scientific Activities: Structures and Institutes] (Progress, Moscow, 1980, 432 p.) [in Russian]
- 47 Stepin V.S. Filosofskaia antropologiya i filosofii nauki [Philosophical anthropology and philosophy of science] (Vysshaya shkola, Moscow, 1992, 191 p.) [in Russian]
- 48 Plummer K. Telling sexual stories. Power, change and social worlds (Routledge, London and New York, 1995, 200 p.)
- 49 Mannkheim K. Ocherki po sotsiologii znaniia: problema pokolenii - sostiazatel'nost' - ekonomicheskie ambitsii [Essays on the sociology of knowledge: the problem of generations-competition – economic ambitions] (Nauka, Moscow, 2000, 158 p.) [in Russian]
- 50 Gilbert D., Malkei M. Otkryvaia iashchik Pandory: sotsiologicheskii analiz vyskazyvaniia uchenykh [Opening Pandora's box: a sociological analysis of scientists' statements] (Progress, Moscow, 1987, 269 p.) [in Russian]
- 51 Murav'eva M. My govorim gendernye issledovaniia, podrazumevaem [When we say gender studies, we mean], Gendernye issledovaniia [Gender research]. Khar'kov, 13 (2005). [in Russian]
- 52 Toshchenko ZH.T. Sociologiya: puti nauchnoy reformatsii [Sociology: Ways of Scientific Reform], Sociologicheskie issledovaniia [Sociological research]. 9, 11(1999). [in Russian]

53 Science policies meet reality: Gender, Women and Youth in Science in Central and Eastern Europe. Prague, 1-2 December 2006. Abstracts. Praha, 2006. Available at: <https://cutt.ly/9jqOA95> (accessed 10.06.2020)

54 European Council. Resolution on Science and Society and on Women in Science. (2001/C 199/01) European Council Available at: <https://cutt.ly/YjqPaIL> (accessed 11.07.2020)

55 Foschi M Double Standards in the Evaluation of Men and Women, Social Psychology Quarterly, 59, 237-254(1996).

Сведения об авторах:

Пушкарева Наталья Львовна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института этнологии и антропологии РАН, руководитель Центра гендерных исследований ИЭА РАН, Заслуженный деятель науки РФ, Москва, Россия.

Pushkareva Natalia Lvovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Principal Researcher at the Institute of Ethnology and Anthropology of RAS, Honored Scientist of Russia, Head of the Center for Gender Studies of IEA RAS, , Moscow, Russia.

Оғыз таңбалары

Аңдатпа. Тарихы VIII–XIII ғғ. қамтитын оғыздар қазіргі түркі халықтарының этникалық қалыптасуына зор ықпалын тигізген. Жиырма төрт рудан құралған оғыз тайпасы ортағасырлық Еуразия даласының түркілену үдерісіне себепші болған. Әзірше Жетісу, Сыр бойы және Батыс Қазақстаннан табылып отырған оғыз таңбаларының басқа да түркі халықтары қоныстанған жерлерден кездесуі осының дәлелі.

Бүгінде оғыз таңбалары көптеген отандық және шетелдік зерттеушілердің назарында болғанымен, көбіне оның шежіретанушылық, мәдениеттанушылық қырлары талданып жатады. Негізінде таңбаларды толыққанды дерек ретінде қабылдайтын болса, олардың көмегімен оғыз тайпаларының таралу жағырафиясын нақтылау, саяси-экономикалық белсенділігін таразылау, түркі халықтарының өзара туыстық жақындықтарын анықтау сынды Қазақ даласының ортағасырлық тарихына қатысты бірқатар мәселерді шешуге болады.

Мақалада оғыз таңбаларының түрлі деректерде келтірілген айырмашылықтары мен ұқсастықтары, түркі әлеміндегі параллельдігі және зерттелу деңгейі кеңірек қарастырылған. Алдын-ала зерттеу нәтижелері қазақ, түрік, әзірбайжан, түркімен, қырғыз, татар, ноғай, башқұрт халықтарының арасында (ескерткіштерінде) оғыздың руларының таңбалары күні бүгінге дейін сақталғанын көрсетіп отыр. Бұл аталған халықтар қоныстанған аймақтардың оғыз таңбаларының таралу уақыттарында белгілі бір дәрежеде түркі бірлігінде/түркі иелігінде болғанын байқатады.

Түйін сөздер: оғыз тайпалары; орта ғасырлар; таңба; белгі; таңбатану; түркі халықтары.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-133-4-117-127>

Кіріспе. Ортағасырлық қазақ даласы түбі бір түркі халықтарының алғашқы мемлекеттері бой көтерген тарихи-мәдени аймақ. Жалпы адамзат тарихына ортақ өркениеттердің ошағы саналатын Еуразиялық Ұлы дала белдеуінің жүрегінде орналасқан бұл өлкенің тарихын зерттеудегі маңызды деректердің бірі – таңбалар. Таңбалар жер бетіндегі адамзат баласының барлығына ортақ, түп-тамыры тереңде жатқан құбылыс. Қазақстан жерінде алғашқы белгілері тас дәуірінде байқалып, қола кезеңінде үлкен бір жүйеге айналған таңбалар [1, 14-15 бб.] ежелгі адамдар арасындағы айрықша

қатынас құралы болды. Оның дерек ретіндегі маңыздылығы мен күрделілігі қатар жүреді. Соңғы жылдары түркі тілдес елдердің зерттеушілері тарапынан аталмыш тақырыпқа қызығушылықтың артуы себепті мәселенің түрлі аспектілерін қамтыған зерттеу еңбектерінің саны көбейіп, деректер қоры күрт өсті. Осы еңбектердің арқасында Қазақстанның ортағасырлық халықтарына тән таңба-белгілердің тарихи жағырафиясы, хронологиялық шеңбері біршама айқындалып қалды. Таңбалардың генезисі, этномәдени тиесілілігі, қызметі, ішкі мәні тәрізді кейбір мәселелерді қайтадан қарастыру қажеттілігі

туды. Зерттеуді ұйымдастыру мен жүргізу әдіснамасының жалпыға ортақ нұсқасының қалыптаспағандығы белгілі болды.

Қазақ таңбатануындағы осындай өзекті мәселелердің бірі – оғыз таңбаларының зерттелуі. Негізінен Сырдарияның орта және төменгі ағысын, сондай-ақ оған жапсарлас жатқан Қазақстанның батыс далаларын мекен етіп, IX–X ғғ. мемлекет құрған оғыз тайпалары өздерінің көші-қон және жаугершілік әрекеттерінің арқасында қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, түркімен, өзбек, қарақалпақ, ноғай, әзірбайжан халықтарының және Анадолы түріктерінің этникалық қалыптасуына өз үлесін қосты [2, 7 б.]. Оғыздардың бастапқы орналасқан жері Орта Азияның оңтүстік-шығыс аймақтары болса керек, ал ерте оғыз тобының құралған жері Батыс Жетісу деп саналады [3, 312 б.]. Қазіргі уақытта оғыз таңбалы ескерткіштер Жетісудан, Сыр бойынан және Батыс Қазақстаннан табылып отыр. Олардың ең ертесі Жетісу аймағының ескерткіштеріне тән [4, 61 б.]. Оғыз таңбаларының тарихи, археологиялық, этнологиялық, мәдениеттанушылық, өнертанушылық қырынан жан-жақты қарастырған еңбектердің негізгі бөлігі түрік ғалымдарының еншісінде [5, 431 б.].

Әдіснама. Тарих ғылымының басқа салаларымен салыстырғанда таңбатану бағытының әдіснамалық мәселелері шешілмеген күйінше қалып отыр. Отандық таңбатанушылық мектептің болмауы себепті нақты зерттеушілік бағдарлар белгіленбеді, міндеттер қойылмады, сәйкесінше зерттеулер жүйелі түрде жүргізілмеді. Яғни таңбаларды әртүрлі сала мамандары өздерінің білім-тәжірибе деңгейіне және зерттеушілік міндеттеріне сәйкес талдап келгендіктен әзірше ортақ әдіснама қалыптаса қойған жоқ. Қазақстан археологтары таңбаларды зерттеу барысында негізінен петроглифтану аясында қолданылатын әдістерге жүгінеді. Бірақ петроглифтану әдістері таңбатану саласында қордаланып қалған мәселелерді толығымен шешуге қауқарсыз.

Дегенмен автор қарастырылып отырған тақырыптың мазмұнын ашу үшін сандық

талдама, салыстырмалы-салғастырмалы талдама, контент-талдама, дискурс-талдама, нарративтік әдіс тәрізді кейбір жалпыға ортақ тәсілдерді қолданып, қазіргі Қазақстан аумағынан табылған және ғылыми айналымға енгізілген оғыз таңбаларының сандық талдауын жасады, ортақ және ерекше сипаттамаларын анықтады, нышандық байланыстарын қарастырды, жазбаша деректер мен халық ауыз әдебиетіндегі ақпараттарды салыстырып шықты.

Талқылау нәтижелері. Түрік ғалымы Т. Гүленсой өз еңбегінде оғыз таңбалары келтірілген 5 дерек бар деп санамалап өтіп, солардың негізінде оғыз таңбаларының салыстырмалы жиынтық кестесін жасап ұсынған [6, 62-63 бб.]. Кейінірек М. Тезжан өзінің магистрлік диссертациясында Т. Гүленсойдың бұл мәліметтерін нақтылай түседі [7, 246-264 бб.]. Бірінші дерек – XI ғ. екінші жартысына жатқызылатын Махмұд Қашғаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегі [8, 101-102 бб.], екінші дерек – XIII ғ. соңы – XIV ғ. басында өмір сүрген Рашид ад-диннің «Жамиғ Ат-Тауарих» еңбегі [9, 88-90 бб.], үшінші дерек – XV ғ. басында II Мұрат сұлтанның тұсында жазылған Языжыоғлы Әлидің «Селжұқнаме» еңбегі [10, 12-14 бб.], төртінші дерек – XVI ғ. Шахид Осман жазып, Мехмед Синан Боснави көшірмесін жасап шығарған «Хюнернаме» еңбегі [11, 29-32 бб.], бесінші дерек – XVII ғ. екінші жартысына жатқызылатын Әбілғазының «Түрік шежіресі» еңбегі [12, 48-52 бб.].

Жалпы, оғыз тайпаларының саны туралы деректер әртүрлі болып келеді. Оғыздардың бөлінісі туралы мәліметтерді зерттеушілер олардың Үш Оғыз, Сегіз Оғыз, Тоғыз Оғыз, Он Оғыз, Отыз Оғыз болып бөлінгені туралы деректер бар екендігін айтады [2, 123 б.]. Түрік сөздігінде оғыздардың 24 тайпасының аты аталып, 22 тайпасының таңбасы келтіріледі [8, 101-102 бб.]. Ал Әл-Марвази болса оғыздардың 12 тайпасы туралы ғана мәлімет қалдырған [3, 314 б.]. Бұл жағдайды авторлар оғыздар бозок, үшоқ болып екі фратрияға бөлінгендіктен, тек олардың бір бөлігі ғана қамтылған болуы мүмкін деген ой айтады [Бұл да сонда].

М. Тезжан болса бұл жайында М. Қашғари оғыз бірлестігі 24 рудан тұрады дегенімен 22 рудың таңбасын ғана келтіруі қалған екі русаны жағынан аз Қалаш тайпаларының өкілдерінен құралғандығымен байланысты дейді [7, 248 б.]. Сондай-ақ ол В.В. Бартольдке сүйене отырып, оғыз таңбаларының М. Қашғаридің еңбегінде 22, Рашид ад-динде 24 болып келуі оғыз тайпаларының саны сол дәуірде, яғни, XI ғ. 22 болуымен байланысты деген ой айтады [Бұл да сонда]. В.В. Бартольд М. Қашғаридың мәтінінде келтірілген таңбалар мен Рашид ад-диннің мәтінінде көрсетілген таңбалардың арасында зор айырмашылық бар деп атап өтеді [13, 575 б.].

Оғыз таңбаларының түрлі деректерде келтірілген айырмашылықтары мен ұқсастықтарын, түркі әлеміндегі параллельдігін және зерттелу деңгейін кеңірек қарастыру төмендегідей нәтиже беріп отыр.

Қайы руының таңбасы: М. Қашғарида [8, 101 б.]; Рашид ад-динде [9, 88 б.]; Языжыоғлыда [10, 12 б.]; Хюнернамеде [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда [12, 49 б.] (А.Н. Кононовтың нұсқасында [14, 53 б.]). Қазақстандағы Тамғалыжар ескерткішінде [15, 293 б.]; Түркияның Бурса жерінде [6, 86-87 бб.]; Әзірбайжанның Кашкай жерінде [16, 138 б.]; түркімендердің Теке руында [17, 205 б.]; Қырғыздың Чекир Саяк руында [17, 205 б.]; башқұрттың Тамян, Кудей руларында [18, 397 б.]. Татарлар мен ноғайлар арасында кездесетіні туралы әзірше дерек ұшыраспады.

Баят руының таңбасы: М. Қашғарида [8, 102 б.]; Рашид ад-динде [9, 88 б.] (М. Тезжанның нұсқасында [7, 249 б.]); Языжыоғлыда [10, 12 б.]; Хюнернамеде [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда [12, 49 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында [6, 62 б.], А.Н. Кононовтың нұсқасында [14, 53 б.]). Қазақстандағы Шопан ата, Масат ата, Қошқар ата ескерткіштерінде [19, 454], Тамғалыжар ескерткішінде [20, 133 б.]; Түркияның Бурса жерінде [6, 86-87 бб.],

Караджабей жерінде [6, 92 б.]; түркіменнің Теке руында [17, 206 б.]; қырғыздың Солто руында [17, 206 б.], Саяк руында [17, 205 б.], Басыз руында [17, 206 б.]; Қырым татарларының Буюк-ас бейітінде [21, 5 б.]; башқұрттардың Тамян руында кездеседі [18, 397 б.]. Ноғайлар арасында кездесетіні туралы әзірше дерек ұшыраспады.

Алқаүйлі (Алқабөлік) руының таңбасы: М. Қашғарида [8, 102 б.]; Рашид ад-динде [9, 88 б.]; Языжыоғлыда [10, 12 б.]; Хюнернамеде [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда [12, 49 б.]. Түркияның Бурса жерінде [6, 88 б.], Караджабей жерінде [6, 89 б.]; Әзірбайжанның Кушчу жерінде [16, 138 б.]; ноғайдың Түрікпен руында [22, 140 б.]; башқұрттың Тамян руында кездеседі [18, 397 б.]. Қазақстанда, түркімендерде, қырғыздарда, Қырым татарларында кездесуі туралы әзірше дерек ұшыраспады.

Қараүйлі (Қарабөлік) руының таңбасы: М. Қашғарида [8, 102 б.]; Рашид ад-динде [9, 88 б.] (М. Тезжанның нұсқасында [7, 249 б.]); Языжыоғлыда [10, 12 б.]; Хюнернамеде [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда [12, 49 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында [6, 62 б.], А.Н. Кононовтың нұсқасында [14, 53 б.]). Қараноғай ішіндегі Ергенеклі руының [22, 141 б.] таңбасымен ұштастырылады. Қазақстан, Түркия, Әзірбайжан аумақтарында, түркімен, қырғыз, Қырым татарлары, ноғай, башқұрттарда кездесуі туралы әзірше дерек ұшыраспады.

Йазыр руының таңбасы: М. Қашғарида [8, 102 б.]; Рашид ад-динде [9, 88 б.], (М. Тезжанның нұсқасында [7, 249 б.]); Языжыоғлыда [10, 12 б.]; Хюнернамеде [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда [12, 49 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында [6, 62 б.], А.Н. Кононовтың нұсқасында [14, 53 б.]). Әзірбайжанның Мейсары жерінде [16, 138 б.]; қырғыздың Саяк руында кездеседі [17,

207 б.]. Қазақстан, Түркия аумақтарында, түркімен, Қырым татарлары, ноғай, башқұрт арасында кездесуі туралы әзірше дерек ұшыраспады.

Дөгер (Төгер) руының таңбасы: М. Қашғарида | √ [8, 102 б.]; Рашид ад-динде √ [9, 88 б.] (М. Тезжанның нұсқасында √ [7, 249 б.]); Языжыоғлыда √ [10, 12 б.]; Хюнернамеде √ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда √ [12, 50 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында √ [6, 62 б.], А.Н. Кононовтың нұсқасында √ [14, 53 б.]). Қырғыздың Саруу руында √ кездеседі [17, 207 б.]. Қалған түркі халықтарында кездесуі туралы қолымызда әзірше дерек ұшыраспады.

Додырға (Түтірқа) руының таңбасы: М. Қашғарида √ [8, 102 б.]; Рашид ад-динде √ [9, 88 б.] (М. Тезжанның нұсқасында √ [7, 249 б.]); Языжыоғлыда √ [10, 12 б.]; Хюнернамеде √ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда √ [12, 50 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында √ [6, 62 б.]; А.Н. Кононовтың нұсқасында √ [14, 53 б.]). Қазақстандағы Қошқар ата ескерткішінде √ [19, 455 б.]; Түркияның Караджабей жерінде √, √ [6, 89, 92 бб.]; түркіменнің Йомут руында √ [17, 206 б.]; қырғыздың Саруу руында √ [17, 206 б.]; Қырым татарларының Кирлеут бейітінде √ кездеседі [21, 4 б.]. Әзірбайжанның, ноғай, башқұрт арасында кездесуі туралы әзірше дерек ұшыраспады.

Япарлы руының таңбасы: М. Қашғарида жоқ; Рашид ад-динде √ [9, 88 б.] (М. Тезжанның нұсқасында √ [7, 249 б.]); Языжыоғлыда √ [10, 12 б.]; Хюнернамеде √ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда √ [12, 49 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында √ [6, 62 б.], А.Н. Кононовтың нұсқасында √ [14, 53 б.]). Әзірбайжанның Мейсары жерінде √ [16, 138 б.]. Қалған түркі халықтарында кездесуі туралы әзірше дерек ұшыраспады.

Афшар руының таңбасы: М. Қашғарида √ [8, 101 б.]; Рашид ад-динде √ [9, 88 б.] (М.

Тезжанның нұсқасында √ [7, 249 б.]); Языжыоғлыда √ [10, 13 б.]; Хюнернамеде √ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда √ [12, 50 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында √ [6, 62 б.], А.Н. Кононовтың нұсқасында √ [14, 53 б.]). Қазақстандағы Шопан ата, Масат ата, Қошқар ата, Үштам, Дәукескенқала, Ай ата ескерткіштерінде √ [19, 455 б.], Кентті баба ескерткішінде √ [19, 455 б.]; Түркияның Битлиш, Нигде жерлерінде √, √ [7, 264 б.]; Мұстафа Кемалпаша жерінде √ [6, 93 б.]; Әзірбайжанның Гямигая жерінде √ [16, 138 б.]; түркіменнің Теке руында √ [17, 206 б.]; қырғыздың Саяқ руында √ [17, 206 б.]; Қырым татарларының Абузлар бейітінде √ [21, 4 б.]; башқұрттың Кудей руында – √, √ кездеседі [18, 397 б.]. Ноғай арасында кездесуі туралы дерек әзірше ұшыраспады.

Қызық руының таңбасы: М. Қашғарида жоқ; Рашид ад-динде √ [9, 88 б.] (М. Тезжанның нұсқасында √ [7, 249 б.]); Языжыоғлыда √ [10, 13 б.]; Хюнернамеде √ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда √ [12, 50 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында √ [6, 62 б.]; А.Н. Кононовтың нұсқасында √ [14, 53 б.]). Қазақстандағы Мерет кесенесінде √ [19, 455 б.], Шопан ата, Масат ата, Қошқар ата, Үштам, Дәукескенқала, Ай ата ескерткіштерінде √ [19, 455 б.], Кентті баба ескерткішінде √ [19, 455 б.]; Түркияның Нигде, Амасия жерлерінде √ [7, 264 б.]; Қырым татарларының Семен бейітінде √ [21, 5 б.]; башқұрттың Өсерген, Сураш руларында √ [18, 397 б.] кездеседі. Әзірбайжан жерінде және түркімен, қырғыз, ноғай руларында кездесуі туралы дерек әзірше ұшыраспады.

Бектілі (Бәктілі) руының таңбасы: М. Қашғарида √ [8, 101 б.]; Рашид ад-динде √ [9, 89 б.] (М. Тезжанның нұсқасында √ [7, 249 б.]); Языжыоғлыда √ [10, 13 б.]; Хюнернамеде √ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда √ [12, 50 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында √ [6, 62 б.]; А.Н.

Кононовтың нұсқасында $\mathfrak{D}$ [14, 53 б.]). Түркияның Мұстафа Кемалпаша жерінде $\mathfrak{S}$ [6, 94 б.]; Әзірбайжанның Гямигая жерінде $\mathfrak{Y}$ [16, 138 б.]; түркіменнің Теке руында $\mathfrak{X}$, $\mathfrak{SS}$ [17, 206 б.]; қырғыздың Мунгуш руында $\mathfrak{X}$ [17, 205 б.], Моңолдар руында $\mathfrak{S}$ [17, 206 б.]; башқұрттың Тангаур, Ун руларында $\mathfrak{O}$, $\mathfrak{F}$ [18, 397 б.] кездеседі. Қазақстан жерінде және Қырым татарлары мен ноғайлар арасында кездесуі туралы әзірше дерек жоқ.

Қарқын руының таңбасы: М. Қашғарида жоқ; Рашид ад-динде $\mathfrak{V}$ [9, 89 б.]; Языжыоғлыда $\mathfrak{V}$ [10, 13 б.]; Хюнернамеде $\mathfrak{V}$ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда $\mathfrak{V}$ [12, 50 б.] (А.Н. Кононовтың нұсқасында $\mathfrak{V}$ [14, 53 б.]). Қазақстанның Шопан ата, Масат ата, Қошқар ата ескерткіштерінде $\mathfrak{V}$ [19, 455 б.]; Қырым татарларының Беш плав бейітінде $\mathfrak{V}$ [21, 5 б.]; Ақноғай ішіндегі Дормон руында және Қараноғай ішіндегі Қырықру, Байтеге, Үйсін руларында $\mathfrak{V}$ [22, 137, 141 бб.] кездеседі. Түркия, Әзірбайжан жерлерінде және түркімен, қырғыз, башқұрт руларының арасында кездесуі туралы дерек әзірше ұшырасқан жоқ.

Байындыр руының таңбасы: М. Қашғарида $\mathfrak{E}$ [8, 101 б.]; Рашид ад-динде $\mathfrak{E}$ [9, 89 б.] (М. Тезжанның нұсқасында $\mathfrak{E}$ [7, 250 б.]); Языжыоғлыда $\mathfrak{E}$ [10, 13 б.]; Хюнернамеде $\mathfrak{E}$, $\mathfrak{E}$ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда $\mathfrak{E}$ [12, 50 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында $\mathfrak{E}$ [6, 63 б.], А.Н. Кононовтың нұсқасында $\mathfrak{E}$ [14, 53 б.]). Қазақстанның Қошқар ата, Бармақ, Қазбайыр, Қостам (Түпқараған) ескерткіштерінде, Мерет кесенесінде $\mathfrak{E}$, $\mathfrak{E}$, $\mathfrak{E}$ [19, 454 б.], Қошқар ата ескерткішінде $\mathfrak{E}$ [19, 454 б.], Қостам ескерткішінде $\mathfrak{E}$ [19, 454 б.], Шопан ата ескерткішінде $\mathfrak{E}$ [19, 454 б.], Арпаөзен ескерткішінде $\mathfrak{E}$ [15, 289 б.]; Түркияның Ахлат жерінде $\mathfrak{E}$ [7, 264 б.], Мұстафа Кемалпаша жерінде $\mathfrak{E}$ [6, 91 б.]; Әзірбайжанның Шемахы жерінде $\mathfrak{E}$ [16, 138 б.]; түркіменнің Юмұрт

руында $\mathfrak{Y}$ [17, 205 б.]; қырғыздың Саруу руында $\mathfrak{Y}$ кездеседі [17, 205 б.]. Қырым татарлары, ноғай және башқұрт арасында кездесуі туралы дерек әзірше ұшыраспады.

Бежене (Бәчәнәк) руының таңбасы: М. Қашғарида $\mathfrak{S}$ [8, 102 б.]; Рашид ад-динде $\mathfrak{Y}$ [9, 89 б.] (М. Тезжанның нұсқасында $\mathfrak{S}$ [7, 250 б.]); Языжыоғлыда $\mathfrak{S}$ [10, 13 б.]; Хюнернамеде $\mathfrak{S}$ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда $\mathfrak{S}$ [12, 50 б.] (А.Н. Кононовтың нұсқасында $\mathfrak{S}$ [14, 53 б.]). Түркіменнің Теке руында $\mathfrak{S}$ [17, 205 б.]; қырғыздың Баарын руында $\mathfrak{S}$ кездеседі [17, 205 б.]. Қазақстан, Түркия, Әзірбайжан жерлерінде және Қырым татарлары, ноғай, башқұрт арасында кездесуі туралы дерек әзірше ұшыраспады.

Жауындыр (Жауылдыр) руының таңбасы: М. Қашғарида $\mathfrak{C}$ [8, 102 б.]; Рашид ад-динде $\mathfrak{S}$ [9, 89 б.] (М. Тезжанның нұсқасында $\mathfrak{S}$ [7, 250 б.]); Языжыоғлыда $\mathfrak{C}$ [10, 13 б.]; Хюнернамеде $\mathfrak{C}$ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда $\mathfrak{C}$ [12, 51 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында $\mathfrak{C}$ [6, 63 б.], А.Н. Кононовтың нұсқасында $\mathfrak{C}$ [14, 53 б.]). Қазақстанның Шопан ата, Масат ата, Сейслам ата ескерткіштерінде $\mathfrak{C}$, Шопан ата, Сейслам ата, Тамғалыжар ескерткіштерінде $\mathfrak{C}$ [19, 454 б.; 15, 293 б.], Қанға баба ескерткішінде $\mathfrak{C}$ [19, 455 б.]; Түркияның Ахлат, Диярбақыр, Игдир, Сиваш, Амасия, Кайсери, Нигде жерлерінде $\mathfrak{C}$, $\mathfrak{C}$, $\mathfrak{C}$, $\mathfrak{C}$, $\mathfrak{C}$, $\mathfrak{C}$, $\mathfrak{C}$, $\mathfrak{C}$ [7, 264 б.], Караджабей жерінде $\mathfrak{C}$, $\mathfrak{C}$ [6, 92 б.]; түркіменнің Салыр руында $\mathfrak{C}$ [17, 205 б.]; қырғыздың Төөлөс руында $\mathfrak{C}$ [17, 205 б.], Солто және Саруу руларында $\mathfrak{C}$, $\mathfrak{C}$ [17, 206 б.]; Қырым татарларының Таулы Евпатория бейітінде $\mathfrak{C}$ кездеседі [21, 4 б.]. Әзірбайжан жерінде және ноғай мен башқұрт руларында кездесуі туралы дерек әзірше ұшыраспады.

Шебни руының таңбасы: М. Қашғарида $\mathfrak{T}$ [8, 102 б.]; Рашид ад-динде $\mathfrak{T}$ [9, 89 б.] (М. Тезжанның нұсқасында $\mathfrak{T}$ [7, 250 б.]); Языжыоғлыда $\mathfrak{T}$ [10, 13 б.]; Хюнернамеде $\mathfrak{T}$

[11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда Υ [12, 51 б.]; Қазақстанның Шопан ата, Қошқар ата ескерткіштерінде $\top$ [19, 455 б.]; Түркияның Нигде жерінде $\top$ [7, 264 б.], Бурса жерінде $\top$ [6, 93]; Әзірбайжанның Мейсари жерінде $\top$ [16, 138 б.]; түркіменнің Сарык руында $\dagger$ [17, 206 б.]; қырғыздың Бағыш руында $\dagger$ [17, 206 б.]; Қырым татарларының Хдыр-бали, Таулы Евпатория бейіттерінде $\top$ [21, 4 б.], Танабай бейітінде $\wedge$, $\perp$, $\vdash$ [21, 5 б.], Баккал бейітінде Υ [21, 5 б.], Беш-плав бейітінде Υ [21, 5 б.]; Ақноғай ішіндегі Найман және Қараноғай ішіндегі Сарайлы руларында $\top$ [22, 137, 141 бб.]; башқұрттың Бөрзен және Ягалбай руларында $\top$ [18, 397 б.], Тамян және Кудей руларында $\vdash$ [18, 397 б.] кездеседі.

Салур руының таңбасы: М. Қашғарида $\wedge$ [8, 101 б.]; Рашид ад-динде Υ [9, 89 б.] (М. Тезжанның нұсқасында $\supset$ [7, 250 б.]); Языжыоғлыда $\wedge$ [10, 14 б.]; Хюнернамеде Υ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда Υ [12, 51 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында Υ [6, 63 б.], А.Н. Кононовтың нұсқасында Ψ [14, 53 б.]). Қазақстанның Шопан ата, Шақпақ ата, Сауысқандық ескерткіштерінде Υ , Ψ [19, 454 б.; 15, 290 б.], Қошқар ата, Шақпақ ата, Қазбайыр ескерткіштерінде және Мерет кесенесінде Υ [19, 454 б.]; Шопан ата ескерткішінде Υ , Ψ [19, 454 б.], Қошқар ата, Құшшы ата ескерткіштерінде Ψ , Δ , Υ [19, 454 б.]; Түркияның Ахлат, Кайсери, Нигде жерлерінде $\supset$, $\Leftarrow$, Υ , $\top$ [7, 264 б.], Караджабей жерінде $\wedge$ [6, 91 б.]; түркіменнің Теке руында $\wedge$ [17, 206 б.]; қырғыздың Канды руында $\supset$ [17, 206 б.]; Қырым татарларының Карагүрт бейітінде Υ [21, 4 б.], Таулы Евпатория бейітінде $\wedge$ [21, 5 б.]; башқұрттың Кудей руында Ψ , Υ , Υ [18, 397 б.] кездеседі. Әзірбайжан жері мен ноғай рулары арасында кездесуі туралы дерек әзірше ұшыраспады.

Имур (Әймур) руының таңбасы: М. Қашғарида $\dagger$ [8, 102 б.]; Рашид ад-динде $\times$ [9,

89 б.] (М. Тезжанның нұсқасында $\times$ [7, 250 б.]); Языжыоғлыда $\times$ [10, 14 б.]; Хюнернамеде $\times$ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда $\times$ [12, 51 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында $\times$ [6, 63 б.], А.Н. Кононовтың нұсқасында $\times$ [14, 53 б.]). Түркияның Диярбақыр жерінде $\times$ [7, 264 б.], Мұстафа Кемалпаша жерінде $\times$ [6, 90 б.]; Әзірбайжанның Вейселли жерінде $\dagger$ [16, 138 б.]; түркіменнің Теке руында $\dagger$ [17, 206 б.]; қырғыздың Адигине руында $\dagger$ [17, 206 б.], Баарын руында $\times$ [17, 207 б.]; Қырым татарларының Таулы Евпатория бейітінде $\times$ [21, 4 б.]; башқұрттың Өсерген, Сураш руларында $\times$ [18, 397 б.] кездеседі. Қазақстан жерінде және ноғай руларында кездесуі туралы дерек әзірше ұшыраспады.

Алаүйінтілі руының таңбасы: М. Қашғарида $\equiv$ [8, 102 б.]; Рашид ад-динде $\equiv$ [9, 89 б.] (М. Тезжанның нұсқасында $\times$ [7, 250 б.]); Языжыоғлыда $\equiv$ [10, 14 б.]; Хюнернамеде $\equiv$ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда $\equiv$ [12, 51 б.]. Түркияның Караджабей жерінде $\equiv$ [6, 92 б.]; Әзірбайжанның Шемахы жерінде $\equiv$ [16, 138 б.]; Қырым татарларының Кырк-Чолпан бейітінде $\times$ [21, 4 б.], Семен бейітінде $\equiv$ [21, 5 б.] кездеседі. Қазақстан жерінде, түркімен, қырғыз, ноғай және башқұрт руларында кездесуі туралы дерек әзірше ұшыраспады.

Юрегир (Уркиз) руының таңбасы: М. Қашғарида $\equiv$ [8, 102 б.]; Рашид ад-динде $\equiv$ [9, 90 б.] (М. Тезжанның нұсқасында $\equiv$ [7, 250 б.]); Языжыоғлыда $\equiv$ [10, 14 б.]; Хюнернамеде $\equiv$ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда $\equiv$ [12, 51 б.] (А.Н. Кононовтың нұсқасында $\equiv$ [14, 53 б.]). Қазақстанның Құлжабасы, Ақкөл петроглифтерінде $\equiv$; Түркияның Караджабей жерінде $\equiv$ [6, 89 б.]; башқұрттың Тангаур, Ун руларында $\equiv$, $\times$, $\times$ [18, 397 б.] кездеседі. Әзірбайжан жерінде және түркімен, қырғыз, Қырым татарлары мен ноғайлар арасында кездесуі туралы дерек әзірше ұшыраспады.

Игдыр (Бекдир) руының таңбасы: М. Қашғарида $\curvearrowright$ [8, 102 б.]; Рашид ад-динде $\perp$ [9, 90 б.] (М. Тезжанның нұсқасында $\curvearrowright$ [7, 250 б.]); Языжыоғлыда $\pm$ [10, 14 б.]; Хюнернамеде $\pm$ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда $\sim$ [12, 51 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында $\sim$ [6, 63 б.], А.Н. Кононовтың нұсқасында $\sim$ [14, 53 б.]). Қазақстанның Шопан ата, Қырғын (Үстірттің батысы), Белеулі ескерткіштерінде ζ , z [19, 454 б.]; Түркияның Мұстафа Кемалпаша жерінде ζ [6, 93 б.]; Әзірбайжанның Кашкай жерінде z [16, 138 б.]; түркіменнің Бага руында $\wedge$ [17, 206 б.]; қырғыздың Саруу руында $\sqsubset$ кездеседі [17, 206 б.]. Қырым татарларында, ноғай, башқұрт руларында кездесуі туралы дерек әзірше ұшыраспады.

Бұғдыз руының таңбасы: М. Қашғарида ∇ [8, 101 б.]; Рашид ад-динде ∇ [9, 90 б.] (М. Тезжанның нұсқасында ∇ [7, 250 б.]); Языжыоғлыда $\wedge$ [10, 14 б.]; Хюнернамеде ∇ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда ∇ [12, 51 б.]. Қазақстанның батыс Жетісу аймағындағы Қотыр жазығында ∇ кездеседі [15, 267 б.]. Біз қарастырып отырған басқа түркі халықтарында кездесуі туралы деректер әзірше ұшыраспады.

Ийва руының таңбасы: М. Қашғарида $\wedge$ [8, 101 б.]; Рашид ад-динде $\vee$ [9, 90 б.] (М. Тезжанның нұсқасында $\vee$ [7, 250 б.]); Языжыоғлыда $\wedge$ [10, 14 б.]; Хюнернамеде $\vee$ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда $\sim$ [12, 52 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында $\sim$ [6, 63 б.], А.Н. Кононовтың нұсқасында $\mathfrak{J}$ [14, 53 б.]). Қырғыздың Саруу руында $\vee$ [17, 206 б.]; башқұрттың Кудей руында $\vee$ [18, 397 б.] кездеседі. Қазақстан, Түркия, Әзірбайжан жерлерінде, сондай-ақ түркімен, Қырым татарлары мен ноғай руларында кездесуі туралы деректер әзірше ұшыраспады.

Қынық руының таңбасы: М. Қашғарида $\uparrow$ [8, 101 б.]; Рашид ад-динде $\uparrow$ [9, 90 б.] (М. Тезжанның нұсқасында $\uparrow$ [7, 250 б.]);

Языжыоғлыда $\curvearrowright$ [10, 14 б.]; Хюнернамеде $\curvearrowright$ [11, 29-32 бб.]; Әбілғазыда $\mathcal{U}$ [12, 52 б.] (Т. Гүленсойдың нұсқасында $\mathfrak{u}$ [6, 63 б.], А.Н. Кононовтың нұсқасында $\mathfrak{u}$ [14, 53 б.]). Түркияның Ахлат, Битлиш, Нигде жерлерінде $\uparrow$, $\nearrow$, Мұстафа Кемалпаша жерінде $\mathfrak{S}$ [6, 89 б.]; түркіменнің Теке руында $\vdash$, $\vdash$ [17, 205 б.]; қырғыздың Бөрү руында $\vdash$ [17, 205 б.], черик руында $\vdash$ [17, 205 б.]; Қырым татарларының Баккал бейітінде $\leftarrow$ [21, 5 б.]; ноғай халқындағы Қараноғай ішіндегі Қазаяқлы руында $\uparrow$ [22, 141 б.]; башқұрттардың Бөрзен, Ягалбай руларында $\uparrow$, $\leftarrow$ кездеседі [18, 397 б.]. Қазақстан, Әзірбайжан жерлерінде кездесетіндігі туралы дерек әзірше ұшыраспады.

Бір ескерте кететін жайт, оғыз таңбаларын түркі халықтарындағы белгілі бір руға телінуі осыған дейін ғылыми айналымға енгізілген жазба деректердің негізінде жүргізілді. Бұл мақала алдын-ала зерттеу болғандықтан жоғарыда сілтеме жасалған деректерде келтірілген мәліметтердің дұрыс-бұрыстығын тексеру мақсаты қойылмады. Кейін көлемді зерттеулер жүргізу үшін әзірше тек жинақтау жасалды.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері мақалада қарастырылған қазақ, түрік, әзірбайжан, түркімен, қырғыз, татар, ноғай, башқұрт халықтарының арасында (ескерткіштерінде) оғыз таңбаларының күні бүгінге дейін сақталғанын көрсетіп отыр. Бұл жағдай оғыздардың аталған халықтардың этникалық қалыптасуына өз үлесін қосқанын дәлелдей түседі. Сондай-ақ қарастырылған халықтар қоныстанған аймақтардың оғыз таңбаларының таралу уақыттарында белгілі бір дәрежеде түркі бірлігінде/түркі иелігінде болғанын байқатады.

Жекелей қарастырғанда мақалада келтірілген сегіз халықтың барлығында кездесетіні – Шебни руының таңбасы, ал ең сирегі – Қараүйлі, Дөгер, Япарлы, Бұғдыз, Йазыр, Бежене, Ийва, Қарқын, Алаүйінтілі, Юрегир

руларының таңбалары екендігі анықталды. Жиі ұшырасатындардың қатарына – Қайы, Афшар, Баят, Салур, Имур, Қынық, Додырға, Бектілі, Байындыр, Жауындыр, Игдыр руларының таңбалары жатады. Таңбаларды зерттеу нәтижесінде алынған осы көрсеткішті басқа деректермен сәйкестендіре отырып қарастырған жағдайда оғыз руларының ішіндегі қайсыларының саны жағынан басым болғандығын, саяси-экономикалық белсенділіктерін

анықтауға болады деп санаймыз. Сондай-ақ бұл нәтиже оғыз руларының таралу жағырафиясын дәлірек анықтауға және осыған дейінгі ғылыми байламдарды нақтылай түсуге мүмкіндік береді.

Қаржыландырылуы. Мақала Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің тарих факультетінде «Археология және этнология» мамандығы бойынша докторантурада оқу аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. Древнетюркские тамги / З. Самашев, Н. Базылхан. - Алматы: Абди компани, 2010. -168 с.
- 2 Кошымов А.О. VIII–XIII ғасырлардағы Оғыздардың түркі халықтарының этногенезінің қалыптасуындағы орны. Философия докторы (Ph.D.) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Алматы, 2019. -168 б.
- 3 Нусупбеков А.Н. История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том I. /А.Н. Нусупбеков. - Алма-Ата: Наука, 1977. - 479 с.
- 4 Рогожинский А.Е. Знаки собственности и власти древних и средневековых обитателей казахской степи // Археологическое наследие Сибири и Центральной Азии (проблемы интерпретации и сохранения): материалы международной конференции. - Кемерово: Кузбассвуиздат, 2016. С. 53-63.
- 5 Samashev S. Türk Dünyasındaki Damgalarda Ortak Özellikler // Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu. Dil-Tarih-Geğrafya. Ankara, 6–8 aralık 2019. S. 430-440.
- 6 Gülensoy T. Orhun'dan Anadolu'ya türk damgaları / T. Gülensoy. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1989. - 179 s.
- 7 Tezcan M. Eski türklerde damga (yüksek lisans tezi) /M. Tezcan. - Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990. - 112 s.
- 8 Dankoff R., Kelly J. Mahmûd.el-Kaşğari. Compendium of The Turkic Dialects / Dankoff R., Kelly J. – Cambridge: Harvard Üniversitesi Basımevi, 1982. - 416 s.
- 9 Рашид-Ад-Дин. Сборник летописей / Рашид-Ад-Дин. - Москва: Академия Наук СССР, 1952. - 221 с.
- 10 Yazîğizade Ali Efendi. Tevârîh-i Âl-i Selçûk // توارىخ آل سلجوق. Histoire des Seldjoukides, écrite en langue turque, par Yazîğizade Ali Efendi, sur les ordres du sultan osmanli Mourad II, fils de Mohammed Ier (824-855 de l'hégire = 1421-1451). Manuscrit. Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits. Supplément turc 737 Available at: <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc34672z> (accessed 10.10.2020)
- 11 Seyyid Lokman. Hünernâme. Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. No. 1523, V. 29a-32b.
- 12 Ebûlgazi Bahadır Han. Türklerin soy kütüğü - şecere-i terakime / Ebûlgazi Bahadır Han. - İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980. -102 s.
- 13 Бартольд В.В. Сочинения. Том 2. Часть 1. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы / В.В. Бартольд. Москва: Наука, 1963. - 1024 с.
- 14 Кононов А.Н. Родословная Туркмен. Сочинение Абу-л-Гази Хана Хивинского /А.Н. Кононов. - Москва: Академия Наук СССР, 1958. - 285 с.
- 15 Рогожинский А.Е. Средневековые тамги-петроглифы Южного Казахстана и Семиречья. Тамги доисламской Центральной Азии /А.Е. Рогожинский. - Самарканд: МИЦАИ, 2019. – 295 с.
- 16 Ağasıoğlu F. Azərbaycan türklərinin İslamaqədərki tarixi. (Doqquz Bitik) III Bitik: Azərbaycanda qurulan qədim dövlətlər / Ağasıoğlu F. – Bakı: Ağrıdağ nəşriyatı, 2014. - 310 s.
- 17 Karatayev O.K., Kalkan M. Kırgızların-oguzların (Türkmenlerin) tarihi ve etnik bağları // Sosyal Bilimler dergisi. KTMÜ. - Bışkek: 2003. S. 199-207

- 18 Aksoy M. Tarihî sessiz dili damgalar / Aksoy M. - İstanbul, 2014. – 440 p.
- 19 Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Аральско-Каспийского региона) / С.Е. Ажигали. - Алматы: Гылым, 2002. - 654 с.
- 20 Марғұлан Ә. «Тамғалы тас» жазуы. Орта ғасырда қазақша тасқа бедерленген белгілер // Жұлдыз журналы, №1, 1984. 132-137 б.
- 21 Акчокраклы О. Татарские тамги в Крыму / Акчокраклы О. – Симферополь, 1927. - 16 с.
- 22 Güllüdağ N. Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türkleri'nin Damgaları Üzerine Bir İnceleme // Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, C.3, S.6, Türkiye, S. 132-150 (2015).

С.К. Самашев

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Огузские тамги

Аннотация. Огузы, чья история становления и развития охватывает период VIII–XIII вв., играли важную роль в процессе формирования современных тюркских народов. Огузские племена, состоявшие из 24 родов, заложили процесс тюркизации народов средневековых евразийских степей. Свидетельство тому – схожесть огузских тамг, обнаруженных на территории Жетысу, Сырдарьи и Западного Казахстана, с тамгами других тюркоязычных народов.

На сегодняшний день огузские тамги привлекают внимание многих отечественных и зарубежных исследователей, однако пока ученых интересуют лишь генеалогические и культурологические аспекты. В случае восприятия тамг в качестве полноценного источника можно решить некоторые проблемы изучения средневековой истории Великого пояса степей, например, такие как уточнение географии распространения огузских племен, анализ их политической и экономической активности, а также определение степени родства тюркских народов между собой.

В статье рассмотрены выраженные различия и сходство огузских тамг в разных письменных источниках, синхронность существования тамг в тюркском мире и степень изученности проблемы в целом. Результаты предварительных исследований указывают на наличие и сохранность (по памятникам) огузских тамг среди казахов, турков, азербайджанцев, киргизов, татар, туркмен, ногайцев, башкир. Это, в свою очередь, указывает на существование тюркского единства на рассматриваемых территориях в периоды распространения огузских тамг.

Ключевые слова: огузские племена; средневековье; тамга; знак; тамговедение; тюркские народы.

S.K. Samashev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Oghuz tamgas

Abstract. The Oghuz, whose history of emergence and development lies in the period of the VIII–XIII centuries, played a significant role in the formation of modern Turkic peoples. The Oghuz tribes consisted of 24 families. They started the process of Turkization of the peoples of the medieval Eurasian steppes. The evidence of it is the similarity of Oghuz tamgas found on the territory of Zhetysu, Syr Darya and Western Kazakhstan with tamgas of other Turkic-speaking peoples.

Today Oghuz tamgas attract the attention of many domestic and foreign researchers, but scientists are only interested in genealogical and cultural aspects so far. In case tamgas are perceived as a full-fledged source, some problems related to the studies of the medieval history of the Great belt of steppes can be solved, for example, such as clarifying the geography of distribution of the Oghuz tribes, analyzing their political and economic activity, as well as determining the degree of kinship of the Turkic peoples among themselves.

The article considers the pronounced differences and similarities of Oghuz tamgas in different written sources, the synchronicity of the existence of tamgas in the Turkic world, and how well the problem is studied.

The results of preliminary research indicate the presence and preservation (based on the monuments) of Oghuz tamgas among Kazakhs, Turks, Azerbaijanis, Kirghiz, Tatars, Turkmens, Nogais, Bashkirs. This, in turn, indicates the existence of Turkic unity in the researched territories during the periods of the proliferation of Oghuz tamgas.

Key words: Oguz tribes; middle ages; tamga; sign, tamgas' studies; Turkic peoples.

References

- 1 Samashev Z., Bazyllan N., Samashev S. Drevnetyurkskie tamgi [Ancient Turkic tamga-signs] (Abdi kompani, Almaty, 2010, 168 p.) [in Russian]
- 2 Koshymova A.O. VIII–XIII gasyrlardagy Ogyzdardyn turki halyktarynyn etnogenezinin kalyptasuynyndagy orny [The role of the Oguzs in the formation of the ethnogenesis of the Turkic peoples in the VIII–XIII centuries. Ph.D. thesis]. Almaty, 2019. 168 p. [in Kazakh]
- 3 Nusupbekov A.N. Istoriya Kazahskoj SSR (s drevnejshih vremen do nashih dnei) [History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day)] (Nauka, Alma-Ata, 1977, 479 p.) [in Russian]
- 4 Rogozhinskij A.E. Znaki sobstvennosti i vlasti drevnih i srednevekovyh obitatelej kazahskoj stepi [Signs of ownership and power of the ancient and medieval inhabitants of the Kazakh steppe], Arheologicheskoe nasledie Sibiri i Central'noj Azii (problemy interpretacii i sohraneniya): materialy mezhdunarodnoj konferencii [Archaeological Heritage of Siberia and Central Asia (Problems of Interpretation and Preservation): Proceedings of an International Conference] Kemerovo, 2016. P. 53–63. [In Russian].
- 5 Samashev S. Türk Dünyasındaki Damgalarda Ortak Özellikler [Common Features in the Stigmas in the Turkic World], Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu. Dil-Tarih-Goğrafya [International Symposium on Turkish Culture. Language-History-Geography] Ankara, Turkey, 2019. P. 430–440. [in Turkish]
- 6 Gülensoy T. Orhun'dan Anadolu'ya türk damgaları [Turkish stamps from Orkhon to Anatolia] (Istanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1989. 179 p.) [in Turkish].
- 7 Tezcan M. Eski türklerde damga [Old Turkic stamp] (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1990, 112 p.) [in Turkish]
- 8 Dankoff R., Kelly J. Mahmûd.el-Kaşğari. Compendium of The Turkic Dialects (Harvard University Press, Cambridge, 1982, 416 p.)
- 9 Rashid-Ad-Din. Sbornik letopisej [Collection of chronicles] (V. I, Ch. 1., Akademiya Nauk SSSR, Moscow, 1952, 221 p.) [in Russian]
- 10 Yazığzade Ali Efendi. Tevârih-i Âl-i Selçûk [History of the Seljuks, written in Turkish, by Yazığzade Ali Efendi, on the orders of Sultan Osmanli Murad II, son of Mohammed I (824–855 of the hegira = 1421–1451)], Manuscript, National Library of France. Department of Manuscripts. Turkish Supplement 737. Available at: <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc34672z> (accessed 10.10.2020) [in French]
- 11 Seyyid Lokman. Hünernâme [Hunername] Topkapı Palace Museum Library, Treasury, No. 1523, V. 29b–32a. [in Turkish]
- 12 Ebülğazi Bahadır Han. Türklerin soy kütüğü [The genealogy of the Turks] (Translator Publications, Istanbul, 1980, 102 p.) [in Turkish]
- 13 Bartol'd V.V. Sochineniya. Tom 2. Chast' 1. Obshchie raboty po istorii Srednej Azii. Raboty po istorii Kavkaza i Vostochnoj Evropy [Compositions. Volume 2. Part 1, General works on the history of Central Asia. Works on the history of the Caucasus and Eastern Europe] (Nauka, Moscow, 1963, 1024 p.) [in Russian].
- 14 Kononov A.N. Rodoslovnaya Turkmen. Sochinenie Abu-l-Gazi Hana Hivinskogo [Pedigree of Turkmen. Composition of Abu-l-Gazi Khan Khiva] (USSR Academy of Sciences, Moscow, 1958, 285 p.) [in Russian].
- 15 Rogozhinskij A.E. Srednevekovye tamgi-petroglify yuzhnogo Kazakhstana i Semirech'ya. Tamgi doislamskoj Central'noj Azii. Samarkand [Medieval tamgas-petroglyphs of South Kazakhstan and Semirechye. Tamgas of pre-Islamic Central Asia] (MITSAI, Samarkand, 2019, 295 p.) [in Russian]
- 16 Ağasıoğlu F. Azərbaycan türklərinin İslamaqədərki tarixi. Doqquz Bitik. III Bitik. Azərbaycanca qurulan qədim dövlətlər [Pre-Islamic history of Azerbaijani Turks. Nine Inscriptions. III Inscription. Ancient states established in Azerbaijan] (Agridag Publishing House, Baku, 2014, 310 p.) [in Azerbaijani language]

17 Karatayev O.K., Kalkan M. Kırgızların-oguzların (Türkmenlerin) tarihi ve etnik bağları [History and ethnic bonds of the Kyrgyz-oguz (Turkmens)], Sosyal Bilimler dergisi [Journal of Social Sciences] KTMÜ. Bishkek, 2003. P. 199-207. [In Turkish].

18 Aksoy M. Tarihin sessiz dili damgalar [The silent language of history marks] (Istanbul, 2014, 440 p.) [in Turkish]

19 Azhigali S.E. Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Evrazii (pamyatniki Aral'sko-Kaspijskogo regiona) [Nomad architecture is a phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral-Caspian region)] (Gylym, Almaty, 2002, 654 p.) [in Russian]

20 Margulan A. «Tamgaly tas» zhazuy. Orta gasyrda kazaksha taska bederlengen beligler [The inscription «Tamgaly tas». Signs embossed on Kazakh stone in the Middle Ages], Zhuldyz zhurnaly [Zhuldyz journal], 1, P. 132-137(1984). [in Kazakh]

21 Akchokrakly O. Tatarskie tamgi v Krymu [Tatar tamgas in Crimea] (Simferopol', 1927, 16 p.) [in Russian]

22 Güllüdağ N. Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türkleri'nin Damgaları Üzerine Bir İnceleme [Tradition and Nogay Turks in Turkey Stamp Stamp], Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi [Eurasian Journal of International Studies], 3(6) Turkey, P. 132-150 (2015). [in Turkish]

Автор туралы мәлімет:

Самашев Самат Қайроллаұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Археология және этнология» мамандығының докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Samashev Samat Kairollayevich – Ph.D. student of the Archaeology and Ethnology specialty at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы» журналына жіберілетін жұмыстарға қойылатын талаптар

Журнал редакциясы авторларға осы нұсқаулықпен толық танысып, журналға мақала әзірлеуде, дайын мақаланы журналға жіберу барысында басшылыққа алуды ұсынады. Бұл нұсқаулық талаптарының орындалмауы сіздің мақаланың жариялануына кедергі келтіреді.

1. Автордың қолжазбаны редакцияға жіберуі, баспагер Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің автордың мақаласын басуға және кез келген шетел тіліне аударып, қайта басу құқығына келісім береді.

2. Баспаға (электронды нұсқада vest_hist@enu.kz почтасы арқылы) Word форматындағы жұмыстар ұсынылады (мақалаларды рәсімдеуге қойылатын талаптар <http://bulhistphaa.enu.kz> сайтындағы «мақала үлгісі» бөлімінде берілген). Сонымен қатар, автор(лар)дың Ілеспе хат ұсынуы талап етіледі.

3. Мақаланың көлемі 6 беттен кем және 18 беттен артық болмауы тиіс. Талап деңгейі көлемінен асқан жұмыстар редакциялық алқа отырысында қаралып, баспаға ерекше жағдайда ғана рұқсат етіледі.

4. Жұмыстың мәтіні ХФТАР (Халықаралық ғылыми-техникалық ақпарат рубрикаторы, <http://grnti.ru/ciltemesi> бойынша анықталады) кодының көрсеткішімен басталып, кейін автор(лар)дың аты және тегі, жұмыс орнының толық атауы, қаласы, мемлекеті, E-mail-ы, мақаланың толық атауы, аннотациясы көрсетіледі. Аннотация 150-250 сөзден құралуы тиіс, сонымен қатар мақаланың толық аты қайталанбауы, жұмыстың мәтіні мен әдебиеттер тізімінде көрсетілетін сілтемелердің болмау талаптары қатаң сақталады. Аннотация мақаланың ерекшеліктерін көрсететін және оның **құрылымын** сақтайтын мақаланың қысқаша мазмұны болуы шарт.

5. Жұмыстың мәтінінде кездесетін кестелер мәтіннің ішінде жеке нөмірленіп, мәтін көлемінде сілтемелер түрінде көрсетілуі керек. Суреттер мен графиктер PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX форматындағы стандарттарға сай болуы керек. Нүктелік суреттер кеңейтілімі 600 dpi кем болмауы қажет. Суреттердің барлығы да айқын, әрі нақты болуы қажет.

6. Жұмыста қолданылған әдебиеттер тек жұмыста сілтеме жасалған түпнұсқалық көрсеткішке сай (сілтеме беру тәртібінде немесе ағылшын әліпбиі тәртібі негізінде толтырылады) болуы керек. Баспадан жарық көрмеген жұмыстарға сілтеме жасауға тиым салынады.

Сілтемені беруде автор қолданған әдебиет бетінің нөмірін көрсетпей, келесі нұсқаға сүйенгеніңіз дұрыс: тараудың нөмірі, бөлімнің нөмірі, тармақтың нөмірі, теораманың нөмірі (лемма, ескерту, формуланың және т.б.) нөмірі көрсетіледі. Мысалы: «... қараңыз. [3; § 7, лемма 6]», «...қараңыз [2; 5 теоремадағы ескерту]». Бұл талап орындалмаған жағдайда мақаланы ағылшын тіліне аударғанда сілтемелерде қателіктер туындауы мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер тізімін рәсімдеу мысалдары (по ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления»):

1 Воронин С. М., Карацуба А. А. Дзета-функция Римана. –М: Физматлит, –1994, –376 стр. – **кітап**

2 Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темирғалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики –2014. –Т.54. № 7. –С. 1059-1077. - **мақала**

3 Жубанышева А.Ж., Абикенова Ш. О нормах производных функций с нулевыми значениями заданного набора линейных функционалов и их применения к поперечниковым задачам // Функциональные пространства и теория приближения функций: Тезисы докладов Международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения академика

С.М.Никольского, Москва, Россия, 2015. – Москва, 2015. –С.141-142. – конференция еңбектері

4 Нуртазина К. Рыцарь математики и информатики. –Астана: Каз.правда, 2017. 19 апреля. –С.7. – **газеттік мақала**

5 Кыров В.А., Михайличенко Г.Г. Аналитический метод вложения симплектической геометрии // Сибирские электронные математические известия –2017. –Т.14. –С.657-672. doi: 10.17377/semi.2017.14.057. – URL: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (дата обращения: 08.01.2017). - **электронды журнал**

7. Әдебиеттер тізімінен соң автор өзінің библиографиялық мәліметтерін орыс және ағылшын тілінде (егер мақала қазақ тілінде орындалса), қазақ және ағылшын тілінде (егер мақала орыс тілінде орындалса), орыс және қазақ тілінде (егер мақала ағылшын тілінде орындалса) жазу қажет. Соңынан транслиттік аударма(<http://translit-online.ru/>) мен ағылшын тілінде берілген әдебиеттер тізімінен соң әр автордың жеке мәліметтері (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде – ғылыми атағы, қызметтік мекенжайы, телефоны, e-mail-ы) көрсетіледі.

Транслиттік аударма (<http://translit-online.ru/>) мен ағылшын тілінде берілген әдебиеттер тізімін рәсімдеу мысалы:

1. Voronin S.M., Karacuba A.A. Dzeta-funkciya Rimana [Riemann Zeta Function] (Fizmatlit, Moscow, 1994, 376 p.). - **the book**

2. Bailov E. A., Sihov M. B., Temirgaliev N. (2014) Ob obshchem algoritme chislennogo integrirvaniya funkciy mnogih peremennyh [About the general algorithm for the numerical integration of functions of many variables],

Zhurnal vychislitel'noj matematiki i matematicheskoy fiziki [Journal of Computational Mathematics and Mathematical Physics]. Vol. 54. № 7. P. 1059- 1077. - **Journal article**

3. Zhubanysheva A.Zh., Abikenova Sh. (2015) O normah proizvodnyh funktsij s nulevymi znacheniyami zadannogo nabora linejnyh funkcionalov i ih primeneniya k poperechnikovym zadacham [On the norms of derivatives of functions with zero values of a given set of linear functionals and their application to transverse problems], Funktsional'nye prostranstva i teoriya priblizheniya funktsij: Tezisy dokladov Mezhdunarodnoj konferencii, posvyashchennoj 110-letiyu so dnya rozhdeniya akademika S.M.Nikol'skogo [Functional spaces and theory of approximation of functions: Abstracts of the International Conference dedicated to the 110th birthday of Academician S.M. Nikolsky], Moscow, Russia, 2015. Moscow. P. 141-142. - Proceedings of the conferences

4. Nurtazina K. Rycar' matematiki i informatiki [Knight of mathematics and computer science], Newspaper "Kaz. pravda", 19 April 2017. P. 7. - **newspaper article**

5. Kyrov V.A., Mihajlichenko G.G. (2017) Analiticheskij metod vloženiya simplekticheskoy geometrii [The analytical method for embedding symplectic geometry], Sibirskie elektronnye matematicheskie izvestiya [Siberian Electronic Mathematical News]. Vol. 14. P. 657-672. [Electronic resource]. Available at: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (Accessed: 08.01.2017). - **Internet sources**

Егер әдебиеттің ресми аудармасы болып, ағылшын тілінде жарияланған болса, онда транслиттік аудармамен ағылшын тілінде берілген әдебиеттер тізімінде әдебиеттің ағылшын тіліндегі аудармасы беріледі:

Мысалы,

Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики -2014. -Т.54. - № 7. - С. 1059-1077.

мақаласының ресми аудармасы

Bailov E.A., Sikhov M.B., Temirgaliev N. (2014) General algorithm for the numerical integration of functions of several variables, Computational Mathematics and Mathematical Physics. Vol. 54. P. 1061–1078.

8. Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қаласы, Қ. Сәтпаев көшесі, 2, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Бас ғимарат, 402-кабинет. Телефоны: (7172) 709-500 (ішкі 31-402). E-mail: vest_hist@enu.kz Сайт: <http://bulhistphaa.enu.kz>

9. Редакцияға түскен мақала жабық (анонимді) тексеруге жіберіледі. Барлық рецензиялар авторларға жіберіледі. Рецензент жарамсыз деп таныған мақала қайтара қарастырылмайды. Мақаланың түзетілген нұсқасы мен автордың рецензентке жауабы редакцияға жіберіледі. Оң пікір алған мақалалар редколлегия отырысында қарастыруға жіберіледі.

10. Басылымға рұқсат етілген мақала авторларына төлем жасау туралы ескертіледі. Төлем көлемі: 4500 тенге (электрондық нұсқа) және 5500 тенге (электрондық және қағаз нұсқалары) – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қызметкерлері үшін; 5500 тенге (электрондық нұсқа) және 6500 тенге (электрондық және қағаз нұсқа) басқа ұйым қызметкерлеріне.

Реквизиттер:

«Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева» КЕАҚ

БИН 010140003594

1) АО «Банк ЦентрКредит»

БИК Банка: KСJBKZKX

KZ978562203105747338

Кбе 16

Кнп 859 – мақала үшін

2) АО «Bank RBK»

БИК Банка: KINCKZKA

ИИК: KZ498210439858161073

Кбе 16

Кнп 859 – мақала үшін

3) АО «НародныйБанкКазахстан»

БИК Банка: HSBKKZKX

ИИК: KZ946010111000382181

Кбе 16

Кнп 859– мақала үшін

Provision on articles submitted to the journal «BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical sciences. Philosophy. Religion Series»

The journal editorial board asks the authors to read the rules and adhere to them when preparing the articles, sent to the journal. Deviation from the established rules delays the publication of the article.

1. Submission of articles to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish articles in the journal and the republication of it in any foreign language.

2. The scientific publication office accepts the article (in electronic by e-mail vest_hist@enu.kz) in Word-file (design requirements are presented in the «article template» section of journal website <http://bulhistphaa.enu.kz>). And you also need to provide the cover letter of the author(s).

3. The volume of the article should not exceed 18 pages (from 6 pages). The article, exceeding this volume is accepted for publication in exceptional cases by a special decision of the journal Editorial Board.

4. The text of the article begins with the IRSTI (International Rubricator of Scientific and Technical Information, defined by the link <http://grnti.ru/>), then followed by the Initials and Surname of the author (s); full name of organization, city, country; E-mail of the author (s); the article title; abstract. Abstract should consist of 150-250 words, the content should not repeat the article title, abstract should not contain references to the text of the article and the list of literature), abstract should be a brief summary of the article content, reflecting its features and preserving the article structure.

5. Tables are included directly in the text of the article; it must be numbered and accompanied by a reference to them in the text of the article. Figures, graphics should be presented in one of the standard formats: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Bitmaps should be presented with a resolution of 600 dpi. All details must be clearly shown in the figures.

6. The list of literature should contain only those sources (numbered in the order of quoting or in the order of the English alphabet), which are referenced in the text of the article. References to unpublished issues, the results of which are used in evidence, are not allowed.

Authors are recommended to exclude the reference to pages when referring to the links and guided by the following template: chapter number, section number, paragraph number, remarks number (statements, remarks, etc.), number of the formula. For example, «..., see [3,

§ 7, statements 6]»; «..., see [2, remark 7]». Otherwise, incorrect references may appear when preparing an English version of the article.

Template (according to GOST 7.1-2003 «Bibliographic record. Bibliographic description.

General requirements and rules for compilation»):

1 Воронин С. М., Карацуба А. А. Дзета-функция Римана. -М: Физматлит, -1994, -376 стр.-**book**

2 Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики -2014. -Т.54. № 7. -С. 1059-1077. - **journal article**

3 Жубанышева А.Ж., Абикенова Ш. О нормах производных функций с нулевыми значениями заданного набора линейных функционалов и их применения к поперечниковым задачам // Функциональные пространства и теория приближения функций: Тезисы докладов Международной конференции, посвященная 110-летию со дня рождения академика С.М. Никольского, Москва, Россия, 2015. - Москва, 2015. -С.141-142. - - Conferences proceedings 4 Нуртазина К. Рыцарь математики и информатики. –Астана: Каз.правда, 2017. 19 апреля. -С.7. **newspaper articles**

5 Кыров В.А., Михайличенко Г.Г. Аналитический метод вложения симплектической геометрии // Сибирские электронные математические известия -2017. -Т.14. -С.657-672. doi: 10.17377/semi.2017.14.057. - URL: <http://semi.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (дата обращения: 08.01.2017). - **Internet resources**

7. At the end of the article, after the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data in Russian and in English (if the article is in Kazakh), in Kazakh and in English (if the article is in Russian) and in Russian and in Kazakh languages (if the article is in English language). Then a combination of the English-language and transliterated parts (<http://translit-online.ru/>) of the references should be given list and information about authors (scientific degree, office address, telephone, e-mail - in Kazakh, Russian and English).

Examples of a combination of English-language and transliterated parts of the list of references:

1.Voronin S.M., Karacuba A.A. Dzeta-funkciya Rimana [Riemann Zeta Function] (Fizmatlit, Moscow, 1994, 376 p.). - **the book**

2 Bailov E. A., Sihov M. B., Temirgaliev N. (2014) Ob obshchem algoritme chislennogo integrirvaniya funkciy mnogih peremennyh [About the general algorithm for the numerical integration of functions of many variables],

Zhurnal vychislitel'noj matematiki i matematicheskoy fiziki [Journal of Computational Mathematics and Mathematical Physics]. Vol. 54. № 7. P. 1059- 1077. - Journal article

3. Zhubanysheva A.Zh., Abikenova Sh. (2015) O normah proizvodnyh funktsij s nulevymi znacheniyami zadannogo nabora linejnyh funkcionalov i ih primeneniya k poperechnikovym zadacham [On the norms of derivatives of functions with zero values of a given set of linear functionals and their application to transverse problems], Funktsional'nye prostranstva i teoriya priblizheniya funktsij: Tezisy dokladov Mezhdunarodnoj konferencii, posvyashchennoj 110-letiyu so dnya rozhdeniya akademika S.M.Nikol'skogo [Functional spaces and theory of approximation of functions: Abstracts of the International Conference dedicated to the 110th birthday of Academician S.M. Nikolsky], Moscow, Russia, 2015. Moscow. P. 141-142. - **Proceedings of the conferences**

4. Nurtazina K. Rycar' matematiki i informatiki [Knight of mathematics and computer science], Newspaper "Kaz. pravda", 19 April 2017. P. 7. - **newspaper article**

5. Kyrov V.A., Mihajlichenko G.G. (2017) Analiticheskij metod vlozheniya simplekticheskoy geometrii [The analytical method for embedding symplectic geometry], Sibirskie elektronnye matematicheskie izvestiya [Siberian Electronic Mathematical News]. Vol. 14. P. 657-672. [Electronic resource]. Available at: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (Accessed: 08.01.2017). - **Internet sources**

If the source has an official translation and is also published in English, then in the combination of the English-language and transliterated part of the list of references, you must specify the official translation in English.

For example, if an article:

Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики -2014. -Т.54. - № 7. - С. 1059-1077.

It has an official translation:

Bailov E.A., Sikhov M.B., Temirgaliev N. (2014) General algorithm for the numerical integration of functions of several variables, Computational Mathematics and Mathematical Physics. Vol. 54. P. 1061–1078.

8. Address: 010008, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Satpayev St., 2., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Main Building, room 402). E-mail: vest_hist@enu.kz. Сайт: [http:// bulhistphaa.enu.kz](http://bulhistphaa.enu.kz)

9. Articles submitted to the editorial Board are sent for anonymous review. All reviews of the article are sent to the author. Articles that have received negative reviews are not accepted for reconsideration. Corrected versions of articles and the author's response to the reviewer are sent to the editor. Articles with positive reviews are submitted to the editorial Board for discussion.

10. Payment. Authors who have received a positive conclusion for publication should make payment on the following requisites (for ENU employees - 4500 tenge electronic version and 5500 electronic and print version; for outside organizations - 5500 tenge electronic version and 6500 electronic and print version).

Requisites:

РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева»

БИН 010140003594

1) АО «Банк ЦентрКредит»

БИК Банка: KСJBKZKX

KZ978562203105747338

Кбе 16

Кнп 859 – for articles

2) АО «Bank RBK»

БИК Банка: KINCKZKA

ИИК: KZ498210439858161073

Кбе 16

Кнп 859– for articles

3) АО «НародныйБанкКазakhstan»

БИК Банка: HSBKKZKX

ИИК: KZ946010111000382181

Кбе 16

Кнп 859– for articles

Правила представления работ в журнал «Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение»

Редакция журнала просит авторов ознакомиться с правилами и придерживаться их при подготовке работ, направляемых в журнал. Отклонение от установленных правил задерживает публикацию статьи.

1. Отправление статьи в редакцию означает согласие автора (авторов) на право Изда теля, Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, издания статьи в журнале и переиздания ее на любом иностранном языке.

2. В редакцию (в электронном виде на почту vest_hist@enu.kz) представляется Word- файл работы (требования к оформлению представлены в разделе «шаблон статьи» сайта журнала <http://bulhistphaa.enu.kz>). Также автору(ам) необходимо предоставить сопроводительное письмо.

3. Объем статьи не должен превышать 18 страниц (от 6 страниц). Работы, превышающие указанный объем, принимаются к публикации в исключительных случаях по особому решению Редколлегии журнала.

4. Текст работы начинается с рубрикатора МРНТИ (Международный рубрикатор научно-технической информации; определяется по ссылке <http://gnti.ru/>), затем следуют инициалы и фамилия автора(ов), полное наименование организации, город, страна, e-mail автора(ов), заглавие статьи, аннотация. Аннотация должна состоять из 150-250 слов, не должна повторять по содержанию название статьи, не должна содержать ссылки на текст работы и список литературы, должна быть кратким изложением содержания статьи, отражая её особенности и сохраняя **структуру статьи**.

При несоблюдении хотя бы одного из этих требований статья не принимается к рассмотрению.

5. Таблицы включаются непосредственно в текст работы, они должны быть пронумерованы и сопровождаться ссылкой на них в тексте работы. Рисунки, графики должны быть представлены в одном из стандартных форматов: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Точечные рисунки необходимо выполнять с разрешением 600 dpi. На рисунках должны быть ясно переданы все детали.

6. Список литературы должен содержать только те источники (пронумерованные в порядке цитирования или в порядке английского алфавита), на которые имеются ссылки в тексте работы. Ссылки на неопубликованные работы, результаты которых используются в доказательствах, не допускаются.

Авторам рекомендуется при оформлении ссылок исключить упоминание страниц и руководствоваться следующим шаблоном: номер главы, номер параграфа, номер пункта, номер замечания (утверждения и т.п.), номер формулы. Например, «...», см. [3; § 7]»; «...», см. [2; замечание 5]». В противном случае при подготовке англоязычной версии статьи могут возникнуть неверные ссылки.

Примеры оформления списка литературы (по ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления»):

1 Воронин С. М., Карацуба А. А. Дзета-функция Римана. - М: Физматлит. -1994. -376 стр. – **книга**

2 Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики - 2014. -Т.54. - № 7. - С. 1059-1077. - **статья**

3 Жубанышева А.Ж., Абикенова Ш. О нормах производных функций с нулевыми значениями заданного набора линейных функционалов и их применения к поперечниковым задачам // Функциональные пространства и теория приближения функций: Тезисы докладов Международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения академика С.М.Никольского. - Москва, Россия, 2015. - С.141-142. - **труды конференции**

4 Нуртазина К. Рыцарь математики и информатики. - Астана: Каз.правда, 2017. 19 апреля. - С.7. - **газетная статья**

5 Кыров В.А., Михайличенко Г.Г. Аналитический метод вложения симплектической геометрии // Сибирские электронные математические известия - 2017. -Т.14. - С.657-672. doi: 10.17377/semi.2017.14.057. - URL: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (дата обращения: 08.01.2017). - **электронный журнал**

7. После списка литературы необходимо указать библиографические данные на русском и английском языках (если статья оформлена на казахском языке), на казахском и английском языках (если статья оформлена на русском языке) и на русском и казахском языках (если статья оформлена на английском языке). Затем приводятся комбинация англоязычной и транслитерированной частей (<http://translit-online.ru/>) списка литературы и сведения по каждому из авторов (научное звание, служебный адрес, телефон, e-mail - на казахском, русском и английском языках).

Пример комбинации англоязычной и транслитерированной частей списка литературы:

1.Voronin S.M., Karacuba A.A. Dzeta-funkciya Rimana [Riemann Zeta Function] (Fizmatlit, Moscow, 1994, 376 p.). - **the book**

2. Bailov E. A., Sihov M. B., Temirgaliev N. (2014) Ob obshchem algoritme chislennogo integrirvaniya funktsij mnogih peremennykh [About the general algorithm for the numerical integration of functions of many variables], Zhurnal vychislitel'noj matematiki i matematicheskoy fiziki [Journal of Computational Mathematics and Mathematical Physics]. Vol. 54. № 7. P. 1059- 1077. - **Journal article**

3. Zhubanysheva A.Zh., Abikenova Sh. (2015) O normah proizvodnykh funktsij s nulevymi znacheniyami zadannogo nabora lineynykh funktsionalov i ih primeneniya k poperechnikovykh zadacham [On the norms of derivatives of functions with zero values of a given set of linear functionals and their application to transverse problems], Funktsional'nye prostranstva i teoriya priblizheniya funktsij: Tezisy dokladov Mezhdunarodnoj konferencii, posvyashchennoj 110-letiyu so dnya rozhdeniya akademika S.M.Nikol'skogo [Functional spaces and theory of approximation of functions: Abstracts of the International Conference dedicated to the 110th birthday of Academician S .M. Nikolsky], Moscow, Russia, 2015. Moscow. P. 141-142. - **Proceedings of the conferences**

4. Nurtazina K. Rycar' matematiki i informatiki [Knight of mathematics and computer science], Newspaper "Kaz. pravda", 19 April 2017. P. 7. - **newspaper article**

5. Kyrov V.A., Mihajlichenko G.G. (2017) Analiticheskij metod vlozheniya simplekticheskoy geometrii [The analytical method for embedding symplectic geometry], Sibirskie elektronnye matematicheskie izvestiya [Siberian Electronic Mathematical News]. Vol. 14. P. 657-672. [Electronic resource]. Available at: <http://semr.math.nsc.ru/v14/p657-672.pdf>. (Accessed: 08.01.2017). - **Internet sources**

Если источник имеет официальный перевод и издан также на английском языке, то в комбинации англоязычной и транслитерированной части списка литературы необходимо указать официальный перевод на английском языке.

Например, статья

Баилов Е. А., Сихов М. Б., Темиргалиев Н. Об общем алгоритме численного интегрирования функций многих переменных // Журнал вычислительной математики и математической физики -2014. -Т.54. - № 7. - С. 1059-1077.

имеет официальный перевод

Bailov E.A., Sikhov M.B., Temirgaliev N. (2014) General algorithm for the numerical integration of functions of several variables, Computational Mathematics and Mathematical Physics. Vol. 54. P. 1061–1078.

8. Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, учебно-административный корпус, каб.

402. Тел: (7172) 709-500 (вн. 31-410). E-mail: vest_hist@enu.kz, Сайт: <http://bulhistphaa.enu.kz>

9. Статьи, поступившие в редакцию, отправляются на анонимное рецензирование. Все рецензии по статье отправляются автору. Статьи, получившие отрицательные рецензии, к повторному рассмотрению не принимаются. Исправленные варианты статей и ответ автора рецензенту присылаются в редакцию. Статьи, имеющие положительные рецензии, представляются редколлегии журнала для обсуждения.

10. Оплата. Авторам, получившим положительное заключение, к опубликованию, необходимо произвести оплату по следующим реквизитам (для сотрудников ЕНУ им. Л.Н. Гумилева – 4500 тенге электронная версия и 5500 электронная и бумажная версии; для сторонних организаций – 5500 тенге электронная версия и 6500 электронная и бумажная версии).

Реквизиты:

НАО «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева»

БИН 010140003594

1) АО «Банк ЦентрКредит»

БИК Банка: KСJBKZKX

KZ978562203105747338

Кбе 16

Кнп 859 – за статью

2) АО «Bank RBK»

БИК Банка: KINCKZKA

ИИК: KZ498210439858161073

Кбе 16

Кнп 859– за статью

3) АО «Народный Банк Казахстан»

БИК Банка: HSBKKZKX

ИИК: KZ946010111000382181

Кбе 16

Кнп 859– за статью

Редактор: **Е.Б. Сыдықов**
Компьютерде беттеген: **Д.А. Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.
-2020. - 4(133). - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 134 б.
Шартты б.т. - 8,3 Таралымы - 7 дана

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-457)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды